

Д.Б.Рамазанова

Татар диалектларыннан сөйләү үрнәкләре

Казан, 2010

**Татарстан Фәннәр Академиясе
Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты**

Д.Б.Рамазанова

**Татар диалектларыннан сөйләү үрнәкләре
(диалектологиядән хрестоматия)**

Казан, 2010

УДК 81: 811.512-145, 28

ББК 81. 2Тат – 47

Т 21

Китап 2004-2013 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында бешка телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы Дәүләт программасын үтәү максатында нәшер ителә.

Кереш сүз

Билгеле булганча, татар диалектологиясен вузларда укытучылар өчен татар сөйләшләренә ике китаптан торган тасвирый жыелмасы дөнья күргән иде. Анда илебезнең 30 га якын административ өлешләрендә сакланып килә торган барлык татар сөйләшләре тасвирлана.

Тәкъдим ителә торган китап диалектология фәнен, татар сөйләшләрен өйрәнүчеләр, өйрәтүчеләр өчен ярдәмлек материалларны эченә ала, әлеге 2 китаптан торган дәреслеккә хрестоматия буларак тәкъдим ителә.

Бу китапта урнаштырылган сөйләү үрнәкләре безнең тарафтан 1964-2008 елларда Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан оештырылган диалектологик экспедицияләр барышында өстәмә материал буларак язып алынган иде. Мондый тоташ текстлар төрле яктан әһәмиятле.

Беренчедән, бу материаллар жирле сөйләш үзенчәлекләренәң шаһитлары булып торалар, чөнки, халык авызыннан магнитофонга яки кулдан язып алынган жанлы сөйләмнең үзен, теге яки бу төбәккә хас сөйләм үзенчәлекләрен чагылдыралар.

Икенчедән, әлеге материаллар тематик яктан киң. Аларда авыл тарихлары турындагы риваятьләр, төрле ышанулар, ырымнар, халыкның күңелендәге хыяллар, уй-теләкләр, кыскасы татар халкының рухи дөньясы чагылыш таба. Бу өлкә белән кызыксыну бигрәк тә соңгы елларда көчәеп китте. Шуна күрә дә әлеге китаптагы жырлар, әкиятләр, төрле ырым һәм имләү текстлары да, укучыларыбызның, галмнәребезнең игътибарын жәлеп итми калмас.

Текстларны төзегәндә татар халкының күп төрле йолаларын теркәп калуны да максат итеп куйдык. Әлеге сөйләү үрнәкләренәң тәрбияви әһәмияте дә зур, өлкән буыннарның бай тәҗрибәсе, алган аң-белемнәре, туплаган фикерләре яшь буынга тапшырыла дигән сүз

Киләчәк буыннар өчен халыкның үткәне, тарих дәвамында башкарган шөгыльләре, житештерү үзенчәлекләре, ижади килеп эшлэгән эшләре, ягъни матди мәдәнияте турындагы сөйләү үрнәкләре тарих агышының үзенә бер катлаулы юнәлешен чагылдыралар.

Шулай итеп, әлеге хезмәттә халык тормышын төрле яклап, мөмкин булганча тулы итеп күрсәтергә тырыштык. Шунысына басым ясап үтәсе килә, бу төрле эчтәлектәге материалларны һәр сөйләш буенча китерергә тырыштык. Нәтижәдә төрле төбәкләрдәге тормыш-көнкүреш һәм сөйләш үзенчәлекләрен чагыштырып карау мөмкинлеге туа. Шунысы характерлы, бу сөйләү үрнәкләре татар халкының йолалары, хужалык-житештерү эшләре, көнкүреш рәвеше, нигездә, бер төсле икәннен күрсәтәләр. Шулар ук вакытта төрле төбәкләрдә әлеге йолалар һәм тормыш-көнкүреш үзенчәлекләре кайбер элементлар белән аерылып торуын да чагылдыралар. Бу исә төрле төбәкләрнең төрле күрше халыклар белән үзара тәэсир итешүе, географик шартларның төрлечәрәк булуы һ.б. шундый экстралингвистик факторлар белән бәйле.

Тагын бер әһәмиятле якны күрсәтергә кирәк. Бу – тарих, борынгы тарихыбыз, ягъни төрле этник компонентларның катнашуы, бер-берсенә тәэсир итешүе, төрле кабиләләр, төрле сәяси, мәдәни, икътисади вакыйгалар калдырган эзләр, шулардан сакланып калган йолалар, горейф-гадәтләр, сүзләр...

Менә шундый күпсанлы факторлар белән бәйле рәвештә сакланып калган борынгы күренешләрнең барысы да халык авызыннан жыеп алынырга, китапларда теркәлергә һәм киләчәк буынга тапшырылырга тиеш, чөнки аларда халкыбызның бай да, кызыклы да рухи мирасы ята.

Әлеге сөйләү үрнәкләрендә чагылган күп кенә жирле үзенчәлекләрен күн санлы асәшермәләрдә әдәби эквивалентлары да китерелә. Шуңа күрә, китаптагы тоташ сөйләү текстлары мәктәпләрдә ана теле укытучылары өчен дә бик игелекле һәм кирәкле ярдәмлек булып дип уйлыйбыз.

Халыкның үз авызыннан хәзерге көндә язып алынган материаллар тарихи юнәлештәге тикшеренүләр алып бару өчен ышанычлы нигез булачак. Этнографлар да бу китаптан бай һәм фән өчен кызыклы фактлар табар дип уйлыйбыз.

Гомумән, Рязаньнан Кемерово өлкәсенә хәтле сузылган зур территориядә сакланып килә торган татар халкы төркемнәренәң мәдәниятен, рухиятен, ижтимагый фикерен, икенче төрле әйтсәк, авыз ижатын (жырларны бу китапка күп алмаска тырыштык), риваятьләрен, ырымнарын, горейф-гадәт һәм йолаларын шактый күп сыйдырган бу китап тагын телебез, тарихыбыз, мәдәниятебез өлкәсендә эшләп килә торган күп санлы галимнәр, укучы-укытучылар, культурологлар һәм киң жәмәгәтьчеләктә дә кызыксыну тудырыр.

Тоташ текстлар сөйләшләр буенча аерып урнаштырылды. Аларның азагына аның кайсы районда, нинди авылда һәм кайсы елда язылганлыгы, мөмкин булганда, сөйләүченәң исем-фамилиясе күрсәтелде.

Сөйләшләрнең үзенчәлекләрен төгәлрәк чагылдыру өчен, татар диалектологиясендә кабул ителгән өстәмә билгеләр дә кертелде. Алар түбәндәгеләр:

к, ҕ – тирән тел арты авазлары

w – өрелмәле, ирен-ирен авазы

' – бугазда ясала торган аваз

' – аның алдында килгән тартыкларның йомшак әйтелүен белдерә
йа, йә – я, йу, йү – ю, йы, йе – е.

УРТА ДИАЛЕКТ КАЗАН АРТЫ СӨЙЛӘШЛӨРЕ ТӨРКЕМЕ МАМАДЫШ СЉЙЛӘШЕ

Киндерен мунчада киптереп талыған. Ул сүсне әйбәтләп өмә йасап көйледә төйгәннәр, аны жегерлэгәннәр. Шүрене көпшәдән йасағаннар әниләр. Жәптән сукқаннар чүпләмне тастымаллар, чүпләмле ашаулықлар, тоташ тастымаллар¹, кижеле башлы сөлгөләр матур-матур. Ақ киндерне чуптарлап-чуптарлап бизәкләп сукқаннар. Әвәле киндерне жирдә ағарта торғаннар ийе шул сукқан киндерне, аны ағартырлар ийе. Урамға алып чыгып кич белән киндер ору ди торғаннар ийе, аны йәшләр, қызлар жыйылып ора торғаннар ыйы. Үзенә бер тукмақ йасыйлар киндер озорға, ыспай ғына, утын йара торған түгел инде. Йәшләр, қызлар шул киндерне ора торғаннар ийе шул тукмақ белән. Шул киндерне орған вахытта үзенә бер айырым көй чыға торған ийе. Мона теге йақта оралар икән, бу йақта ишетелеп торадыр ийе. Бүрәнә өстөнә қуйып ора торғаннар ийе, ул жомошый, ағара. Аппағ иттереп ағарталар дағын, нәрсә кирәк үзенә, күлмәк кирәкме, тегә.

Төймә генә қоймый инде безнең Пәтихыбыз. Датыбыз, нәселебез биг әйбәт. Монда синнекләр² эшләтте. Бер көнне чутлап³, жимереп төшөрделәр, икенче көнне ойоштырып қуйдылар. Лапас күк нәрсә эшләде пылавайдан, түшәмне, сайғақлы. Терәкле чаналарыбыз барыйы, қараға буйатқан. Чуқлы ышлайалар, ат дуңғылдатып тора торған ийе.

Төрәк Тәмте дигән сувыбыз бар. Мишәгә (елга ис.) төшә; Туқаш, Су башы, анар Тәмте. Иске зират тавы, Чүк жылғасы Төрәккә қушыла, Маржа жылғасы, Қармыш жылғасы тирән жылға, Умарталық жылғасы бар Туқаш қағында. Кәкер жылға, Чыршы йылға, Урәзмәт йылғасы бар. Алпут бөйәсе дигән киребез бар. Ат азыртса йаңа зираттан әйләндерәләр. Атыбыз күссенде, берәү қырыгум әйләнәп чықты да йаңа зиратны, йарый икән. Гаптырахман бабай, миләш гәмбәсе бар миндә, алып қайт тағын, өйөңә

¹ тоташ тастымал – табындагы қунақларның барысына да житәрлек озын сөлге

² синек – арба-чана һ.б. қуяр өчен махсус қаралты

³ чутлау – бурау

апкереп жандыр дағын, атыңа искәт, тиде. Алты кибән йулы дибез, анда бер Тубық йылғасы бар, шуның башына житкәч адашабыз диләр.

Жыйын яғус башына хәтле бер умбиш көн алдан була. Жангил, Йамбулат, Мәтәскә, Кибәхужа, Жаңаһылар бер турыда була, бөтөн аһылда дағын берәм-берәм булмый. Ибан базары чебен куһа торған көн, ул жанача үктәбернең уника-ундүртләренә туры килә. Жыйында хәрендәш-ыруһы чакыра, куһақ-төшөм инде. Төрөк аһылы Тау иленә бара торған булғаннар куһаққа, хәрендәш-ыруһы булса ғына, чакыручы булса ғына. Безнең аһылда жыйын булмады, ә менә Кибәхуһада Әжеләр жыйыны була торған ийе.

Иң башлап килүчеләр Мөлөк, Барсай исемле ике кеше. Шуннан түбән очно мөлөкләр, жуғары очно – тарсайлар диләр безнең. Йуғары Иибәкуһа белән Оло Кибәхужа арасында Мазар йылғасы буйында тау өстендәрәк қәбер бар. Мазар йылғадан Оло Кибәхужаға таба чишмә бар: изгеләр чишмәсе. Суһы тәмне, халық бара анда, әбиләр бара, хәйер итәләр. Изгеләр чишмәсе йанда да қәбер булырға булған, ул аһылда имеш бер жылда алтмыш кийәү булған жаңа өйләнешкәннәрдән. Шундый зур аһыл булғандыр инде ул.

Шишара төчөгә, балаларға ғына. Бәләштән қалған қамырны шишара итеп пешерде. Гөбәдийәләр, бәләшләр, қош теле инде куһақ чакырсаң. Болайға туғаруқ пәрәмәче, сумса қорттан, қабак бөккәне була, эчәге бөккәне. Киндер орлоғыннан ат тойағы, жылғыр пешерә торғаннар ыйы. Орлоқны киптереп төйәсен дә или-или майны чығарасың, сыққач төбе қала, төбөн қазанға салып эретәсен су белән. Иләктән сөзәсен, сүк була. Қамыр жәйәсең дә эченә сүк тығып қазанда бешерәсең. Аннары ул майы белән майлыйсың. Аның майны чығаруһы читен, әзерәк суһық су саласың да шулай итеп уһасың майы чакқанчы. Майы өскә чыға башлағач сөзөб аласың.

Ат тойағын болай пешерәләр. Орлоқно әйбәтләп киптереп төйә торған ийек тә төчө қамырға кәйә торған ийек. Өстөнә тағы бер қамыр жәйәсең дә әһәләштереп табаға саласың, ат тойағы да диләр, қыстыбый да диләр. Бәрәңге белән пешерә торғанны күзикмәк диләр бездә, бәрәңге кәдикмәге, тары күдикмәге, қоро күдикмәк. Йуһача – шул қазан қабартмасы булған, зуррак итеп пешергәннәр туйға алып барырға. Беләннәр пешерә торған итек соло оно белән. Солоно лрдлрлп, жардырып тарталар да соло оно. Иртән изәсең дә кичкә сөзәсең, шуның суһын он белән куйыртып пешерәсең табаға сарқытып.

Жылғыр. Киндерен жолқоп алалар, ындыр табағына салып суғалар чабағаш белә, көйө белә. Чабағаш суғуһның көйө була бит, белсәң генә

суғасың. Орлоқно пичкә қуйып киптерәләр дә үзенең көйлөсә була, килсабы була, уртасын кул белә тоторлоқ итеп уйдыклап киртәләр. Орлоқ шикелле камыр була бу чичтый. Қунаға моно басасың хәзер, майлана хәзер. Табаққа саладырыыйқ та шулайттереп кул белә басабыз тағы. Басқан чоқорларында май жийыла башлыый хәзер. Айырым сауыт алып майны қысып-қысып чығарасың шул айырым сауытқа. Жыйасың дағын сығып бетерғәч қалды бит инде камыры таш шикелле қаты булып. Қалған жомарлыкны су салып жомошаталар дағын сок йасыйлар. Камыр басабыз хәдер айырым пилмән пурмысында, шул сокны камыр эченә тығып пилмин пурмысы иттереп йасыйсың. Йасыйсың дағын қазанда қайнаған суға салып теге пилмәнне пешерәсең. Шул жылғыр була. Сөзөп, жылғырны тәлиңкә сайын саласың дағын, теге майны әйбәтләп қыздырасың дағын, жылғыр өстөнә шул майны салып ашыйсың. Жылғыр дөһйада тәмне нәстә инде ул. Аның тәмнелеген күрсәң. Без аны қызлар жыйылып пешерә торған ийек. Пешкәч кенә жегетләр килә торған ийе. Бергә ашап, уйнап тарала торған ийек.

Туйлар. Жаучы жибәрәсең инде бирсә. Ыриза булып ашаулық, бер сөлгө, ике тастымал, аңар бер тәһарәт чүперәге, чикләвек, кул жаулығы. Әйбер сөйләшү диләр: сондоқ, йастық, түшәк жастық, шәл, қалын шәл, сатин күлмәк, камдул, мамық шәл. Кийәүгә алмалы ыштаннар суғып, шулайтеп китәләр ийе. Эшләгән⁴ чолғау, балтырға, эшләгән аяқ башы⁵. Туй булғанчы йегет йағыннан китерәләр ул әйберне, мәһәр диләрме. Қык жортонда никах, иртәгәсен туй. Туй киткәч кийәү әпкиләләр. Ишек бавын тотоп тора бер жақыны, әнесеме, сеңлесеме. Ишек бавы бер алтын, Безнең тәтәй мең алтын, дип. Иртәгәсен кийәү қоймағы, апасымы, жиңгәсеме мунча жаға да. Қыш өйләнсә, қыш төшә килен, жәй өйләнсә жәй төшә. Тарантасқа ике кодача утыра жақ-жағына, кийәү йегете ат тота. Әвәле сондоқлар, аш сауытлары чығып китә қапқасыннан, аннары кийәү. Аш сауыты булғач, кодаларның ашлары була: бер қаз, ике паштит, бүләге-салағы. Бирнә дип кийәү биргәнне әйтәләр, бирнә күлмәге – қәдерле күлмәк. Бирнә дип тағын қайнанаға, қайнатаға қык жағыннан биргәнне дә әйтәләр. Киленнең аяғастына жомошақ мендәр, кергәч май, бал қаптыралар, сондоғон ачып өй кийендерәләр кодачалар, иртәгәсен кода-қодағыйларны әпкитәләр, мин дә барам аш белән.

Авыл тарихы һәм жыеннар. Авылның башы Төрөк Тәмте, Тәмте диләр, Төрөк Тәмте Мәтәскәсе дә диләр. Батқақлықның қырийына ғына утырған булғаннар, алты жөз илле– жиде йөз жыл бар авылға. Мәтәскәсе дә

⁴ эшләгән – чиккән

⁵ аяқ башы – аяқ башына урый торған кечкенә чолғау

Жидеғол бабай зираты таудан өстө булған. Заһит зираты диләр аны хәзер. Ат амыртса шул зиратны әйләндерәләр, кирәмәт жуқ бездә. Йаяндыр жиде малайлы кеше килеп чыға. Бу төшнө ошатып китә бу. Монда күчеп киләләр Тәмтедән. Жидеғол аның исеме, Жидеғол булған, бик қуватле бәндә булған ул. Чуқындыру чыққач Кибәчкә, Қәвәлгә киләләр. Қазақлар килгән житмеш кеше. Қарама күсәкләрегезне алығыз, дип сөрән салалар да Маржа жылғасына қушып китәләр. Шуннан керәшен Кибәхужа дигән сүз қалған. Йаңасалада татар, керәшен, урыс йәшәгән. Ыстараста үлә. Ничек күмәргә дигәч, пуп белән күмегез дигәннәр. Пупны алмаға китәләр. Господи пумала, жәһәннәмгә йул ала дигәннәр дә, пуп белә күмгәннәр мәйетне.

Бездә Ибан базары бәк данлықлы, уникаләрендәме синтәбернең. Аны Эштерә, Кибәч иле, Йалағ иле амыллары бәйрәм итәләр. Ибан базарын Йалағ иленең үзендә бәйрәм итәләр.

Жылғалар күп бездә. Қабақ сувы, шунда бер бай керәшен арақы чығарып жатқан. Түләмә жылғасы. Имана алтмыш тийен, дүрт пот соло сатарға кирәк. Түли алмағаннары чығып кача, түләмиче качучылар булған. Түләмә син аны, шуннан Түләмә жылғасы қалған. Қуш жылға, аның башында ике шишмә чыға. Жәрмәк жылғасы, шундый кеше килгән булған. Таш шишмә, Йәрмәк шишмәсе. Авылыбызның уртасын Изгеләр йул өстө диләр. Дусмәт тавы, Түләмә тавы, Чүп чишмәсе бар амылдан йырақ түгел, Дусмәт тавыннан түбәнерәк.

Сабан туйы чәчүгә хәтле буладырыйы. Башта жәшерәк малайлар “зәрәгә, зәрәгә, иртәгә қызыл күкәйгә, аннан ипи чумарына” дип қычқырып жәриләр. Ипи чумарыннан төш йасағаннар балаларға бирергә. Андары сөлгә жийалар, андары сабан туй йасыйлар. Безнең жийын чәчүгә хәтле буладырыйы, мәйдан була, сабан туйы шул инде. Сабаннан соң печәнгә хәтле Мамалай жийыны. Оромширмә, Қараширмә, Жәри – цәрберсе үзендә бәйрәм итә, аннары Мамалайда бөтөнесе бергә жийылып жийын итәләр. Йуғары Мәтәскәдә қайынлыққа менү булған, уйын инде шундый. Йәшләр⁶, қызлар урманға менеп уйный торған булғаннар. Қарач тавы кийыны дип, зур итеп баралар ийе, чәчү беткәннән соң, май азағы эйүн башлары. Мамалай аннары, башта Қарачтауда. Мамалайда бик данлықлы, ат чабышы, көрәш, батырлар жыйнала, ат чабышлары була. Амыллардағы сабан туйдан қалған әйберләрне шунда алып баралар. Мишә буйында була ул, бийүләр, уйыннар, мануфактура, бакалийа, бучкы белән сыралар, сосла йасау булған. Қарач тавы, Жаңа Жәриме ул, үзе зур амыл түгел, жийыны бик дан була торған

⁶ йәшләр – егетләр

ийе, Иске Жәри жанында ул. Безнең асыл күбрәк Мамалай жийынына бара торған ийе. Үзебездә Оло болон жийыны дип бик көчлө жыйын буладыр ийе. Оло болон жийыны Мамалайдан алда була. Мамалайдан суң каты суқаға төшәләр ийе, парлыйлар ийе жирне. Бик жырақлардан киләләр ийе туған-тумачалар Мамалайға. Қазаннан бик күп қайталар ийе байлар. Ыштугы-ыштугы белән бирәләр ийе байлар ситсыны. Иң алдан Мамалай жийыны, аннан вақ жийыннар. Оло Болон Күкчәгә (ав. ис.) чикле бара инеш буйлап. Тәмте дә инеш, Күкчәгә төшә. Күкчә – Мишәгә. Изгеләр қәбере Тәмтенә иске зиратында, шишмәсе дә бар. Теләсә кем барып жувынса, икенче төштән чыға дип сөйлиләр ийе. Искурефкинда (рус ав.) изгеләр зираты бар, шишмәсе бик көчле, зират қаршында. Изге зират йанындағы урыслар сиксән-туқсан йыл пажар күргәнебез йуқ дип сөйлиләр. Шушы тау башыннан боғол (чһмәлә) шикелле булып ут чыға да йуғары урман почмағына менгәч бетә, ди торғаннар ийе. Без бер қайтып киләбез шул қақтан, лығыр-лығыр минем арттан сөйләнәп киләләр. Белгәнәмеңе уқыдым да туқтадылар. Қызлар тавы дигән жир бар. Элек шунда қызларны үтергәннәр, шуннан шундый афәт қалған дип әйтәләр. Бер қарт сөйләдер ийе. Қара болот тауға төштә дә жыланны сувырыб алды дип. Халыққа афәте тимәде әле йарый, дип әйтә торғаннар ийе. Атларны алмаштыра абзар ийәсе, сөйми дип сөйли торғаннар ийе.

Сөйләүчеләр: Камалиев Хәбибрахман, 1909 елгы;

Хамзина Гөлжамал; Исмагыйлова Шәмсениса.

Татарстанның Теләче районы, Олы Мәтәскә авылы.

Эксп., 1985.

Нигез ботқасы пешермиләр бездә. Матчаны күтәргәч бәләш ашаталар. Матчаның астына ақча, айателкөрсә тығып қуйалар, ызначит сумалы⁷ булсын.

Туйлар. Қызны сорап жаучы килә торған ийе. Ыриза булсалар қолак чийенчәсе бирәп жиберәләр, бер сөлге, ашаулық. Бирнәне қайнанаға, жаучыға қыз жағыннан ата-аналар бирә. Теге жақтан килә қызға йақшы қамчат шәлләр.

⁷ сумалы – акчалы

Бер тәникә баллы төш⁸ тәйөнчөккә тәйнәп жегеткә аппаратлар қыз жағыннан. Жегет чәй узыра, аш-су әзерләп, иптәшләрен жийып. Аңа ақча салалар, қайсы беләзек, қайсы нәрсә. Аны қак төш табағы диләр. Қызға ақчасы, салған әйберсе белән кире қайтаралар, сауыт-сабасы қайта салған бүләкләр белән.

Никах укығач пар кулкуллар белән, кийәү алмаға баралар ийе кийәү урыннары жәйәдер ийең, кийәү аңар да ақча бирә. Ишек баулары тотадыйрыық.

Ишек бауы биш алтын,

Безнең түти йөз алтын.

Көчең булса, тибеп кер,

Ақчаң булса, биреп кер.

Хатын-қызлар бүлмә өстөннән қарап тора. Кийәү кергәч, иң әвәле қыздан караталар ийе урынны бүлмә өстөннән, кеше күргәнче дип. Йастық, түшәк жәйәләр, чыбылдық қоралар. Атасы-анасы бик тигез генә, сау-сәләмәт кенә булған қызны тәгәрәтәләр әле түшәктә, қодачаларның берсе инде, йақын туғаны. Туйға қодалар дүрт күмәч, ике паштит, бер қаз аппаратлар ийе. Қодалар ийәрчен дип ике малай итәртәдер ийе, ирле-қатынлы парлап баралар туғаннары. Кийәү йегете бар бит әле, кийәүнең жә әнесе, жә туғаны. Қалачлар, шул күмәч инде аппаратлар. Қызға сандық, қалын шәл, камзул, читек-кәвеш, бер йақшы күлмәк, бер ситсы күлмәк, қомған, журған – боларны қатнашқанчы кийәү алып бирә қызға. Қызға сарық бирәләр инде кийәү қотлап. Аннары кийәһләп жөрһ башлана. Қайсы аның бер жыл кийәүлидер ийе. Тәқәләр суйып, жәйнең матур көнөндә килен төшөрәләр ийе. Қодачалар бара инде килен төшөргәндә. Малай жағыннан да бара қодачалар, қыз туғаннар ғына, йәшләр генә. Әнжеле қалфақлар, озон чуқлы жефәк шәлләр белән төшәдер ийе килен. Ике ат белән китә, берсендә қодачалар, қыз әйберсе айырым атта. Мамық мендәр салалар ийе бачқыч, төп қодадан ғына була ат. Ийәрчен аш апармый, төп қода аш апара, ике қаз, күмәчләр. Килен қайнатаға тел ачмыйдырыы бер тамчы да.

Киём-салым. Өстән жаулық жабып жөриләр ийе әвәле, фырансыз жаулық диләр ийе. Қыйғачқа хәситәләр кийеп жөргәннәр, чәчтәңкәләр⁹ кийеп чәчкә. Чәч толмоның очонда гөрәбәңкәле чулпы йы, аннары кечкенә чулпы

⁸ баллы төш – чәкчәк

⁹ чәчтәңкә – чәчкап

қуйалар ийе. Гэрэбәңкәле чулпы зур, амыр чулпы ул, ике йақ-йағында бәләкәй чулпы була. Тәңкәле беләзекләр, қаралтынлы беләзекләр буладырыйы. Тәңкәле беләзек ул тупсалыйы¹⁰. Муйын мәржәне, муйын асмасы чын мәржән ийе. Өститәкле күлмәк кийәләр ийе, аны қызлар кими, килен булып төшкәч кийәләр ийе, аны сақлап қына кийәләр ийе, эрәйешкә генә.

Татарстанның Саба районы, Тьрек Тәмте авылы.

Эксп., 1985

Хан кызы мөнәжәте

Хан кызы, ач ишегең, бән керәйем

Сәнең буйың зифа диләр, бән күрәйем.

Бәнем йөзем күреп сәңа нидер файда,

Ақ изелдә буй-буй қамыш күрмәзмүсән.

Хан кызы, ач ишегең, бән керәйем,

Сәнең чәчең кара диләр, бән күрәйем.

Бәнем чәчем күреп сәңа нидер файда,

Базарларда қара йефәк күрмәзмүсән.

Хан кызы, ач ишегең, бән керәйем,

Сәнең йөзең нурлы диләр бән күрәйем.

Бәнем йөзөм күреп сәңа нидер файда,

Кичәләрдә тулған айны күрмәзмүсән.

Хан кызы, ач ишегең, бән керәйем,

Сәнең қашың кара диләр, бән күрәйем.

Бәнем қашым күреп сәңа нидер файда,

Қарлуғачның қойороғын күрмәзмүсән.

¹⁰ тупса – каптырма

Хан кызы, ач ишегең, бән керәйем,
Сәнең тешен аппак диләр, бән күрәйем.
Бәнем тешем күреп сәңа нидер файда,
Базарларда аппағ энже күрмәзмүсән.

Кырлаучы: Бәдертдинова Мәликә Бәдертдин кызы, 1909 елгы.

Татарстанның Саба районы, Пыңкәл авылы. Эксп., 1973.

Йолалар. Никахны кыз жағында укыттылар. Чәкчәк пешереб әпкилде жегетнең эти-әнисе, өстөнә жаулық белән чәй куйалар. Чәкчәкне қак белән бизиләр, алма қағы, жыләк қағы. Никах укыды мулла. Уқығач бал белән май алып чықтылар. Ашыйлар да әйбер салалар, журған, пырастина. Мин пырастина салдым, журған алып килгән ийе күп кеше. Туғаннар күб иде, утызлап микән. Бал күк йабышып торсын, май күк эреп торсын дип тақмақлап чығаралар. Табынныққа чәкчәк чығаралар да кискәлиләр. Аш чығаралар, аштан суң ит бәлеше. Аннан суң ит, аннан суң чәй, чәйгә пируклар, қайсы турадан ¹¹. Әлек айыры ийе ул, ирләр алдан, аннары қатыннар. Қатыннарға дөгө бәлеше, жимешле. Жуқа бәлеш итеп пешерә қайсысы.

Бачқыч төбөндә бал белә майны тотоп тордолар, ашаттылар, айағастында мендәр. Төклә айақлар белән, бәхетле айағың белән, хәйерле гөмөрәң белән, кил дип. Қызыл туй башлана кич белән. Килеп кергәч түгәрәк ипинең кибән башын кисеп куйдылар, ашап бетерергә қушалар. Қаклаған қазлар килә. Қыз биргәндә мин дә пар қаз алып бардым. Муйынын қызға бирәләр, қанатын жегетнең сеңнесенә бирәләр, кийәүгә тизрәк очоп кит, әйдә торма, дип.

Хәсилә болай қыйық өчәр қат артқа тезә торған ийе, ансысын чәкқап ди торғанныр ийе, чулпы қашлары тезәләр. Мона безнең күрше әби бар ыйы, шушының хәтле сондоғо бар ийе, аның эчендә бөтөн қөр'ән ийе. Күкрәкчәне әби кешеләр йасый төрлө-төрлө тасмадан. Чабатаны жүкәдән жасыйлар, жүкә киндерә итеп. Онотқаным ничек тезгәнеме.

Сабан туйына жаулық жыйу булған, бездә сөрән суғу димиләр аны. Сөрән суғу ул менә эшсез көн узғарып қайтса, жөри шунда сөрән суғып,

¹¹ тура – ачыған сөтне кызарғанчы кайнатып ясалған ризык, корт

диләр. Бездә элек сабантуй өч көн рәткә булған. Элек (әд. башта) сабанға төшкәнче булған, қар суы белән булған. Элек урманға менгәннәр жомға көн. Атна сайын менгәннәр. Йәшләр таныша торған булғаннар.

Ташу жийыны буладырыйы, ташу күрергә килгәннәр, беднең монда дур су бит, Илмәтләр (ав. ис.) килгәннәр, Журашлар (ав. ис.). Элек сулар киткәч, болонға су жәйелә торған булған, аяқларын жуып, чирләрән ағызып жәнәгесе.

Ар жийыны дип Йәдегәргә, Көйөккә (ав. ис.) бара торған булғаннар, ул жақта ар асыллары жақын.

Ыспас йәрминкәсе Алабуғада, питырау йәрминкәсе Үмәктә була торған булған. Тырыслар, урақлар апқайта торғаннар ыйы туздан, чиләк сыман. Қапқачы да бар, суы тәмне була.

Авыл тарихы. Урын қарап жөргән вахытта бу урын бик әйбәт дип, дәм йарамаслық урын түгел дип сөйләшкәннәр, шуннан Дәм-дәм булып қалған дип сөйлиләр авылның исемен. Сигез кеше килгәннәр. Алтмыш хужалыққа житкенче торғаннар. Теләү чишмәсе дигән урын бар, анда алтмыш йорт булған.

Моң биш йөз илле бишенче йылны чуқындырыға килгәннәр, безнең авыл качып қалған. Су буйынча йуғарыға урыс байы килеб утырған, Самасар исемен авылдан, Қазан жағыннан килгән, утыз ике хужалыққа тулалар. Бай килгәч, урысның дуңғызлары безнең суны пычырата дип, йуғарыға күчеп утырғаннар. Мари авылы – Жуғары Дөмдөм, чачауник қадап, йаулық бәйләп, ақча салып китә торғаннар ийе без белгәндә дәген. Ишбулат дигән жылғалары бар ыйы. Күчеп киткәч, Көбөлөктән жуғарыға, Дингәр дип кушқаннар, Жособ атлы кеше булған, монардан “ат күрмәдеңме” дип сорыйлар Келән чишмәсе йанында. Келәү чишмә киртә буйы ат қыңғырау су эчә, дигән, сақау булған. Басуны өчкә бүлгәннәр, өчөсен дә киртә белән чалып (әйләндереп) алғаннар. Болон қапқасы бар ыйы. Басу қапқасы әллә ничә. Пар суқа белә суқалағанда чалғы таптым, таш чүкеч чықты, сап тыға торған тишеге дә бар. Дөмдәм суы чыға дип, авылны Дөмдөм дип кушқаннар. Асылның элек торған урыны бар йарты киламитыр, кәберлек бар. Карпов урыс Дөмдөменәң байының малайы булған.

Шүрнәкләр татар булғаннар. Аларны күп итеп жир бирәбез дип чуқындырғаннар. Безнең авыл белеп қалып таралып качып беткәннәр. Безнең белән жөрөшкәннәр. Жаңғыр жаумаса, сез килегез әле, әзерәк уқығыз әле, диләр. Барғалыйбыз, көр’ән уқып, персийәтелләр машина биреп. Безгә

чаклы алар, шүрнәкләр, чыкмыйлар жаңгыр теләргә (Қолақ қычыта, жаңгыр жаумағайы). Утырып доға қылабыз, намаз укып қайтып китәбез.

Сльләүче: Жунусов Ибраһим Жунусович, 1910 елгы.

Татарстан, Алабуга районы, Дөмдөм авылы. Эксп., 1993.

Дөмдөмнең килеп чыгышы моннан түбәнерәк элекке байларның йәшәгән урыннары бар, анда зираты да бар, аларны Шүрнәктән дә чыкқан диләр. Жәғфәр дигән әфисәр булган, аңа жирләр бирелгән булган. Аны менә безнең күрше күбрәк беләдер ийе. Шул әфисәрнең жирен эшләргә кешеләр килгән. Аның керәстийәннәре булып чығабыз без. Мин бер көтү көткәндә бер урыс қарчығы килеп монда Жәғфәр умарталығы булган дип сөйләде. Түбәндә өч-дүрт жылға қушыла: Кәлимулла, Урман, Келәү чишмәсе, шушы авылның урта бер жирендә чирмешләр йәшәгән. Суғышқаннар, татарлар жиңгәннәр дә марилар Кукмор йанына Жиңәр дигән урынға күчкәннәр, урысча Новой Кукмок диләрме шунда. Старый Кукмок чуқынған булган, ә болар күчкән, әле чуқынмаған булган әле. Асылда да чирмеш нәселе бар алты симйә. Бу авылның исеме имән дигән сүздән дуба-дуба дигән сүздән. Малмыж йағында да Дөмдөм дигән мари авылы бар диләр. Икенче төрлө тағын Шүрнәк чуқындырғанда қачып қалғаннар дип тә сүлиләр. Дамин нәселе булган. Элек тә иген игү булган, әле дә бар. Морт (ав. ис.) йанында биш йөз гихтар жирне ачқаннар. Зимнәмир килгәч, асылдан айғыр сораған, безнекеләр бирмәгән. Әнжерә авылы урысларына биргәннәр бер чиләк арақыға.

Ул Жәғпәр Туқмаш алпавытына урысқа сатқан. Туқмаштан үз кешеләрен күчереп утыртқан. Шуннан Урыс Дөмдөме килеп чыкқан. Без аны Түбәнәвил дип жөртәбез. Өч симйә Шүрнәктән күчкәннәр, дип сөйли торғаннар ийе. Чуқынмаған чирмешләр булган, татарлашып беткәннәр. Туқсан өч йәшлек әби сөйли торған ийе. Зур имән булган, анда умарта қортлары булган, аның балы ағып жатқан, шуны эчеп чирмешләр исергәннәр, жоқлағаннар да торғач сөйләшәләр икән, нинди төш күрдең дип. Дөм қараңғы урман күрдем дигәннәр. Үзебезнең иске зиратта ташлар бар иде, зур ташлар жунып йасаған. Бу ташқа ике йөз жылдан артық, дип сөйли торғаннар ийе. Иске зират Урыс Дөмдөм йанында булган.

Алты кеше көймә белә килгән. Шунның икесе Әсфәндийәр белән Хәлфәнийә күчеп килгән. Мөң биш йөз қырығынчы йылны килгәннәр.

Қырық жыл торғаннар. Чуқындырған чақта утыз ике хужалық булған. Монда күчкәндә илле алты булғаннар. Алар Чүриле жағыннан, Қазан жағыннан жир эзләп чыққаннар. Әсфәнийар, аның улы Исхақ – Изерис – Илийас – Ислам – Ирсай, Исрафил инде ул, үзөбезнең асыл зиратында аның қәбер ташы бар, тегермән тотқан, аны Әнжерәләргә (ав. ис.) сатқан. Улы Ибни Новосибирскийға киткән. Хәлфәнийа, аның улы Хадир, аның улы Хафиз – Мәүлетхука – Миннулла – Хәсән – Зәйнәғьиттин – Йуныс. Бер мең сигез йөз алтмышынчы елда туған, аның улы Ибраһим, мең туғыз йөз унынчы йылғы, монысы мин булам инде. Ә урыс байы чуқындырудан соң килеп утырғаннар. Көл жыйған, көлдән шадрик йасап химзабутқа тапшырған. Урыс байы қатынын Йыловоға күмгән, чәчәүниге мең туғыз йөз утызынчы жылға чақлы тордо. Үзен йәшен суғып үтерә басуда, шунда күмелә. Малайы атасы үлгәнче өйләнгән булған, атасы үлгәч Мәндәләйгә (рус. Менделеево) күчкән, шунда эшләгән.

Сөйләүче: Жунусов Ибраһим Юнусович, 1910 елғы.

Татарстанның Алабуга районы, Дөмдөм авылы. Эксп., 1993 ел.

Киём-салым. Атламалы алжапқычлар булды. Менә түғәрәг алжапқычны алдым да атлама йасап қуйдым, күкрәкчә өстәдем дә. Жабырылмалы алжапқыч була торған ийе, артқа хәдәр төшөп тора торған ийе. Қанатлы дип жылкәсенә киң итәк тегеп қуйа торғаннар ийе. Аны киндердән дә сукқаннар, элек (башта) бит йаулығы (сьлге) шикелле итеп суғасың да. Бит йаулығының уртасы ақ була, башы ақ киндер тақта күтәрәп сукқан, қысқарағын тыстымал диб әйтәләр. Сукқаннар да сукқаннар элек, жөн атып суғып бишмәт тә киделәр әле. Күлмәкне жүле итеп тегә торғаннар ийе қарчықлар, тәңкәләр тағып, читенә жефәкләр тегеп, муйынға асып қуйалар ийе. Аның изүве, тьшлеге инде, айыры жөри торған ийе. Қунаққа барғанда ғына кийәләр күлмәг өстөннән, алжапқыч жапқан кебек итеп кийеп қуйа торғаннар ийе, менә хәзер тилебизырда кийәләр бит. Тағын әле сағалдырық асқан ди торғаннар ийе, көмөш тәңкәләре дә була торған ийе, алқаларны төшөп қалмасын дип таққан була. Урағ урғанда тәймә¹² дә кимәделәр, түшлек¹³ тә кимәделәр. Бөркәнчек жаулықны жабып жә суға баралар ийы, баш жаулықларның қарыйына қыстырып қуйа торғаннар ийе, ана ансы бөркәнчек була торған ийе. Әвәл жефәк шәл, мамық шәл була торған ийе. Үбәл дип әнә шул бәйләгән шәлне әйтәләр, жоннан да бәйли

¹² тәймә – муенса

¹³ түшлек – изү (күкрәккә күлмәк өстеннән киелә торған бизәнү әйбере)

торғаннар ийе, мамықтан да, жуқ вақытта жептән дә бэйли торғаннар ыйы. Әдрәс кәмзуллар менә хәзер үзбәкләрдә бар бит, шуның шикелле инде. Айақта кәвеш, эрзиңке шикелле була, үкчәсе шылдыр-шылдыр жәри, күннән була, сай эрзиңке шикелле генә. Кәвешне жәй көнә кийеп жәриләр ийе. Читекләр қара читек тә булыр ийе, сары читек тә булыр ийе, мәһәргә салырлар ийе, мәһәр итеп, жегет алып қуйадыр ийе. Башқа тақыя кигәннәр түбәтәй шикелле, алды чиккән. Қалфақны ситсысы асылынып торорыйы, чүптарлы итеп эшләгән, қайсынықы – сәйлән, қайсынықы үзенә мұды чығарып чиккән була торған ийе. Тақыя чәч өстөндә, қаты қыйағазға озончарақ йасалған була, баш түбәсенә кийәләр, өстөнә жаулық жабалар. Элек байлар, читтән қайтқан кешеләр генә кийәләр ийе аны. Қыш көнә қалын шәлне қайа барсаң да кийәсең.

Элек ташуға төшә торғаннар ыйы, ташу қарап торадыр ыйық.

Тула өмәсе буладыр ыйы, туланы басалар ийе ойоқ тегәргә, йәшләр¹⁴, қызлар уйын жасарлар ийе. Жырлар да була, жырладығ инде музыканға.

Әвәле сәйлән булған, муйын төймәләре булған сәйләннән, мәржәннән, хәсилтә кигәннәр қыйғач итеп, тәңкәдән тезеп. Тәңкәле чулпылар булған, дүрт чулпыны бер итерләр ийе, өстәгесе, астағысы зуррақ, аны тақталы чулпы дийерләр ийе. Чәч қабы була, эчендә чәч толымы, чәч қабы ансы турыға ғына тезәрләр ийе тәңкәләрен. Жәдәк, көмөш белгәдек булған бауы төймәдән була, мәржәннән инде.

Әвәле Маматыш базары атнакич булған, зур бадар инде ул. Безнең жақта тағын нинди гәдәтләр суң? Атлар амыртса бездә Айыт тықырығын әйләндерәләр. Бабайлар Изге зират дип Шүрнәк (ав. ис.) йанындағы зиратқа бара торған булғаннар. Урыс Дөмдөмө йанында да безнең қәберлек бар, бороңғо диләр, қаберләре озон-озон. Шүрнәкләр дә безнең белән бер амыл булған диләр, алар да жомға көннә кер жумыйлар безнең күк.

Мәйетне бездә дүрт кеше жууа бит. Дүртәр митер алдым, аллаға шөкөр, гүргә индерергә. Тастар башына өчәр митер, дүрт кеше дүрт почмақта тота тора бит. Су йөрткән, су тутырған су сипкән кешегә өчәр митер. Қәбер почмағында торучыларға митер жарым сөлгөлөк алдым, су түгүчегә йуғ әле, алырмын әле. Ун шәл йаулығым, ун поростуй жаулық бар, тастымалларым да шақтай ийе. Ләхет алған кешеләргә озон сөлгөлөгем бар, ике кеше була ди.

¹⁴ йәшләр – егтеләр

Аннан соң өч кеше гүргә индерә. Аларға ике митер жарым сөлгөлөк бар, ике кырыйы буйлы, Қазаннан апқайттым. Хәдер аның белә төшөрмиләр, марлы белән төшөрәләр, аны алмыйлар, кәфенне шудыра икән. Әйберем бар, аллаға шөкөр, ул жақтан моңом жуқ. Үлемтег әйберләрен әкрен-әкрен аласың инде аны.

Сөйләүчеләр: Хафизова Таһира, Вафина Фәхриямал,

Шарафутдинов Гаптелбәр, Муллағалиев Сәет.

Татарстан, Алабуга районы, Дөмдөм авылы. Эксп., 1993.

Жийынар бар ийе, менә пирый монда йасадылар Бусирмә жийыны дип йасадылар. Бусирмә жийыны пирвай жийын. Аннан мона монда булды Къпербашы жийыны диб инде Керәннедә (ав. ис.). Ансы менә монда пуштавай үре бар ийе бер, анда әвәл пушты булған инде. Шунда пуштавай үренә бер барып, жийылып, шунда жийын йасадылар, аларда икенче жийын былды. Аннан өченче жийын Йаңа ил жийыны дип йөртер ийег анысын. Аннары безнеке, Иалатау жийыны дип йөртөр ийег инде. Аннан соң Иамышлы жийыны булыр ийе инде. Аннан инде менә монда булыр ийе Тимшықлар (ав. ис.), мазарлар, алар бездән суң ийәләр ийе жийынны, алар убуркыға төшкәндәрәк кенә булыр ийе. Аннан жәнәдән китәр ийе инде андары Шыңар (ав. ис.) жийыны. Қунақ күп жирдән килер ийе. Қайда ағайның бар. Читтән қайтыр ийе. Читтәге, шәһәрдә торған ағайлар бар ийе. Анда туған-тумачалар қайтырлар ийе, ул аталыр ийе безнең дини бәйрәм түгел, милли бәйрәм диб аталадыр ийе. Аны өч көн полный йасыйлар ийе. Ул тотонор ийе атна кич, жомға, шимбә, йәкшәмбе. Дүшәмбегә инде асыл йал итәр ийе. Қунақлар шул йәкшәмбе көн өйләдән суң китәрләр ийе. Ә Шыңар жийыныннан суң, аннан китәр ийе инде Чоқырча жийыннары теге йақта, Арчаға. Барадырыйық анда да, ағайны булса, бардығ инде. Аннан Чоқырча ниләреннән суң алар, перәме убуркыға төшкәндә, булыр ийе Қазан жағында менә Дубйаз районнары, мазарлар, алар йасадылар, алар пачлитни жийынны бетереп йасарлар ийе. Аннан убуркыға. Сабан туйы менә сабанға төшкәнче булды. Сабанға төшкәнче йасадығ ансын қар беткәченнән. Жир, кибең бетмәс ийе инде. Пирвай ни жийарлар ийе. Балалар чығып, қычқырып зәрә жийып кешедән, баларақ кешеләр өй борона, қайсы йарма бирер ийе, қайсы күкәй бирер ийе, қайсы ақча бирер ийе. Жийылып пешереп ашарлар ийе. Элек ул бездә ашық бик фәқыйр булды элек, менә эшләве начар булды шул. Әйтәм бит, ике ботло суқа белән, ат белән суқалап чәчтем. Тегеннән,

моннан жыртып жирне. Хәзер, мин сиңайтим, моңоң қалынлығы төшөп суқалый суқа, вәт була ашлык. Элек бездә эш пешмәде, бороңғы қартлар булдыра алмадылар. Печән үсеб утырадыр ийе ашлығ арасында, әрем үсер ийе.

Печмән ул менә бер төрле бер жәм булды инде. Чәчү чәчкәч, бәрәңгеләр утыртқач, печмән йасарлар ийе, жомға көнне. Печмәнгә төшәдер ийек, энә тегендә ике чакырым булыр, шунда халық дийылып тавық суйыб әпкилерләр ийе сатарға. Йәшнеге-йәшнеге прәнникләр әпкилерләр ийе сатарға. Гармун белән шунда йәшләр, синең күк қызлар шунда кийылып йөрләрләр ийе, менә печмән. Әнә шул гармун, аннары қызлар белән бергә тотоб уйный торғаннар ийе йегетләр. Берсенең қулыннан берсе тотоп қапқа чығышлы дийерләр ийе. Шулайттереп синең қулыңнан күтәрәп, шулайттереп қапқа чығышлы уйнарлар ийе жегетләр белән қызлар. Күңелле булды печмән монда менә. Аннан суң мулла чығып қувар ийе, болай йарамый дип. Чалмасын чалып чығып қувар ийе мулла, йаратмыйдыр ийе.

Бездә Қалатау жийыны була торған ийе. Қалатау дигән тау менә шунда урман быйында йы. Қалатау жийыны дийерләр ийе. Анда бик йырақтан да килә торғаннар ийе. Бекмеш, Тимшық, Шәмәрдән (ав. ис.) йағы. Мамадыш йағы килерләр ийе хәрәндәш-ыруы булса. Хәрәндәш-ыруы булмаса килмәде, хәрәндәш-ыру ғына килерләр ийе. Дүрт жийын буладыр ийе. Пирвай менә монда Керәнне жийыны булыр ийе. Аннары, Йассы болон дийерләр ийе, Мамадыш йағы, менә ике жийын булды. Аннары Бәдрәш жийыны булыр ийе менә Қамышлы йағында. Безнең жийын Қалатау жийыны булыр ийе. Ул жийыннар беткәч безнеке, аннан, бездән суң Мамалай (ав. ис.) жийыны булыр ийе. Менә монда Мамалай бар. Чәмәйылға, аннары суң Чүриле, аннан суң, қайсы асыллар суң тағын, шул йақ, шул Ташкичүләр, шулар жийыны булыр ийе иң азақтан. Алар жийыны булыр ийе чичтый иген житкәч ураққа төшкәндә.

Сөйләүче: Нафигуллин Галимулла, 91 яшьтә.

Татарстанның Саба районы, Алан елга (Яңа Шекше) авылы.

Эксп., 1973.

Безнең бороңго бабайлар сабанға чыққанчы, сабан чәчә башлағанчы сабан туйын йасыйдырыйқ. Ә безнең бу тирәбездә инде жийын диб әйткән нәрсә [дә була иде]. Безнең үзебезнең жийын Қалатау жийыны диб аталадыр

ыйы. Қайан бирелгән исемдер, ул ийүннең жегермеләрендә булды микән ул. Аның ыразнисы шул ийе, сабан туйында билгеле көрәш тә, жөгөреш тә, анда йарыш инде. Инде жийында қәрдәш-қәбиләсен чакырып, қунақ өч көн былыр ийе. Атна кичтән башланыр ийе, жомға, шимбә, йәкшәмбе көн тәмам былыр ийе жийын, өч көн рәттән. Жийын бер асылда бер төрле, бер асылда бер төрлө. Менә бу жақта Күпербашы дийерләр ийе, моннан бер уника киламитырда ғына түгел, йегерме тирәсе, пучтавай үре дип сөйләшәбез. Шул күпер булған, шул күпер өстөндә инде анда бийүчесе дә, жыручысы да, жөрәклесе суғып жығучысы да, менә күпер өстендә күпер башы дип сөйләшә торғаннар ийе, ансы бер көндә тәмам была торған ыйы, бу Қалатау жийыны, Шыңар жийыны, Бәдрәш жийыны, тағы нәрсә жийыннары жағы-жағы белән ийе ансы. Бәдрәш жийыны шул Қамышлы йағында микән. Менә шундый жийыннар ийе бездә.

Печмән дигәне жомға көн булыр ийе. Ансы былыр ийе, менә монда Иләбәр (ав. ис.) тегермәне бар ийе, шундый ағачлықта, жомға көн инде. Аның баштағысына баручы йуғ инде. Урта печмән, азақы печмән. Шул өчәү булыр ийе ул. Ул инде жийынға қәдәр былыр ийе, сабан туйыннан соң. Анда кибетләр сату әйбере алып барырлар ийе шунда. Шунда қайда ағач арасында жәш-жилбезәкме анда, олорақлар да жырлап... Менә шушы йы инде. Ул өч атна рәттән булыр ийе, Урта печмән атнасы, Азақы печмән атнасы. Монсо безнең уһайда. Менә бу қарчықлар уһайында ул жүк, жийын да йуғ ийе боларда, Килдебәк (ав. ис.) йағында. Оло сабан туйы, кече сабан туйы белән аларнықы бетәдер ийе.

Безнең йәш заманда өйләнешү туй итүнең ниләрен берәз тәржемә қылып китәм. Ин әвәле барып, жегет қызны да күрмидер ийе, жегетне қыз күрмидер ийе, чит асылда булса. Асылда булса да күрү бик мөшкөл хәлдә йе. Ул ике қат йаулықтан булыр ыйы. Шуннан инде эш беткәч, суға төшәрләр ийе, йырақтан апқайтасыйы суыбыз. Алар суға барғачыннан, без шуларның су китергәнән қарарға чығарыйық. Без анда күреп бер мәртәбә дә сөйләшергә вахыт та булмый торған ыйы асылнықы булса да. Шуннан инде өйләнешергә вахыт житкәченнән асылда булған, үзенә ошағанырақ бер кешене, фәлән кешенең қызы бар дип сөйләгәченнән, шуңар жаучыға жибәрер ийек. Ул барып сөйләшеп, андағы хәбәрне монда апқайтып, моннан жәңдән тағы барып, шулайттереп ақлашу дигән нәрсә килеп житер ийе. Анан инде хәдер вәғәдәләшкән вахытта, қолақ сөйөнчесе дийеп, сөлгө, тастымал һәм башқа шундый хатын-қыз әйберсе алып қайтырлар ийе кийәү жортона. Аннан инде туй вәғәдәсе қуйарлар ийе. Шунның соңонда барып туй йасарлар ыйы. Димче барыр ыйы, анда ийәрчек дип тә әйтә торғаннар ыйы,

бара торған кеше була торған ийе шулай ийәреп. Инде туйны ике көн уздырып қайтып, аннан инде фәлән көннө кийәү әпкиләбез дип, пар ат жигеп, қыңғыраулар тағып алмаға килерләр ийе. Шуннан инде кийәү барып қыз белән бергә гөмөр итә башлап... Әле туйда ни пешерәләр ийе, чәкчәги дийерләр ийе аны, төш. Баллап, аны өстөнә төрлө камфитлар тезеп қуйарлар ыйы да, аштан суң шуны чығарып, андары суң аңар бирерләр ийе бүләк, әпкилгән кеше. Анда арышынны тавармы жә башқа ақчаданмы. Шулай итеп бүләкләр ийе. Аны өч таба әзерләрләр ийе, өч патмус, берсен кийәүгә кире жибәрергә. Кийәү барып қунып қайтқанның соңонда, үзенә иленә қайтып, үзенә йәш иптәшләрен чакырып, шунда тағы шушы төслә үг иттереп бүләкләр салып (ашыйлар), шушы төслә итеп уздырып жибәрдек без йәшлек заманны.

Сөйләүче: Вәлиев Арслан, 81 яшь. Татарстанның

Саба районы, Сәрдә авылы. Экспед., 1973 ел.

Ырымнар. Мин арпаны болайтеб имним инде. Берәү, икәү, өчәү, дүртәү, бишәү, алты, жиде, сигез, туғыз, тфу туфраққа китсен. Берәү, икәү, өчәү, дүртәү, бишәү, алты, жиде, жылгә китсен. Берәү, икәү, өчәү, дүртәү, бишәү, тфү бизеп китсен. Арпа чыққан арпа имним, бер, икәү, өчәү, очоп китсен, бер-берлексез булсын, бетеп китсен. Минем қулым түгел, ғайша батман қулы. Ә бизгәкнеме, әнә шул, бизгәкне, сеңнем пирвай башта сеңнене тота башлады име, ансын инде әнә шул қурқыттық та тәрәздән күпчекләрне чығарыб аттығ әме, пажар бар дип. Ишектән менә бер апа килеп керде дә име, пажар дип қычқырды. Пажар дип қычқырғачыннан, без аны алдық тағын урын-жире белән тәрәздән, ике йаққа ачыла торған тәрәзә йе, ачтық, та тотоб аттық урын-жире белән. Аннары суң, берәздән суң алып кердег инде аны, пажар булмағанны белде бит инде хәзер. Аннан суң инде, аның белән бетмәгәч йәнәдән тағы шул инде әнә бер бақаны тотоп, шул бақаның күзеннән, ике күзеннән жепне чығарып, биленә бәйләп қуйдық. Қурқа, ул қыймылтый бит малай. Аның бит әдәм айағы, қулы шикелле бит куллары. Аннан да бәк қурықты инде. Белмим пажардан қурықып китте инде. Белмим шул бақадан қурыққаннан суң (бизгәк) ташлады инде аннары суң мескенне. Минем үземнең сеңнемне тотто ул. Менә миннән биш кенә йәш кечийе, исән әле ул. Чабата йасап гөмөр иттег инде. Аннары суқа суқалап ашылық чәчтек. Хәзер машинә, машинә (ә)шли хәзер. Әйе, ике ботло суқа белә. Аннан арқан белә, бау белә күтәрә (йомшарта) торған ыйық. Ул суқаны. Буразна, буразна, жағалай, жағалай дип, атқа қычқыра торған ыйық.

Бу асыл әвәле биш кенә өй булган. Әнә тегендә йуғары очта булган аның урны. Аннары суң башында жылга бар, жылғаның арғы йағында биш өй булган, өч өйө чирмеш булган, ике өйө ар булган. Ул чирмешләр хәзер жоқ, ары да йуғ аның. Татар булганнар¹⁵ алар. Монда урманның ийе. Монда менә Эзмә бороңғ(ы) асыл. Менә монда Сәрдә Эзмәдән күчеп килгән. Бу Шекшенең қайан күчкәннен белмим. Безнең асыл тегеннән, моннан жийылған асыл, ар, чирмеш, татар. Бездән суң Мамалай жийыны булыр ийе. Менә монда Мамалай бар. Чәмәйылға, аннары суң Чүриле, аннан суһ, қайсы асыллар суң тағын, шул йақ, шул Ташкичүләр, шулар жийыны булыр ийе иң азақтан. Алар жийыны булыр ийе чичтый иген житкәч, ураққа төшкәндә.

Сөйләүче: Нафигуллин Галимулла, 91 яшьтә. Татарстанның
Саба районы, Алан елга (Яңа Шекше) авылы. Экспед., 1973.

Сабан тые. Сабан туйы менә сабанға төшкәнче булды. Сабанға төшкәнче йасадығ ансын. Қар беткәченнән, (жир) кибеп бетмәс ийе инде. Пирвай ни жийарлар ийе. Балалар чығып, қычқырып зәрә¹⁶ жийып кешедән, баларақ қешеләр өй борона. Қайсы йарма бирер ийе, қайсы күкәй бирер ийе, қайсы ақча бирер ийе. Жийылып ул ботқаны бер жирдә шул зәрә ботқасы дип пешерәләр ийе инде. Бөртөрлесе шунда утырыб ашар ийе, бөртөрлөсе апқайтып китәр ийе инде(е) аны, зәрә ботқасы дийерләр ийе. Икенче көннә менә иртә белән балалар инде сабан туйы көннә күкәй жийарлар ийе, һәрбер өй борона кереп. Қайсы төш бирер ийе, қайсы камфит бирә, ағайнесенә күкәй бирә. Бер атнаға йақын сабан туйы итәр ийек тә, аннары суқаларны қыңғырайтып басуға чығып китә йиек.

Сөйләүче: Халиуллин Зария, 89 яшь. Татарстанның
Саба районы, Иске Шекше авылы. Экспед., 1973 ел.

Хәдерге вахытта бит менә сабан туйын инде бер қат эш беткәннән суң жасыйлар, ә элеке заманда ул эшкә, сабан чәчәргә чыққанчы йасалды сабан

¹⁵ монда “татарлашқан” мәгънәсендә

¹⁶ Зәрә (<?) – иртәгә сабан тые дигән көнне бала-чаганың ярма һәм башкаларны жыеп асыл янында, бигрәк тә тау башында, жыелып ботка пешереп ашау йоласы. Зәрә 2 көнгә дә сузылырга мөмкин. Беренче көн ялғанчы зәрә дип атала. Балалар зәрәгә, зәрәгә дип қычқырышып йөриләр. Икенче көн чын зәрә була

туйы. Ә аннан суң сабанға чығылд(ы) инде. Ул бер генә көн булмады, асыл сайын булды. Ул бер атнаға барды әвәлге вахытта. Аннан жийын дигән нәрсәбез инде. Ул жийынардан сунында печәнгә төшәдерийек, аннан китәдер ийек убуркыға инде. Әнә шул убуркыға китеп, аннан суң шушы қаз өмәсе булғанчы бездә әвәлге пыразник жуғ ийе. Менә көз көнә әл(е) менә шушы қар жауғач, қаз суйабыз бит инде, қаз өмәсе. Қызлар жийып қаз суйу буладыр ийе. Ул вахытта пыразниккә житеш(ә) алмыйдыр ийе халық. Һәммәсе убуркыны кул белә эшләгәннектән, ат белә иккәннектән. Менә шушы калхуз иккән басуларны бит кул белә икеп¹⁷ бардығ инде без, шунар күрә инде ул сабан туйы (жийын) бер сабан туйы инде, аннан жийын, аннан башқасы менә шушы қаз өмәсе булыр ийе инде. Жаңа йыл дигән нәрсәне без аны белмәдек. Жаңа йыл дигән шул ийе, менә пич тутырып бертөрле эризык салалар ийе, менә жаңа йыл көн, дип. Менә иртәгә жаңа йыл дигән көннә пич тутырып, бертөрлө ләззәтләрәк эризык тутыралар ийе инде. Менә шуның белән узсын да и шул эризыклар белә эризыклану өчөн дип. Ә хәдер инде жаңа йылны жәш жилбәзәк күб иттереп нитә инде, гуләйт итә. Аннан суң тағы шул жазғы сабан туйына тикле жуғ ый(ы) инде. Аннан әвәлге вахытта менә жәш-жилбәзәккә кылулар жуғ ийе безнең. Әнә шул булса бер мәдрәсә й(е) инде, аннан бер қаравыл өйө. Қаравыл өйө булыр ийе инде, әнә шунда жәш-жилбәзәк жийылыр ийе дә, инде қарт-қоросы булмаса алағ өйгә барырлар ийе инде. Әнә шунда күрсә күрәдер ийе қызларны, жегетләрне берсен берсе, шунда күрмәсә башқа йердә жуқ иген вахытында үзе генә эшләде ул, үз симийәсе белә үзе генә. Ә хәзерге вахытта бит менә инде барсы бергә жийылып эшиләр, бөтөнәсе дәген. Ындыр сукса әнә шул ындыр суғарға дип қызлар чақырырлар ийе инде, жегетләр бер икесен чақырырлар ийе. Шул вахытта берсен берсе күрер ийе. Ату булмаса қызлар алар бер жиргә дә чығ(а) алмаған. Ир булған балалар инде әнә шул чыққалап, йөргәләп керәләр ийе урамға. Менә иңгелек Жаңыйл жийыны дийерләр ийе. Безнең асыл шушы Қалатау дан алдан ғына йы, нәсә диб әйтә торғаннар ийе инде шунда. Шекше, Жаңыйл жийыны диб әйтерләр ийе. Инде менә ул жаққа барадырыйық без нигә, Йәдегәргә. Ул жақта қәрдәшләребез бар ий(е), әнә шул жийынға барыр ыйық. Ә инде менә безнең шекше жийыны дип әйтерләр ийе безнекен, безгә килерләр ийе алар. Аннан суң инде менә Қалатау жийыны дип, қәрдәш ыруы булса, анда төштөләр инде. Аннан инде иң азақтан менә Қамышлы жийыны дийерләр ийе, Қамышлы ул жаққа менә, Бусермәгә барадырыйық. Жийынға инде, Бадрәш жийыны бар. Бадрәш жийыны менә шушы ни жақ булырға кирәк, Теләчә йағы. Жийын өч көнгә бара, менә атна кич килерләр ийе қунақлар, ийеме, атна кич килгән жийыны

¹⁷ *икеп* варианты шушы очракта ғына күзәтелде. Сөйләштә: игеп

булыр ийе инде, килем жыйыны. Аннан инде жомга көн жийын булыр ийе, шимбә көн азақы жийын инде, таралу жийыны. Ә икенче йәкшәмбегә тағы икенче жийынға барырлар ийе инде. Печмән менә шушы сабанға төшкәч, хәдер бит менә сабан чәчтек бит инде, менә сабан туйы йасадық та сабанға төштөк, сабан чәчтег инде, иген икте. Аннан суң инде менә хәдер қарабодай чәчәдер ийек, қарабодай чәчәр вахытның алдыннан үләннәр бик йақшы ғына матурланғач, шул вахытта печмән булыр ий(е) ул. Өч мәртәбә, өч атна, элек бәләкәй печмән дийерләр ийе, бер бәләкәй печмән, ансы шул қалған инде, ансында барып нитеп йөрмәсләр ийе инде, бәләкәй печмән дийәрләр ийе. Аннар(ы) инде икенче печмән. Икенче печмәндә, урта печмәндә, болонға китәрләр ийе. Анда савда белә килерләр ийе, анда шунда симечкеләр, камфитлар, перәнникләр апкилерләр ийе, сатарлар ийе шунда инде йә сөлгөләр. Өнә шул шунда барып бер гуләйт (и)теп кайтыр ийе инде. Өчөнчә печмәндә инде барса барды бармаса йуғ инде. Өчөнчә печмәндә инде шул қарабодай чәчәргә чығалар, қарабодай чәчәдер ийек ул вахытта, ана хәдерге Азин (ав. ис.)дигән жиргә жийылып, анда печмән йасарлар ийе алар бержулы. Менә шул печмән инде. Йәшләр баралар ийе, иртә белә тороп чығып китәләр гуләйт итеп, гармуннар белә болонға. Хәдерге шикелле, кичкә тикле гуләйт итеп йөриләр инде. Көннең озон вахыты, үләннең әйбәт вахыты, йәшләр қызлар уйныйлар инде, берсен берсе танышалар, канфитын алып, қырыйға ытырып, бик күнелле буладыр ийе инде, гел әйләнәп уйныйлар инде. Менә хәдерге шикелле.

Сөйләүче: Ахметшин Гыйлманша, 71 яшь. Татарстанның

Саба районы, Иске Шекше авылы. Эксп., 1972 ел.

Туйлар, туйлар... Йаучы килә инде. Йаучы белә килешәме, йуқмы, килешсә қолақ сөйөнчәсә алып китә. Қолақ сөйөнчәсөнә нийен, эшләгән чолғауын бирә, тағы иренә йабарға алжапкыч бирә әйбәтләп. Пылатнадан тегәме, киндердән тегәме име. Айақ чолғауы. Ололарына намазлықлар. Шундый нәрсәләр әзерләп бирә йенде. Шунның белә вәғдәләшеп китәләр. Аннары инде бик килешсәләр, туй вәғдәсә қуйа тағы икенчәсә килеп име. Туйға тағы мәнәр сорый. Мәнәргә тағы ничә йөз тәңкә ақча буламы, бер сандық, бер қомған, бер әләгән. Аннары аш савытына күпме нәрсәләр тағы. Ничә қаз, ничә паштет, тугырыб апкитәләр инде, туйға барғанда. Ничә пар килә, қода килә, қодачалар килә име. Ничә көн, инде ике кич жоқлағач.

Аннары ике кич йоклап қайтқаннан соң, қайткач, туй ике көн, өч көн була бит эле, бик зурлаб анары кийәү алмаға киләләр. Икешәр пар атлар жигеп, қыңғыраулар тағып. Ишегалларында инде бай кешенең төрлө утлар йана име, шәп қыңғыраулар, кулыкуллармы, нәрсәләр шунда, шундый хикмәтләр белә киләләр инде, йақшы чаналар. Аннары кийәү қайта инде ике кич жоқлағач. Аннары ике кич йоклап қайтқаннан соң инде, дүртне дә қуна эле қайсыберсе. Байлығына қарый инде. Парлы булса инде. Аннары кийәү қайтқачыннан тағы жырағырақ жирме, нима, атна сайын бара инде, қыз жанына атна кич кенә бара инде, анда тағы ике кич йоклап қайта инде. Аннары бер ай жөргәченнән, бер ай, бер жыл жөрдөләр инде әвәле алып қайтмыйчы, төшөрмиче име. Аннары килен төшөрәләр инде бер жыл торғачыннан. Қайсы балалы да булып килә аның күтәренеп. Ник ансына тағы шушы хәзерге замандағы шикелле кешеләр чакыралар инде, қунақлар була инде. Тормошона қарата инде тормошона. Байларнықы байларча була инде, йарлынықы йарлыча була. Қайсыбер кеше мамық мендәргә бастыра инде. Қайсы кеше тағы шунда атлар белән килеп кергәченнән, уң йақтан ир керсен, сул йақтан хатын-қыз керсен дип, шулай итеп тә йөргән кешеләр була атларын борғалаб ишегалдында.

Сөйләүче: Ханнанова Мөнәвәрә, 71 яшь.

Татарстанның Саба районы, Пүкәл авылы. Эксп., 1973.

Тегеннән, әллә қайлардан димчеләр килеп, қызны димләп шулай иттереп туйға қызны ыризалаштылар. Шуннан соң андары қолақ чийенчесенә ике сөлгәмө, өч сөлгәмө төйнәп, ашаулық төйнәп қыз жағыннан кийәүгә апқайтып бирделәр. Менә инде қолақ чийенчесе шул, қызға андары ике күлмәклек бирделәр инде бийаталар. Элекке заманда кесәбикә йе инде. Күрсәтсәм дә була инде сиңа. Йалында ғына. Андары читек-кәвеш, қомған, сондоқ. Элекке вақытта туйға алып киләләр шуны бийем, бийата. Шуннан соң ике көн туй итсә инде, ике көн туйдан суң, икенче көнне кийәүне пар атлар жигеп, қыңғыраулар белә кийәүне әпкиләләр. Тағы ике кич қунып китә кийәү. Қыз инде үз йортонда қалып (тора) бер ай буламы, бер жыл буламы. Кийәү килеп китеп жөри дә андары йәш килен итеб алып төшәләр. Төшөргәндә қайсыбер кеше күпчеккә бастыра, қайсыбер кеше шул кийе генә алып керә. Туйда эризык була. Менә жорттан, кийәү жағыннан дүрт күмәч алып баралар, бер қаз, андары ите дә була. Инде элеке заманда, савым дип әйтәләр ийе, бал йасап аппаратлар ийе. Зуррақ кешеләр, байырақ кешеләр. Аны савым диделәр элек. Қодаларның савымы бармы, диделәр. Менә элеке

заманда, бездән оларакларда жувача диләр. Ансы күзикмәк күк безнеңчә. жувача диләр аны. Күкәйгә генә, майга ғына. Жука, менә шушы таба зурлығы була. Хәзер күзикмәк дип әйтәбез инде. Жувача, чәй тукмачлары күк йука була. Элеке безнең заманда жувача диделәр. Без үскәндә күзикмәк диделәр, менә хәзер дә күзикмәк инде ул.

Қиндер орлоғоннан қатлама пешерә торғаныйық, қыстыбый пешерә торғаныйық майын чығарып, бик һәйбәтләп, бик тәмне ризық була торған ыйы. Қамырны басасың да, жәйәсең дә, жәйгәннән суң орлоқны қысып саласың да. Қамырны жәйеп саласың дағын йағып, тағы қамырны бүкләп куйасың. Шул қыстыбый була торған ыйы. Жылғырны аны шул орлоғон эченә тығасың дағын, майын чығарып, йылғырны шул қазанға салып пешереб ала торғаныйық. Қамыр эченә, пилмән күк.

Сөйләүче: Сәмигуллина Шәмси, 73 яшь.

Татарстанның Саба районы, Сәрдә авылы. Эксп., 1973.

Дүрт бәбәйтәкле зәңгәр дубейни күлмәгем бар ийе инде, бер бәбәйтәк салғаныйың инде, үзе аның ниләре (изүләре һ.б. жирләре) хәзерге шикелле түгел инде, туп-туры, пырастуй инде ул шушылай, менә шушылай пырастуй бүтән бер (нәрсә) йуғ ийе тулқышты. Озон қысалы ул име, дүрт балайтәк салған ийе аңа, йақасы бар. Йақасыз күлмәк кимәдем үз ғәмөрәмә дә. Болай әйләндермә йақа түгел. Хәзер чықты ул әйләндермә. Турыға ғына йақа, энә синең күлмәкнең, күфәйкенең йақасы бар бит, менә шуның шикелле туры ғына йақайы. (Дубейни) үзеннән чыққан чуптарлы, үзеннән чыққан ийе чуптары. Тулқы ул төрлөчә түгел, бер үзе жете зәңгәр ийе, әй ақсыл зәңгәр ийе әйеме, чуптар үзеннән чыға. Сәтин түгел ул, сәтин айырым.

Менә хәзер димче килә инде име, сорый инде. Менә ди, мин сиңа, ди, димчегә килдем, ди, қызыңны миңа бирәсең, ди инде име. Инде бер килә, ике килә, аннары өчөнче килүендә мәрһәргә әйберләр тәйнәп килә хәдер. Әнә шул, менә шул инде қыз жағыннан да бирәләр инде, ир жағына да әйбер тәйнәп килә инде, бүләкләр апкилә инде бераз, димче ышанып килеп китә хәдер, име димче килеп киткән чағында димчегә биреп жиберәләр хәдер ақлашқачыннан әйберләр, намазлық, сөлгө, бер-ике намазлықмы, сөлгө, бүтәнчә бүләк-салақ жуқ, сөлге, ашаулық бирәләр, килешеп киткән чағында име. Хәдер ақлашып китте бит инде. Димче килеп китт, е, инде хәдер ақлашып, шуннан суң ул

жәңәдән килә туй билгесе куйарға, ничәсенә туй килә. Аннары инде туйға киләләр, ничә кеше килә, ничә пар кеше килә. Монда қыз жағында әзерләнәләр. Элек қыз жағына барамы туйға, элек қызда була. Безнең тәтәне апкиттеләр, қыз жағында булды туй. Безнең бабайларда булды туй. Бәк шәб итеп туй йасадылар инде хәдер. Хәдер кийәү киләсе бар бит хәзер. (Туйға) парлап-парлап, ат белә киләләр пулный қазлар пешереп, паштитлар пешереп, бүләг алып килә инде туйға. Менә безгә дә төштөләр, күлмәкләр алып төштөләр. Туй киткәннән суң, хәзер кийәү килә инде қыз жанына қунарға, хәзер инде кийәү киләсе бар, кийәүгә урын жәеп қуйдылар алдан. Хәзер мин тигезле кеше баласы бит инде, әтинәң төп жортонда бит инде бу, тигезле кеше баласы дип, барыбер тормады бичарақайым, апкерде дә, мине түшәккә тәгәрәттеләр, тигезле кеше баласын тәгәрәтәләр йәнәсе, кийәү йатасы түшәк, тигезле кеше баласын (тәгәрәтәләр), йәнә тигез ғәмльр итсеннәр. Өч йәшлег ийем шуна күрә белә торғанмындыр, аннары кийәү килгәченнән утырып бер самавыр чәй эчә дә, қыз белә жегет шул көйөнчә қала инде. Аннары иртә беләнгә мунча йағабыз, қоймақ пешә. Киленне аны менә бер қат кийәүләп жөрдә дә әүвәле, бер ай жөриме кийәү, атна кич сайын килә, бер кич қунып, ике кич қунып китә инде. Қайсы килгәндә икене қуна, атна кич қуна, жомға көннә қуна да шимбә қайтып китә инде. Аннары инде қайтып киткәченнән аннан бер ай, аймы кийәүли дә алмаға килә зурлап, кийәү алмаға килгәченнән, төйәделәр малай безнең Бәдрижамал абыстайға, қомған да қалмады, көйәнтә дә қалмады, чиләк тә қалмады. Қуб итеп әйберне төйәп озата киттеләр, сондоқ булмыйча, әвәле булды инде ул, хәдер дә бар әле ул сондоқ. Сондоққамы? Хәзер челтәр име, менә мин үзем дә уника ашаулығ элдем өлөңге урнына. Уника ашаулық түргә генә, менә эстинәгә әлеп чыктым, сөлгө почмақ сайын парлап. Теге әүвәле чүпләмне сөлгөләр, қып-қызыл башлы. Берне озонны әләсең, икенчәсен, қысқарағын, өстөнә әлеп қуйабыз сөлгөнә, ана бәк күп кирәг инде әйбер, гел қул белән суққан бит аны, үзем суқтым. Киленне үз йағындағы йақын қәрендәшләре озата бара, қодалар, қодачалар килә. Қодалар-қодачалар килә бездә. Алар озата киләләр дә әнә шул килеп, ашап-әчеп, йәш киленгә әпкилгән әйберсе белә өйне киендереп бергә-бергә, аннары қайтып китәләр. Киленне әвәле шул күпчек салып төшерә торғаннар ийе. Арбадан төшүгә, тарантастан төшүгә, айағ астына күпчек қуйа торғаннар ийе. Йәнәсе йомошақ сүзле була. Қергәч килеп күрешә инде. Пирвай башта бийем белән күрешә, бийата белә күрешү булмады ул элек. Аннары қаршы алучылар күп бит инде, қодачалар, қодағылар дигән шикелле. Шулай қодағылар була бит, шулар күрешеп, қаршылаб алып кертеб утырталар инде, безнең заманда әйбер қаптырмадылар.

Сөйләүче: Хәкимова Сылубикә, 68 яшь. Татарстанның
Саба районы, Алан Елга (Яңа Шекше) авылы. Эксп., 1973.

Йегет йағыннан киләдер ийе димче, бер күрмәгән кешегә барас ийе бит шулай. Қилешсәләр аннары суң туй вәғәдәләре қуйып, шулай иттереп килешә торғаннар ийе. Димчегә бер йақын кешене жибәрәсең инде, ағайнымы, қәрдәшме шунда, белгән кешене йебәрәсең димчегә. Ул барып сөйләшә инде. Бирмәкче булсалар шунда мәһәрләрен, тартуларын, тарту ақчаларын сөйләшәп, кирәк әйберләрен, сорасы әйберләрен сорап йебәрәләр инде. Тарту ақчасы туй итәргә ақча инде ул. Ақча бирә торғаннар ийе. Аннан суң қызға алалар инде, әйбер: сондоқ, қомған, күлмәклекләр, шәлләр, читек-кәвешләр. Сандыққа тутьралар да килешкәннән суң туйға қуйып, туйға киләләр инде әти-әнисе жегет жағыннан, шуннан туй итәләр, жегет жағыннан ағайнеләре килә инде шунда. Аннары суң туй итеп бер ике көннән суң кийәү әпкиләләр. Пар атлар жигеп, қыңғыраулар белә. Кийәү ике кич қуна, йә дүрт кич қуна йнде байырағы булса. Аннары шул атна кич сайын килеп йөри. Әлек жийын бар ийе бит, жийынға килә торған ийе килен. Жийынға аптөшә торғаннар ийе киленне жийын атна кичендә. Қыңғыраулар тағып, пар атлар жигеп, килен йағыннан бер қыз утырып, қыз йанына тағы бер қыз утырып затырга килә. Шулай итеп төшөрәләр инде киленне. Қодачалары килә инде шулай. Икенче арбаға малын төйәб аппарата, түшәген, йастығын, мендәрләрен төйәб аппаратлар. Кергәндә мендәргә бастыралар.

Сөйләүче: Яхина Тәкмилә, 80 яшьтә. Татарстанның
Саба районы, Алан Елга (Яңа Шекше) авылы. Эксп., 1973.

Киндер орлоғыннан жылғыр, ат тойағы пешерәләр. Ат тойағын, орлоқны әйбәтләп киптереп төйә торған ийек тә төчө қамырға жәйә торған ийек. Өстөнә тағын бер қамыр жәйәсең. Бүклисең. Пычак белән кисәсең дә әвәләштереп табаға саласың. Ат тойағы диләр, қыстыбый да диләр. Орлоқно пичкә қуйып киптерәләр дә үзенә көйләсе була. Шунда төйәләр. Кил сабы була торған ийе, уртасын кул белән тотарлығ итеп уйдыклап кертәләр аның. Орлоқ төйгән сайын сутлана, сутлы балчық шикелле қамыр була бу чичтый. Қунада моно басасың хәзер. Майлана (башлый). Табаққа салдық та, шулайттереп кул белә басабыз тағы. Басқан чоқорларында май жийыла

башлый хэзер. Айырым сауыт алып, майны қысып чағарсың шуңа. Сығып бетергәч жыйасың дағын, қалды бит инде қамыры таш шикелле қаты булып. Сыққач төбө кала. Қалған жоморлықны су салып жомошталар дағын, қазанға салып эретәсең су белән, иләктән сөзәсең, су була. Қамыр басабыз хэзер айырым, пилмән фурмасында. Шул сукны қамыр эченә тығып пилмин формасы иттереп йасыйбыз. Йасыйсың дағын қазанда қайнаған суға салып теге пилмәнне пешерәсең. Шул жылғыр була. Сөзөп жылғырны тәлинкә сайын саласың дағын, теге майны әйбәтләп қыздырасың дағын жылғыр өстөнә шул майны салып ашыйсың. Жылғыр дөңйада тәмне нәстә инде ул. Аның тәмнелеген күрсәң. Шул сукқан киндерне ағартырлар ийе. Чирәм өстөнә жавып ағарта торғаннар ийе. Шуны урамға алып чығып кич белән киндер ору ди торғаннар ийе, аны йәшләр, қызлар жийылышып ора торғаннар ийе. Үзенә бер тукмақ йасый торғаннар ийе киндер ороға, ыспай ғына, жиңел генә, утын йара торған түгел инде. Йәшләр, қызлар шул киндерне ора торғаннар ийе шул тукмақ белән. Шул киндерне орған вахытта үзенә бер айырым көй чығара торғаннар ийе. Мона теге йақта оралар икән, бу йақта, ишетелеп торадырийе. Бүрәнә өстөнә қуйып ора торғаннар ийе. Ул жомошый торған ийе, ағара торған ийе. Аппағ иттереп ағарталар дағын, нәрсә кирәг инде, үзенә күлмәк кирәкме, тегә. Алжапқыч кирәкме, тегә. Жаулыққа хәтле киндердән жаба торған ийек.

Татарстан, Саба районы, Төрөк-Тәмте
авылында язып алынды. Эксп., 1982.

Ир қуйны белән жир қуйны қачмый. Ике айағың бер қунычка кергән инде, балақайым, инде нишләрсең дидерийе күрше қарчығы. Әнисе белә үзе килде сорап, қызымның туйы булырға тора, аллаға тапшырдық.

Үтте йәшлек гөмөрләрем,

Уйнамадым, көлмәдем.

Булса да көлгән көннәрем,

Шатлык белән көлмәдем.

Изгеләр чишмәсе диб әйтәбез, шул чишмә буйында қаз сақлаған идек. Чиләкләрне атарлық булып чыға сувы, балаганы өстенә жимерелеп төшкән. Аның элеккеге исеме Қадыйр чишмәсе йе. Бу жимерек чишмәсе дип қызық

күрсәтер ийем. Тағы Гәрәй жылғасы, Дәрә тавы бар, қыйблаға қарап тора. Ар тавы бар, элек анда асыл утырған булған. Ақай чишмәсе бар, ул бик бийек таудан чыға, шуннан да тәмне су жуқ. Бәдиғыттин чишмәсе бар, ул элек булмаған жирдән чықты. Без дә Талип урманы бар, шуннан өрәк чыға. Чутават белән күрше икесе ақча итәргә барғаннар, шунда берсе үтергән икенчесен, шуның өрәге йөри, күрәләр аны, күргән кешеләр бар дип сөйлиләр.

Сөйләде: Газизова Бибиһәрваз Мөхәммәт кызы, 1930 елгы.

Татарстанның Саба районы, Мичәнбаш авылы. Экспед., 1988 ел.

Авыл тарихы. Олойаз авылы шул исемнән килгән, мисал өчөн бик күп йыллар элек Олойаз дигән авыл урнына Иляс¹⁸ исемне кеше килеп урнашқан. Ул қаяндыр инде Бийектау (ав. ис.) йағыннан килгән булса кирәк, ул кеше. Ул килеп урнашқан урманның бер аланына. Ул алан бик матур алан булған, аны иске зират уйдығы дип йөртәләр. Безнең Олойаз авылы шунда булған. Шул Олойаз авылы шунда булып, шунда байтақ қына гөмөр иткәннәр. Ну анда бик қуйы ағачлық, бик қуйы урманнар, бүреләр, айулар һәм жыланнар бик күп булғаннар. Андары кешеләр ул нидән, ул урыннан менә шушы эле торған урыңға күчәргә мәжбүр булғаннар. Иң зур сәбәбе шул: жыланнардан, жыртқычлардан туйғаннар, чөнки жыланнар дажы балаларның бишегенә дә хәттә кереп йатқаннар. Бишегендә дә булғаннар. Шулардан қачып инде бу тирәгә килеп урнашқаннар. Бөтөн жир қара урман булған. Шул элекеге Иске зират тав йанындағы авылда вахытта, ташу аққан вахытларда андағы кешеләрнең йувынған йомочқалары ташу белә ағып барып Тимершық дигән авылға барып чыққан, су белән ағып. Тимершықлар ай һай ла бу суның йуғары башында ахырысы тормош бар дип Тимшық кешеләре эзләп килеп Олойазны тапқаннар шунда. Шуннан соң Тимшықлар килеп тә Олойазға берничә хужалық урнашқаннар. Шуннан инде алар анда килеп Әсфәндийар бабайлар, Мадийар бабайлар гөмөр иткәннәр. Жылғаның бу йағында бийек тав һәм тирән жылға бар, ансын Зәбиға жылғасы дип йөртәләр. Бу Зәбиға йылғасы килеп чыға шуннан, анда Зәбиға исемне бер кызны үтерәләр һәм шунда күмәләр. Шуннан соң шуны Зәбиға йылғасы дип йөртәләр. Тора бара ул жир сөрелә, ул төшләр әрчелә, шуннан, әрчелгәннең соңонда, анда иң беренче, тав башында инде Гаптулла тавы дип исем бирәләр. Гаптулла абзый аны сөрөп, үзе шунда иген чәчкән була, Аптулла

¹⁸ Олыяз сүзен Ильяс сүзе белән бәйләп аңлату халық этимологиясе булып тора. Чынлыкта исә авыл исемнең өлеше алан мәгънәсендәге яз сүзенә кайтып кала

тавының бу йағына икенче бер кеше жир ача, Гаффар исемне. Аны Апар жылғасы дип йөртөләр. Шул йылғага исем бирелә Апар йылғага дип һәм ул йылға буйлап аны Гафар абзый буйдан буйға чәчкән була. Шул Гафар абзыйның тормошы шуннан бирегә күчеп қайта. Пүкәл (ав. ис.) белә ик(е) арадағы бийек тав өстөнә жир сөрөләр һәм жирне ачалар¹⁹ шуннан соң анда әйбәт тәмне чишмәләр аға. Бу шишмәләрне атап қуйалар инде Мадийар шишмәсе дип. Бу Мадийар шишмәсенән бик күп кешеләр файдалана. Мадийар шишмәсе данлықлы була. Аның суына төрлө жирләрдән килеп, нәззәтле су эчәбез дип қайталар. Бу болонның йылғалары бик күп. Ул жылғаларның бу йағында, Апар жылғасының бу йағында, тағын бер жылға бар кечерәк кенә, ансын Ахун жылғасы дип йөртөләр. Ахун ағай шунда ике йақлап жир сөргән, иген чәчкән һәм шул жылға буйларында печәнне үзенә чавып файдаланған. Аның бу йақларындағы болон дуғайларының һәм қырыларның өстө йағын арғы жиләк йаз дип жөртөләр. Анда, Арғы жиләк йазда, бик күп кенә кура жиләге, бөрлөгән һәм шундый жиләкләр, тәмне, нәззәтле үскән. Аннан бире(е) таба килгәченнән инде Бирге жиләк йаз диләр. Бу Бирге жиләк йазға тужы, қуйы чыршылық, наратлар һәм анда бик күңелле, жир жиләге, кура жиләге булыр иде. Һәм анда урнашқан иде зур ғына бер умартачылық. Аны Ибраһим қортлоғы дип жөрөттеләр. Ул Ибраһим абзый жегерме биш йыл хезмәт иткән кеше булған бороңғы салдатта. Аның бу йағында килгәченнән Тирән жылға дип жөртөләр, зур жылға. Бу Тирән жылғаның исеме шуннан аталған, ул ғәкәп тирән булған, электеннән аны арқылы чыға алмағаннар. Шуңа күрә аңа Тирән жылға дигән исемне биргәннәр. Аның бу йағына килгәченнән Сай жылға күп тә килмәс борон. Ул Сай жылға, үзе сай булса дағын, уйдық қына жылға, бик озонға сузылған, бик матур печәннек. Шуңа күрә анда күңелле иттереп печән чабалар иде. Аннан төбән төшкәченнән инде Чибәр болон дип жөртөр идек. Ул Чибәр болон бик матур сузылған, асыл чыққачтыннан бер киламитырға қадәр бара. Ул чибәр болонда сайранныққа²⁰ чығар ийе йәшләр, қызлар һәм анда бик күңел(ле) иттереп рәттән пакуслап кереп, чавып чәмәләләп өләшер идек печәнне. Ул Сай жылғада зиреклек булды, зиреклек арасында билдән һәм дажы култық астыннан, шундый әйбәт қуйы печәнлекләр иде. Анда қарлығанлықлар һәм башқа жимешләр үсә иде. Хәзер тавның бу йағына килгәннең соңонда умарталықлар тезелеп киткән иде. Шул жылға буйлап барғанда умбер умартачылығ ийе. Алар бар да байларнықыйы. Без алар тирәсендә малай вахытта йөгөргәләп йөри ийек. Рәхимләләре бал сушыртқан вахытта безгә бал да биргәлиләр ийе ипигә йағып. Аптулла тавының өстөнә менгәч аның

¹⁹ жир ачу – урманны яндырып, я агачын кисеп, төбен чыгарып яна жир ясау

²⁰ сайранныққа – күңел ачарга

Кукмыр (ав. ис.) йағындағы қырыйда жуғары, алпауыт жире ийе. Алпауыт жирендә игенне алпауытлар чәчәйде. Ул алпауытлар без жәш вахытта бик күп жирне биләгәннәр иде. Ул алпауытның үзенә асыллары барыйы, Йабылаштау, Мишәбаш, Шекше асыллары алпауытның қол асыллары ийе. Алар (алпауытлар) кул астында қол булып йәшәделәр. Алпауытның оло тегермәне бар ийе. Шушы Алан жылға дигән, Шекше дигән асылның суына урнашқан ийе. Бөтөн бу тирә асыл халықлары шул тегермәнгә тартырға барырлар иде. Алпауыт үзенә иминийесен бик күп жирләрдән биләгән иде. Аның афчаркы этләре, аның атлы қазақлары йарты сәғәттән сәғәткә кырогом әйләнәп торорлар ийе басуны. Әгәр дәген киләп чыға йкән бер керистийәннәң бер сыйыры, аны тотоп жаба, сарық чыға йкән, аны тотоп жиба. Шуларны жапқан өчөн алпауытқа биш шажин жир урып бирәс(е) ийе сыйырны түләп алу өчөн. Безнәң жирләребез бик қысынқы булды. Жирләр ир малай булған, ир булған кешегә генә бирелде ул вахытта. Ә хәзер шул жирләрдә инде күркәм басуларыбыз, күркәм камбайыннарыбыз, тырактырларыбыз сәрә, игенне мул алабыз.

Сөйләүче: Гайнетдинов Гыйлман, 72 яшь. Татарстанның
Саба районы, Олыяз авылы. Эксп., 1973 ел.

Әвәлгә вақытта бабайлар заманыннан уқ килгән инде менә шушы Мишәбаш дип аталған безнәң менә шушы. Мишә шуннан башлана, шишмәләрдән. Әнә шуннан берәз ғына килгәч тегермәнебез бар иде. Әнә шул Мишәбашның тегермәне дип йльтгәләр инде. Аннан инде шул безнәң асыл аталған инде, аны әйтәләр ийе инде, әвәлгә қырақ кирләргә барсаң без шул әдерисне йазадырыйық па ричке Шекшә дип. Менә су буйы Шекше была йнде ул. Андар[ы] инде менә бороһғолардан килгән, әйтәләр менә Чүп тав башы дигән тав башыбыз бар. Ул Чүп тав башы түгел инде, аны бороңгы қартлар әйтәдер ийе, чүк тав башы, чүк бабай шунда киләп урнашқан. Чүк былған менә шушы асылның тоқомы шуннан жаралған дип әйтәләр инде менә. Аны менә безнәң абыйыбыз үлдә, бер ике генә жыл әле, ул абыйыбыз бик аңнатадыр ийе безнәң, безнәң бабаларыбыз шушыннан жаралған, без чүк булған дип, чирмеш²¹ булған дип. (Алан елганың) Жаңа Шекше дип әйтәлуә, менә без па ричке Шекше дип әйтәбез бит име, инде жәнәдән асыл бездән суң киләп урнашқан да, менә бу Жаңа Шекше булып аталған. Аннан

²¹ чирмеш – мари

суң инде менә суңғы чутларда²² Алан жылға диб атадылар инде аны. Алар, зур алан, жылғалы йер, Алан жылғасы шунда килеп төшә. Анда йнде энә алпавыт жире дә бар ийе. Шул алпавыттан қалған жиргә килеп урнашқаннар.

Сөйләүче: Ахметшин Гыйлманша, 71 яшь.

Татарстанның Саба районы, Иске Шекше авылы. Эксп., 1973 ел.

Бынаw жылғасы дип сөйлиләр. Ул Бунаw жылғасы былырға тийешле, кем дә булса бер ағачны бунаған былырға тийешле қороғамы или нәрсәгә, шул жылға эчендә. Шул жылғаның без жәри торған йул башын сөйли торғаннар ийе Мәмәт жылғасы дип. Ул ни дә булса бер, безнең Сәрдә утырғанчы монда икенче бер чирмеш халқлары утырған былырға тийешле. Ул шул жылғаға, шул тавға йақын кеше былырға тийеш. Без аны гел шул Мәмәт жылғасы дип йәшәдек. Шуннан бара торғачыннан, тағы Оло қабық жулы дип сөйләшә торғаннар ийе, ансы инде тағы қартларның арба (төбенәме) қайда булса жәйәргә кирәк була, или әйбер тегәргә кирәкме, оло қабық былған анда. Ул төштә оло қабығ үскән, жуван ағач, шул уқ уңайда дегет қайната торған, дегет базы дип сөйләшә торғаннар ийе. Шуннан йуғарырақ менеп киткәч, шул су буйлап бер тағы болай урманға таба кергән үзән башыбыз бар, аны Салдат Насир жылғасы дип сөйли торғаннар ыйы. Аны инде бездән элеке кешеләр сөйлиләр ийе, (аны) шунда үтергәннәрме или өйөндә үтерепме, менә шунда қәбере дә бар дип сөйли торғаннар ийе Салдат Насирның. Аннан инде бер керәшен үлгән жир дип жәрибез. Ансы икенче йақтарақ. Ансына сәбәп болай была. Шушының шикелле бураннырақ көн булғандыр инде. Шул керәшен, барыбер татар инде ул, үлгән былырға тийешле. Табылған инде йаз чыққач. Артық зур итеп күрсәтеп сөйләр тавыбыз (юк). Менә моно инде ин әwәле күл дип сөйләшәбез. Күлнең өстө йағынарақ барып житкәч, Оло қырый²³ дип сөйләшә торғаныйық. Шул Оло қырыйдан монда инде артышлық килә. Артышлықтан ташлы йылға дип бер бик зур ғына Ташлы жылғабыз бар. Безнең асыл килеп утырған былырға тийешле урман эченә. Урманда сәрдә йафрағы күп была. Шуннан бирелгәндер дип уйлыым менә асылның исемен.

Бу тирәдә мал бырачы булғандыр бәлкем, без ул қәдәресен белә алмыйбыз. Ну безнең ат асырап торған хужалықларыбызда ат чирләw

²² чут (<рус. счет) – вақыт, чор мәгънәсенә туры килә

²³ қырый – тау бите

булгалый торғаныйы. Аны сихәтләндерү өчөн шундый бер урныбыз бар ийе. Аны кирәмәт, чирмеш зираты диб әйтеп менә шуннан қайынардан чирләгән (атны) әйләндереп жөрү гәдәте бар ийе. Шылай (и)теп жөргәнәм дә бар.

Сөйләүче: Вәлиев Арслан, 81 яшь. Татарстанның

Саба районы, Сәрдә авылы. Эксп., 1973 ел.

Туй турында. Димче килер ийе, ир-ат буламы. Элек күреп сөйләшәсе түгел ийе, бирәләр дә, барсаң да барасың, бармасаң да барасың. Ақсақмы, туксақмы, белмисең. Бер килгәч әти бирмиче жиберде. Вәғәдәгә сөлгөме, тастымалмы, бер нәстә биреп жиберә қыз йағыннан. Туй билгелиләр, вәғәдә бүләге биреп жиберә туй билгеләгәч. Тарту була, күпме бирә ала инде. Күпме сорый ақча қыз атасы. Қыз атасы-анасы күлмәк сала, жаулық саламы, қомған, әләгән. Қалын малы салалар ийе. Жегет жағыннан күлмәк, жаулық, қызға камзуллар, читекләр буладыр ийе, чиккән кәлүшләр мәһәр жазыладыр ийе, қыз белә жегет айырылса жегет жағы түләсе. Туйға килгәндә апкиләләр туйға. Сондоқ белән аш сауыты килгәндә, қалын малы да апкиләләр. Чәлпәк ти торғаннар ийе, күкәйгә генә басалар да төчөгә, йуқа ғына итеп жәйеп таба зурлығында итеп, майда пешерәсең, сондоққа тутырырлар ийе, аш сауыты булып аталадыр ийе. Төп қода әпкилер ийе ашны. Қода апкилгән ашқа ничә ат бара, қодалар, қодағыйлар була барысы да. Төп қода була, пар ат жигеп, қынғырау тағып тезелеп киләләр ийе. Тегесе төп қода булып санала, балалары қодалар, қодачалар. Жийылалар, ашый-әчәләр, никийах уқыйлар. Шуннан суң қода ашлары чыға башлай. Қыз жағыннан килгәннәрә аш белән киләләр ийе. Элекке көнне бетмәс ийе. Аш чығып, икенче көнгә қалыр ийе. Туй қыж жағында булыр ыйы бит.

Қодалар киткәч кийәү килә. Қызны бүген туй, бүген апкитмиләр. Атанасы тигез булған кеше жәйеп қуйа урынны. Аңар бүләк була. Кийәү икенче көнне иртән мунчаға барғач бүләкләр қуйып чыға, сабын, жаулық. Безнең тәтә уналты йәш булмаған ийе, унжидегә чығарыб уқыдылар.

Аннары сөйләшкән көнне ат белә килә дәген төйәп китә. Бер атта кийәү бара, бер атта әйбер бара. Әйбер илтәче була инде. Қыз малы хәленә күрә инде. Аттан төшә торған жиренә йомшақ булсын дип (мендәргә бастырлар), өйгә кергәндә инде анысы, тупсада. Су йулы күрсәтәбез дип йөргәнне

хәтерләмим инде. Бирнәсе дип әйтәләр, әйбер инде қара-қаршы, син дә бирәсең, мин дә бирәм. Туйдан соң бирәләр иде аны кодалар алдында.

Бизәнү әйберләре. Гөрәңкәле чулпы артқа таға торғаннар ийе, башта ун тийеннек, аннан ары жегерме тийен, андары илле тийеннекне ике йаққа тезеп төшәләр, очта гөрәңкәле тәңкә, бер тәңкәлекне тағып қуйалар. Чөңкә қалфақ кийәrlәр ийе қаз ашына барғанда, вақ сәйлән белән эшләгән була ул. Хәзер инде ул тәңкәләр бездә йук, арларда (удмуртларның халық арасындагы исеме), әкәйләрдә (мари хатын-қызларын шулай атағаннар) генә. Чәч тезмәсе дип қапчық шикелле йасап толومны шуның эченә тығып қуйғаннар, очона гөрәңкәле чулпыларны тағып, шалтыр-шолтор йөргәннәр, аңа чәчләр ничек чыдағандыр.

Авыл тарихы. Иван Грозный чуқындыра башлағач, чуқындырудан курқып қача башлағаннар. Монда Масрадан, Кибәхужадан (ав. исемнәре) дүрт кеше килеб утырған булған. Монда урман булған, аларны кисеп бетергәннәр инде йаңа жир ачабыз дип. Чишмәләр бар ийе, өстәрәг ийе. Хөтләмәт чишмәсе, Тарлау жылғасы, Тәржемән чишмәсе, Әймәк чишмәсе. Зур Сәрдек элек үк булған. Элек ул Старый Бурец дигән жирдә булған, руслар килгәч мондарақ күчеп утырғаннар. Бабайларның балталары булған, йомочқалар ағып төшә, монда кеше бардыр дип менгәннәр. Безнең этәйләр булған монда, шуннан Сәрдекбаш авылы булған. Сәрдек суы башында булған. Бүлиле керәшен булмыйча бүленеп қалған. Байлар Сәрдеге булған, хәзер Зур Сәрдек. Йаңа Сәрдек 1860 йылда Зур Сәрдектән күчкән. 1922 йылда зур Сәрдектән, Салқын Чишмә, 1929 – 1930 йылларда Зур Сәрдектән тағын авыллар чыққан. Без элек Малмыж өйәзе Китәк вулысына қарағанбыз. Әби патша вақытында Малмыждан Эсфирлау йулы өстендә Китәк булған, шуңа күрә Китәк вулысына күчергәннәр безне.

Қырынды йақ басу бар, бурлар үтергән санау бар. Һәрбер участокқа санау ди торғаннар ийе. Қара йылға ул авыл исеме, Өчөм йылға бар. Атау үзәне бар, анда су чыкса, ташу ташый ди торғаннар ийе. Ул иңкешерәк, қойашқа арқанырақ. Қыш көне қар кыб утыручан була ул йақта. Шунда қар алаланса, ташу аға инде. Қазанқа белән Бөр суының арасы – урманнық. Бьрбаш авылы Бөр суының башында утыра.

Жөннө жәйә белә теттереп алалар. Башта түшиләр аны, зур була, аннан баса-баса эссе суда, эссе булмаса керешми ул. Бәләк белә дә бәләклисәң аны. Син басқан итек бар әле минем. Анан сун басып йитте дигәченнән, йаңадан салып қайнатасың, қайнатасың да қалып қуйып басасың. Пичкә салып

киптерәсең. Ташы була йиңел, шуның белә өстөн ышкыйсың. Қара итек кирәк булса буйыйсың.

Сабан туйны элек сабан чәчәргә чыққанчы йасый торғаннар ийе. Тирәсе, тирәсе белә, бу асылда бер көнне, бу асылда бер көннә йасыйлар ийе кунакка йөрөр өчөн. Туйымбаш жийыны печән житәр-житмәстә генә уракка төшкәнче. Иһ беренче жийын. Мәмәшир жийыныннан қайтқач уракка төшә торғаннар ийе. Безнең асылда ийүннең азақларындарак була торған ийе. Беренче безнең жийын, икенчесе Сәрдек, Чишмәбашлар, аннары Йансыбыда була торған ийе. Андары Мәмәширнеке иң азақтан. Атна кич, жомға көн була торған ийе ул жийыннар. Сабан туйы белә жийынның айырмасы шул: халықтан жаулық жийып йөриләр, ә жийынның ике көн, өч көнгә дә бара торған ийе. Жийында кунақ чақыралар, йәшләр су буйында була торғаннар ийе. Жийында эш булмый. Иртән ашағач, йал иткәч менеп китәдер ийе, су буйында икенче башқа. Кичен кичке уйынға. Түлке мулла рәхсәт итми торған ийе.

Сабан туйы иртәгә дигән көнне кичкесен дәре итәләр ийе, дәре ботқасы була. Дәре қычқыралар. Дәр-дәр дәрегә, иртә торсаң күкәйгә, берсекөңгә сөрәнгә. Йә дәр-дәр дәрегә, иртә килгән ботқаға, суңа қалғанға жуғ ыйы. Жарма жыйып жөриләр ийе, дәре қычқырасы көннә йәшләр үзләре жийылып пешерәләр ийе қазан қуйып. Ир-ат жегетләр бер жиргә утырылар ыйы, хатын-қыз, бала-чаға бер жирдә. Ашарға күкәй жийасың, қайсы чикләшек, қайсы қызыл билле перәннек, қайсы қызылға буйаған күкәйне. Қызыл билле перәннек әниләр белән жийынға бара торғаннар ийе. Қайда қызы бар шунда. Басу қапқасы була торған ийе. Шунда қапқа ачучы малайларға ташлап китә торғаннар ийе. Сөрәндә атларға атланып, сумка кийеп, күкәй жийып йөриләр ийе. Жийып бетерер алдыннан, жыйғаны қачарға чамалый торғаннар ийе, аны қушып китә торғаннар ийе. Аны бүлгәннәр, ашағаннар, таба алмағаны шул көйө қайта. Сабан туйы көннә иртүк жыйа торғаннар ийе күкәйне. Үзенә тийешләрегәнә генә күкәй бирә торғаннар ийе, пешергәнне майға салып.

Тормыш-көнкүреш. Чәчү вахытында тубалчыққа салып жиргә күкәй тәгәрәтеп жибәрәләр. Орлоқ чығарабыз ди торғаннар ийе исемен. Орлоқ, күкәй, ипи аппара. Орлоқ белән ырғыта. Малайлар жийып ашыйлар ийе. Ашлықлар уңсын дигән сүз булғандыр инде.

Базарлар да төрлө көннә буладырыйы: дүшәмбе Кукмарада, пәнжешәмбе Китәктә, шимбә көннә Йәнил базары, йәкшәмбе Чепийәдә базар була. Бәр тамақ дигән асылда базар 3-4 йөз жыл була инде.

Ағач утыртмалар белә басуға баралар. Жуқа тақтадан чиләк фурмасы итеп йасаған. Өстө, төбө була. Тутыру, ағызып алу өчөн тишек тишеп қуйған була бөкләп қуйа торған ғына. Тотқасы да шунда беркеткән буладыр ийе. Суны басуға туз чиләк белән аппаратлар ийе, кушмалар белән алып барсаң, тәме чыға. Туз чиләктә тәме чықмыйдырыйы. Кушмада изеп ипи пешерәләр ийе, ағачның эчен алып йасаған була ул, төбө була, амыз йағы шул көйө була. Ағач чиләкләр белән су китерүчеләрне дә беләм әле. Ансы вак тақталардан беркетеп йасаған буладыр ийе. Қоршаулаған була тал чыбығы белән, йә тимер қалай белән.

Жылғыр тәкәсе пешерәбез. Киндер орлоғын киптерәсең, төйәсең, аның көйлөсө бар ийе. Ушып майын чығарасың. Қалғанын сыйықлап қайнатасың, аны сөзәсең. Қуйыра ул, кибәге қалмый аның. Қамыр эченә тығасың пирук шикелле. Тәмне була ул жылғыр тәкәсе. Қамырны жәйәсең тоқмач басқан күк. Хәзер эремчек тәкәсе пешерәбез бит.

Ашлықны бороннаталар су сибеп, киптерәләр, тарталар, шуны изәләр он белән. Зор чүлмәкләр була пичкә сыйа торған ғына. Шуңар арыш саламының башағын шуңа туғып ул қамырны, шуны чүлмәккә салып тынын чықмаслық итеп, пичкә қуйалар, йоқлаталар. Иртәгесен чүлмәкне улаққа утыртасың да, бер тишеге була, ағызалар. Ул бик баллы, қуйысыман була. Чүлмәккә қайнатып тағын су саласың. Ул тағы ағып чыға, сыра була. Эсседә эчеп тоталар инде аны.

Қунақ сыйларға эче бал йасыйдырыйық берәр чиләкле ағач бүчкәләргә. Шуңар су қайнатып писүкме бүчкәгә салып қуйасың. Қирәгенчә чүпрә саласың. Аны бер 15-20 көн томалап қуйасың эчеп утырырға. Жийыннарда қунақ сыйларға тотасың. Пәнжешәмбе қунақ сыйларға тотасың. Пәнжешәмбе қунақ килә торған көн була.

Қурқылық қойалар қурықса. Минем үземнең қойғаным да йуқ. Шул қурыққан кешене утырталар да өстөнә ақ жәймә йаып қуйалар. Қурғашынны эретәләр дә суға салалар. Нәрсәдән қурыққан шуның сурәте тльшә. Шул қурыққан кешенең йанына тағып қуйалар қурғашынны, қурыққаны бетсен дип. Таң суы алалар. Өч мәртәбә алып йувындыралар кемгә күз тийә, ана шул аыыртқан кешене.

Мәзәк. Ике татар, бер чирмеш ауға чыққаннар. Бер тартар, бер үрдәк атқаннар, мылтықлары бер генә булған. Өч кешегә бер үрдәк, бер тартарны бүлә алмағач муллаға барғаннар. Бүлгән өчөн бер үрдәк үземә, дигән мулла, ике татарға бер тартар, чирмешнең мылтығы бар, ул тағы атар, дигән.

Татарстанның Кукмара районы, Сәрдекбаш

авылында язып алынды. Эксп., 1994.

Киём-салым турында. Әнинең қалфағы бар ийе. Аның қырыларын һәртөрлө ука белә чиккән ийе. Бер өләше қызыл, бер өләше сары, бер өләше зәңгәр, бер өләше йәшел бик матур итеп чиккәннәр ийе аның қырыларын инде. Бу әнжеле түгел инде. Минем үземнеке бар ийе, баш түбәсендә генә торадырыйы, бик бәләкәй генә ийе, әнжелийе инде, өйөб өйөб әнже чиккән бик матур қалфағ ийе минеке. Сәйлән әнже инде. Тағы хәситә бар ийе инде. Хәситәгә, аңар ахақ тегәләр инде матур итеп, уртасы ахақ, қырыйы челтәрле көмөш буламы анда. Ахақ араларына бер рәт тәңкә тезеп чығалар. Матуррак фурмынның сәдәпләр дә тезеп куйалар инде һәртөрлөсеннән. Хәситәне қырыйына бер рәт тәңкә тезәләр, ире тәңкә, аннары вақ тәңкә тезәләр. Аннары сәзәпләр тезәләр матур-матур. Қыйғачқа менә шушылайға кийәләр аны. Чулпы ул, иң башта зур чулпы тағылған була. Аның очонда тәңкәсе булмый, аның очона китереп бәләкәйерәк чулпы тағалар. Ул пар-пар була йнде, гөрәңкәле чулпы диләр аны. Чәч тезмәсе була йассы ғына, аны иң төпкә тағалар инд(е) анысын. Ике пар чулпы була ул, аның бәләкәйе очондарак тора, зурырағы йуғарырақ тора йнде. Шул чулпы, оло чулпы өстөннән тезеп китәләр инде бөтөн тәңкә, иллелек тәңкә, йегерем бишлек, йегермелек, умбишлек, унның тәңкәләр тезеп китәләр инде. Ул чәч тезмәсе була.

Сьйләньче: Бәдертдинова Мәликә Бәдертдин кызы, 1909 елгы.

Татарстанның Саба районы, Пькәл авылы. Эксп., 1973.

Киндер турында. Ин әвәле киндерне чәчтек. Ин әвәле аның өстөнә үсеп чықты баса. Баса ди торғаннар ийе, бер төрлө пәси башлы ғына, пәси қойрығы шикелле нәстә (баса) чықты аның өстөнә. Аны жийыб алдық. Жыйыб алдық та жәйдек. Жәйгәченнән күпме йатты, өч атна йатты микән ул жир өстөндә, аннары жийыб алдық. Жыйыб алып күбәләп куйып киптердек тә мунчаға күтәрдек тә талқыдық. Талқысы бар аны, басаны. Талқыдық та, аннары һәйбәтләп талқығаннан суң көйлөгә салып төйдөк. Аннары жегерләгәченнән шуны һәйбәтләп киндер итеп суктық, хәзер киндердән. Киндерне жийыб алып суктық хәзер, көйлөгә салып төйдөк ансын тағы, аны суға салдық. Басаны жиргә жәйдек, ә киндерне суға салып булдырыб алдық,

сөйәген. Аннан судан алғачыннан, киптердек тә талқыдығ инде аны мучаға күтәрәб эме. Күтәрәб алдық та хәдер инде күтәрәп алып талқып сүс иткәннән соң жегерлибез инде, киләб ағачына сарабыз, ничә басма была, бүрәнә буйына тартабыз, алтышар бүрәнә, бишәр бүрәнә, энә шуннан шунда хәтле, аннары соң суғабыз. Үзенең ыстаны була торған ыйы. Бавлары бөтөн нәрсәсе эзер ийе аныһ. Бәк күб аның эше. Әвәле без хыйалландығ инде аның белә, иптәш. Абыйлар бар ыйы, бер күлмәге белә бер ыштаны бер чиләк була торғаныйы. Әле аны сукқачыннан һәйбәтләп менә китәсе қыз бит инде, ағарттық, аны көллө суға салып, қайнатып, сары сувын чыгардық та. Аннары суң жәйгә чыға башлағачыннан йаз житүгә, ындыр табағына алып жәйдек. Наруш суға манычтық та жәйдек, суға манычтық та жәйдек. Аның жебен дә ағартқаладығ әле сиңа. Киләп жепләрне түбәгә жәйеп жеб ағарттық ақ нәрсә суғу өчөн. Аннары инде киндерне сукқачыннан ағарттық. Оло кисмәкне чығарып қуйдық та су тутырып, шуна кипкән сайын манычтық та жәйдек, манычтық та жәйдек. Ул аппақ булды. Аның эше бәк күб ийе, сенем, хәзер генә асат ул. Аннан китәсе қыз ашавлық сукты, сөлгө сукты, жәймә сукты име. Энә шул ағартқаныннан чолғав суктық. Киндерне ағарттық та шуңа чолғав эшләделәр. Минеке дә бар ийе кийәүгә барғанда чолғавларым. Айақ баш чолғав да эшләдек, аннары айақ башы да бар ийе моңоң хәтле генә. Аның чолғавы моның хәтлерәк булыр ийе, айақ башы тағын моңоң хәтле генә буладыр ийе. Менә қунычына чормағаннан суң башына чормарға тағы кирәк бит, башынықы айрым ийе.

Сөйләүче: Хәкимова Сылубикә, 68 яшь. Татарстанның

Саба районы, Алан Елга (Яңа Шекше) авылы. Эксп., 1973 ел.

ДЪБЪЯЗ СЪЙЛӘШЕ

Тормыш-көнкүреш. Қабақларға ²⁴ эзерләнәләр ийе әниләр, өрөк сулары қайнаталар ийе. Қабақ Мажарда (ав. ис.) йы, арыш урағы алдыннан. Суксуда Биктау жийыны, Қарағужада Упа, Битаманда Қушқапқа жийыны буладыр ийы.

Кереш ашы дип жыйылышып, болынғамы, қайа чығып, пешереп ашыйлар ийе, су сибешләр йасыйлар ийе, урамда кем күренсә су сибеп, шунда йаңғыры да йауып китәдерийе тағын.

²⁴ қабақ – жыен

Қаз өмәләре шаулап торор ийе қаз суйар вақыт житсә. Табынны жыйыб алып қыруқлар уйнап, қул суғыш, пута суғыш, тақ қаравыл уйныйдырыйық. Аулағ өйдә буладырыйы алар күберәк. Су буйында алдырым қош, бирмәм қош тип жырлап уйный тырғаллар ийе бездән дәүрәкләр. Қыруг уйныйлар ийе.

Минем ағай ул, әтинең әнесе. Әхәт минем әнем, аның әтийе белән мин бертуған. Телсез қызыбыз бар бер, Ғаптыланың аппағы инде, үзеннән олы булса аппақ тиләр бездә. Әвәл түтәй дигәлләр. Әнидән ылысы-тудығ астай. Туталы-сеңгелле алар, бергә тыралар. Мин килгәндә үсмәгән²⁵ аппақ бар ийе кийәүгә бармаған, ике қайынсеңгел бар ийе. Килендәшләр башқа чығып киттеләр, қайнаға Хәким абый белән хатыны, туған-апақ дидем ансысына. Тол қатын бу, безнең ағайне, аның әтийе белән Аптыланың әнийе бертуған, туғаллар була. Үскәндә өс абый бар ийе: дәү абый, нәни абый, әти суғыштан қайтмаған. Әни дәү әни, дәү әти белә қалып ун бала үстергән.

Қайан килгәлләрен әйтә алмыйм. Сайада (топоним) берәүнең аты жуғалған булған. Қарый: тишмәле жир. Әйбәт жир, дип күчеп килгәннәр. Кизләүебез²⁶ биг әйбәт. Шалтырмалы дигән жылғабыз бар.

Қыйақ тигән басуыбыз бар, Қыйақ урманы жағында. Оло қор, Алан тавы да басу бит, Кермәкә түре, Әжи аланы, Чана пумыры, Сыбай йылғасы. Урақларны да күб урдық, барысы да истә тора.

Безнең әтиләр нәстәйәшни игенчеләр булғаллар, чана йасап, арба йасап. Чуваш иле (ав. ис.) икегә бүленгән, чувашлар, лашманнар. Қайсысы күтәрмә²⁷ сату белә жергәлләр, тегәржепләр, буйаулар, инәләр сатып. Қатын-қыз қайыған, путнус жаулықлары қайыйлар ыйы, аяқчулар қайыйдырыйы безнең аппақ. Қайу булғач аслы-өслө жертөп чигү, кәлләләрне (тәбәтәй) дә қайығаллар ис, бохар кәлләләре буладырыйы, саурылы читекләр буладырыйы, қайымаған ул, теккән үзенә бертерле итеп. Қаралтыллы көмөш беләзек, ағы да, қашлы беләзекләр дә буладырыйы, қалпақ кийәләр ийе әнжәдән. Хәситә дә булған, анда бер дә жуғ әйбер жуғыйы, гел көмөш әйберләр анда. Хәситәне балаларға кийертәләр аны, мин оло кешедә күргәнем жуқ. Балаларға башына ақ қорт тәқыйасына²⁸ тағып, күз тимәскә. Тәқыйаны балаларға тегеп кийертәләр, түгәрәк була, башны матур итеп

²⁵ үсмәгән – лилипут

²⁶ кизләү – чишмә

²⁷ күтәрмә сату – кырыктартмачы

²⁸ тәййа – бала башлығы

үстерә дип. Өнекәйләрнең изүләре²⁹ дә бар ийе, тәңкә тезгән ийе, уқалы балалар алжапқысы күк. Алжапқысны кем ничек тегә: күкрәкле, баштан кийә торған, ике қатлы күлмәг инде ул. Қамытлы жылкәдән, таққан итәклесе дә була, тотош күкрәкле дә бар ийе, моннан бөрөмле, путалы, төймәләп қуйа торған. Таққан итәкле дә диләр, балайтәкле дә диләр, анысын без қушталлы дибез. Қайтарма қақа, утыртма жақа була. Жәй көнө жаулығ эстеннән кисеп қуйалар, қалтырча бүрек дигән шикелле йе, бәркет була, кә матирйадан.

Инчене қызға атанасы бирә. Киленгә, килен күренеше дип, килеп төшүгә жаулықмы, күлмәкме бирә қайнана. Болар күмәч сатучылар булғаллар, сатин күлмәк бирделәр килен күренешенә. Ишле симйә, йәш қатын балалары барыйы. Иремнең тудығ астайларына³⁰ мин дә тудығастай дидем, ир нисек әйтсә, шулай әйтәсең. Килендәшенә жә тудығ астай, жә туғаным астай диләр ийе, хәзер туғаным апа, туған апа диләр, сапсим әле туғаным киһги дигәлләр. Іайнатам әйтә, килен, ди, туй бәлешенәң бөрмәсе ундүрт кенә була, ди, шайарта имеш ул. Шулпалы бәлеш инде зур сый³¹. Иң әлек кәләпүшен кисеп алалар да бийүчегә бирәләр.

Аш-су. Әвәле дә терлесен пешергәннәр ис. Йасмақ салмасы дип, жасмақ оныннан чумар жасап, қатық чумарын сыйығрақ қамыр итәләр дә ашқа қашық белән тамызып-тамызып торалар. Ачыған ипи қамырыннан китмән ипи пешереб аласын пис қаршында, аны дүрткә кисеп-кисеп қуйасын. Қалынырақ итеп пешерәсен табада, ансысы таба икмәк була. Туйға урамалар³² пешерәләр, бизе йасыйбыз. Орлықтан қатлама пешерәдер ийек, жуқа қамырға тийгән ырлықны жәйеп төрәсен дә қатлы-қатлы итеп кискәләп пешерәсен. Төсь күмәч тә була, жиреңне бетерәсен³³ килсә, кишәрлеккә ал, иренне бәлдерәсен килсә, төсе күмәс сал, дигәннәр. Бәлеш инде ул әвәл-әвәлтеннән пешерәбес. Анын эстен бирәләр, бийүче булырсын диләр, әллә төбен ашағас бийүче булырсың дийәләр ийе шунда. Ипи изәргә әче баш йасыйлар, қатық белән көжәтәп-көжәтәп³⁴ тә эшләгәлләр ипи башын. Суғым

²⁹ изү – күлмәк күкрәге өстенә киелә торған хатын-қыз бизәнү әйбере, уртасына тәңкәләр торылған, чите ука белән тегелгән, муенга бәйләп куела

³⁰ тудығ астай – әти-әнисенәң өлкән ир туганының хатынына эндәшү формасы булған, абыйсының хатынына, яғни олы киленшкә эндәшү сүзе

³¹ кәләпүш – биредә: бәлешнәң юка өсте, капкачы

³² урама – юка итеп жәелгән чәкчәк қамырын озынча итеп кисеп, уклауга урап, майда пешерелгән затлы ашамлық

³³ жирне бетерү – участокны эшләп (урып, чабып һ.б.) бетерү

³⁴ көжәтү – кабарту, күпертү; кешене: котырту

суйсалар қазылық майларын, бөйөрәк майлары табақ-табақ булыр ыйы, сукта³⁵ тутырырлар ыйы.

Ару аш тиб эзерләнғән инде ул талқан қунаққа. Дәү әни пешерәдер ийе әлбә сәхәр ашағанда. Эрмекләнәп-эрмекләнәп тора ул. Эрәмчек пилмәнәнен дә эче эрмекләнәп төшә ис. Қайсы эчегән сөтнең эрәмчеге чәйерләнә, чәйерләнәп тора.

Бәяләү сүзләре. Алчақ булғас жақты чырайлы инде ул, безнен зәңки чырайлы булмадылар кешегә. Қайсы кеше ут табиғәтле, қайсы кеше ат табиғәтле, қайсы кеше сыйыр табиғәтле. Ут табиғәтле тиз қызып китә, сыйыр табиғәтле салмақ кеше була. Қызу кешеләр ийе, қушма исемнәрә³⁶ қурыш аларның. Илдә илле төрлө халық була. Әбә ул, әбә, телсез буғанға әбә дип жәриләр. Аңғыра түгел ул. Аңғырарақ булса ай шақай инде дип қуйалар. Тәүбәле-тәүфиқлы бала үстерергә йассын, ата-анасы тигез булып, ана сөтә имеп үссен. Қарама чатыры күк тиләр тағын, кире кеше дә үзенчә бит инде, унға-сунға килми.

Авырулар. Мөшкәчле бала аяғын тартып-тартып жылый. Зәңгәрсувы ир баланықы, алсувы қыз баланықы дип жыйадыр ийе әни (дару үләнән).

Бүсерле кешегә чәпчәк йасатып ашаталар ийе, орлоғ ынына бал туғып ашаталар ыйы. Бүсере қузғалды әле қартның, чәпчәк йасыйм әле, дип киндер ырлығы эзләп жеридер ийе Сәрвәр аппақ. Балалар қызамық, қызылча, чәчәк чығаралар ийе. Чәчәк анасы қалып, суқырайып қалалар ийе. Чәчәк йуллары дип үзе буйы қызыл линте үлчәп бирәләр ийе.

Қутыр чығадырыйы. Элек қутыр жыртучылар бар ыйы. Тырнағ осы белән жыртып жә инә күте белән. Қан чықса шуңа тоз басып, эзерәк сихәтләнәп китә. Жаман шеш була әле, зур шеш, мийа чыққаны булмады.

Бизгәк тота тырған ыйы. Бизгәк йабышса бизгәк, бизгәк, килмә, абый өйдә йуқ дип йазып қуйып, оло абый өшкерәдер ийе. Арпаны менә сийа димафуй, менә сийа дилдерит, тиб имниләр ийе.

Татарстанның Дльбяз районы, Иске

Суксу авылында язып алынды. Эксп., 1982.

³⁵ сукта – тутырма

³⁶ қушма исем – кушамат

Көнчыгыш диалект ТУБЫЛ СЛЫЛӘШЕ

Тормыш хәлләре. Әвәлке цақта тлрлльсьн кнрдек. Иштәктән (ав. ис.) тлшкән мин монта, әнейем, әтейем, әкәм³⁷, сеһлем пар ите. Соуғыш вақыт, иц имә йук, либәтә³⁸, йыҗа йәйәбес³⁹, турайбыс та шырцай⁴⁰ бешерәбес. Эшләтәтләр, қыраларныһқы цнбән йоласын, сыйыр қойроқ⁴¹, рақман йапырақ⁴². Йыйып тлйрлп⁴³, турап-турап липньшкә бешерәбес. Палтырған тлстә⁴⁴ һсәтен⁴⁵ ите, ноута⁴⁶, йапрақлары-бәләне белән. Тһртәр гиктар сыйырыһ белән себерт⁴⁷ себертке⁴⁸ белән. Јаулақ⁴⁹, эт кһт⁵⁰, қадалцықлары⁵¹ бар. Цағырым йертән йькләп алып киләбес цацқалы қыраға⁵². Ац лрисен кльнль пуйы.

Пес саманта манитлаб⁵³ ишепләр цацны, цолбо та булған. Йльськ, алға, гһсле⁵⁴, нинтәйне алып килеп қаттырадылар⁵⁵. Пеләлек⁵⁶ кһсле тә, кһссесләре тә. Кльмльш кән⁵⁷ булып. Иһсес⁵⁸ камсул, оцтан итәккәцә кльмльш пулған. Суқма⁵⁹ пес кльчинә вахытлар булған имеш.

³⁷ әкә – абый

³⁸ либәтә – алабута

³⁹ йәйү – жыю

⁴⁰ шырцай – суга он болғап пешерелгән шулпа

⁴¹ сыйыр іойроі – кызыл алабута

⁴² раіман йапыраі – әрекмән яфрагы

⁴³ тәйрү – сыдыру

⁴⁴ төс – урманлы, үләнле урын

⁴⁵ үсәтен – үсә торған

⁴⁶ ноу – болын

⁴⁷ себертү – тырмалау

⁴⁸ себертке – ат тырмасы

⁴⁹ јаулаі – билчән

⁵⁰ эт күт – шайтан таягы

⁵¹ јадалцыі – чәнечке

⁵² йбраға цаціалы – кырга чәчәргә

⁵³ манит – тәңкә

⁵⁴ гүсле - кашлы

⁵⁵ јату – кию (алка, муенса һ.б.)

⁵⁶ пеләлек – беләзек

⁵⁷ кән – күп

⁵⁸ иңсес – жиңсез

⁵⁹ суіма – уіа

Песнеҥке пабайлар Иртеш пуйыннан килепләр. Тусмай⁶⁰ утыртқаннар оролар⁶¹ йасап. Йыңгә салғаннар⁶², аш⁶³ цацқаннар, қайван асрағаннар, қуй⁶⁴, пәшәкәләр⁶⁵ асрап.

Цымсалыр⁶⁶ тоуғысына хатәр пула тиләр. Цымсалыр устырмағынца қом⁶⁷ алырға пойормайды. Цымсалыр усмағынца қомно алғалы йарамаған.

Әмәлне (язгы бәйрәм) қылаты қалық, тьрәләр тә йльрльите, акца да цацатылар, туғац⁶⁸ салыныб аладылар. Іартлар та пергә йльрльите, сатақа, сатақа тип йльрльите. Йасқыта пулаты әмәл, март плъткәнтәмә, йегермә иккеләрентәмә. Пала-бақра⁶⁹ лый сайы керәте, туғацлар, йемешләр⁷⁰ пирәтеләр.

Авырулар. Іара сарық⁷¹ пар, сару сарық пар. Атам минеҥ сарық пулып алты. Мунцатан цықты та йалан кльйләктән, сувығ ытепте. Пер йоморқаныҥқы сарысын ашапты. Кльләп⁷² цльп-цльць⁷³ ысе, тәмле. Сары табанқа⁷⁴ қарап аны ашамайты, ташлайты. Сарық мунцақны⁷⁵ сувырты та тльшәнеп⁷⁶ йотқан. Пер пала⁷⁷ сарық пулып қайтыпты. Пелмәйен инте, имеш, имгә петне икмәккә тығып ашатты инәсе.

Йысылцаға⁷⁸ аурып киттем, сықтайым ысектерәде⁷⁹. Сусылып тльшәте тә тигәрәк пулады, тигәрәк лстәл урынтықта⁸⁰, цайны қойаты, йәйбектә⁸¹ йатып қуйаты, сусылып тьбә тақтағаца⁸² терәлеп қуйаты. Ул мулла булған. Кльн қонар⁸³ алттан уйнауға цыққан, тльшкән паланы паған тльпкә кьмкән, айырға⁸⁴ кьмәргә кирәк. Ил⁸⁵ керәте тә шәлтльп⁸⁶ пуйлап килә ти, ыцектереп

⁶⁰ тусмай – сумала

⁶¹ оро – чоқыр

⁶² йүгә салу – мунчала төшерү

⁶³ аш – иген, ашлық

⁶⁴ іуй – сарык

⁶⁵ пәшәкә – сарык

⁶⁶ цымсалыр – май башларында зиратіа барып, хәер биреп, укып, балаларға төрле күчтәнәчләр өләшеп уздырыла торған чара

⁶⁷ іом – биредә: жир, балчык

⁶⁸ туғац – кечкенә каbartма

⁶⁹ пала-баіра – бала-чага

⁷⁰ йемеш - конфет

⁷¹ сарыі – сары авыруы

⁷² көләп - гөлжимеш

⁷³ цөп-цөцү – баллы, татлы

⁷⁴ сары табан – табан балыкның бер төре

⁷⁵ сары мунцаі – гәрәбә муенса

⁷⁶ төшәнү – төшләнү

⁷⁷ пала - егет

⁷⁸ іысылца - кызамык

⁷⁹ үсектерү – тамак ачу

⁸⁰ урынтыі - сәке

⁸¹ йәйбек (табаі) – чынаяк тәлинкәсе

⁸² түбә таіта - түшәм

⁸³ көн іону – кояш баю

⁸⁴ айыр – елгдан кереп киткән су, тармак

паланы алғалы киләте. Ил әл тә бар тип қуйатылар. Артыш тьтәтәсен, туварға⁸⁷ та йақшы, мытлық тәре⁸⁸ саласын, лйтә тьтәтәсен. Сул йақтан суғылған. Инәм иссес аурып йатты. Ыр цейә⁸⁹ ашағысы килеп китте. Сигес йәшәр пулырмын. Алып қайттым, тьсәлгәц пелмәте шаны инәм.

Пер ырымцы⁹⁰ кешенәһке қулы қаты булаты, пирмә кешегә ақца тите, ырысығыһ цығып китәде тейте.

Сльләньче: Гайшә Булатова, 1932 елгы. Тьмән льлкәсе, Вагай районы, Новые Юрты (Яһавыл) авылы. Эксп., 2004.

Сәхмәт ауру минеһ сур малайымта булты. Іарцыққа алып партым, пик йақшы пулты. Монта килгәнентә қылтырып қалтым. Пор⁹¹ белән сысты. Малайым эцем аурай тей ите. Кьс тейгән. Минеһ қартым Астырғанныһ, аныһқы әвәсенәһке кьсе қаты ите. Син арғалыққа⁹² қара тиб әйтәде минеһке қартым. Кьс тейсә йығынтырабыс, ьсенә эцерәбес. Әйшек тотқасын, тирәсне сьртәбес, олло мейецнеһ алтын сьртәбес, эцерәбес, йушыштырабыс. Іайсыға пайтасы тейеп китәте. Шал сыуға қус⁹³ салабыс. Кьс тейгән пулса, қус сырасы тьбьлнә тьшльп кейтә. Іалған сыуны уг итәккә қойабыс, ишек сулағына⁹⁴ қойасыһ. Пала ғуйаты⁹⁵ йылағын, йоқлайды. Кән палаға быран⁹⁶ қыйын пулып. Кьйләг⁹⁷ итәгеһ ураб олғайтқан⁹⁸. Минеһ палам аурған игән, аны шал сәттә⁹⁹ игенцегә қурқытып. Йонцу¹⁰⁰ қалып. Пискәк тә йаман цир. Минеһ инәмкә сарық¹⁰¹ пултты, солоны қайнатыб эцте, тере табанқа ғараты, ьтергенцә қарау игән аны. Сары мунцақны¹⁰² қайтан тапқалы, пуйынка әлгәннәр.

Іарамық¹⁰³, қунақ¹⁰⁴ ьсенә пашқа. Іарамық қарайып, қутыр ьсе тьшәде. Іәсер тьрль укыл утысатылар, пармақ пасым қына була ьыл. Икәве тә

⁸⁵ ил – (жил) жен, зәхмәт

⁸⁶ шәлтәп - бишек

⁸⁷ тувар – мал-туар

⁸⁸ мытлы тәре – мылтық дарысы

⁸⁹ ыр цейә - нарат жыләге

⁹⁰ ырымцы – багучы

⁹¹ пор/бор – корым

⁹² арғалы – матча

⁹³ іус – утлы күмер

⁹⁴ сулаі - күгән

⁹⁵ іуйу – туктау, туктату

⁹⁶ быран - бик

⁹⁷ көйләк – күлмәк

⁹⁸ олғайту – үстерү

⁹⁹ шал сәттә – шул минутта

¹⁰⁰ йонцу – ябык

¹⁰¹ сары – сары (авыру)

¹⁰² сары мунцаі - гәрәбә

¹⁰³ іарамы – русча: золотуха?

¹⁰⁴ іунаі – чәчәкнең халық арасындагы атамасы. Биредә чәчәк һәм кара чәчәк турында сүз бара

кыцыйтын пулған, қарамық цыцъ пулыпты. Іуноқтан кнссес қалыпты кеме, кемеңең кнсенә ақ тлшкән, пите шытыр (шадра) қалған. Ысылца¹⁰⁵ қәсер тә бар ғуй. Ысыл мал¹⁰⁶ йабу гәрәг игән ул қысылцаға.

Терсәкне¹⁰⁷ икес пала асыраған¹⁰⁸ кешегә пау бәйләткәннәр уғып-уғып, пы икке цитке бармаққа бәйләткәннәр, цығанақ¹⁰⁹ пармаққа, баш пармаққа.

Плькләсен¹¹⁰ қотороп китсә, әби палта ман пау кисәтен ите. Палтаның питенә цыпрәк урайдылар да эценә салып “кисәте” шалай, қәсер инте палницата.

Кыз алу-бирү. Атайнәләренә сурап керәте, паш миннән, қылыц сестән тип. Тьргә утыртадылар, цай қуйады сауцыға¹¹¹. Йекет соурап кермәйде әрцәм¹¹². Сьләштеләр. Ыцльнцль кльнтә негә булаты. Ысныңқы льяльнә паланыңқы тыуған-қарынташлар киләте. Пәресе утыратылар. мулла тейешле қатем¹¹³ уғый. Ысым шал гешенеңке паласына эриса пулып парамсын? Аннары май бирәделәр. Тәм итеп¹¹⁴ пераслап, теләк теләп қуйасың. Шал инте қысныңқы атинәсе паланыңқы тыуғаннарына йаулықлар пирәте, мал¹¹⁵ пиргәннәр, пыран¹¹⁶ тоуғаннарына йаулықма, кльләкмә пирәделәр. Іайинә, қайната “қуш киләтегес, қоталар, қотоғайлар” тип қаршы алады. Туйны сьләшәләр. Әwәл пирнә пирәтеннәр, қысныңқы ата инәсе бирәте бер лстәлдә, негә лстәлентә. Киленцәкне кнцәрәтеләр, йекет йақта цағырту булады, туй булаты. Элек кльрәшләр, ат цаптыртулар булған. Перенце килгән атқа қысыл пырансус йаулық пәйләп қуйғаннар. Уйыннар булған, кармун, эскерипкә. Ысны ата-инәләре, кийәһнәгәрләр¹¹⁷ алып парады. Кльльнь табақ пулады, аһа ақца салып қуйған, аш та салып цыққаннар, ул пәресе тә қыс пелән кльльньгә пулады. Әwәл қалық пик перлекле¹¹⁸ булған қуй. Мьгәтәкле¹¹⁹ ат пулған. Алғалы килгәнтә ишекне пикләп қуйадылар, ақца бирсәһ, керәләсәһ. Ыс ата-инә, эриса булың тип, эрисалық алады. Ыс бала – кнрше тавық, әткәннәр, қыс баланыңқы айағы ғысқа. Ыскергән вақытта қыс баланы сукмаһ тейгәннәр, кеше қулына баратын¹²⁰ тейгәннәр.

¹⁰⁵ ысылца – кызамық

¹⁰⁶ мал – туқыма

¹⁰⁷ терсәк – арпа

¹⁰⁸ асрау – 1) тәрбияләу, қарау; 2) тудыру, табу.

¹⁰⁹ цығанақ – чәнчә (бармақ)

¹¹⁰ пөкләсен – бүсер

¹¹¹ сауцы – яучы

¹¹² әрцәм – ахрысы

¹¹³ іатем – дога

¹¹⁴ тәм итеп – авыз итеп

¹¹⁵ мал – туқыма

¹¹⁶ пыран – бөтен

¹¹⁷ кийәүнәгәрләр – кияү егетләре

¹¹⁸ перлекле – бердәм

¹¹⁹ мөгәтәк – өсте бөркәүле арба, көймә

¹²⁰ баратын – бара торған

Иңц тльшкэнтэ киленне аладылар. Ике ирэн¹²¹, алып керәделәр цымылтықта йастық саладылар, ацып қарағанта ақца биргәннәр. Игенце гльннль килен кьрештерәделәр, кергэнтэ йалан кул кермәйде ицкем тэ, кльн кьрмешләрден алып керәделәр: пәтрэ, табақ, шабала¹²², тасайақ¹²³. Әвәле атлаған сайын алланы йэт иткәннәр. Ут йағып қуйадылар қапқаға, киленнеке йеле-қусы¹²⁴ қалсын тип, йегетнеһке йағыннан мытлық ататқаннар. Ишек тльптэ малға¹²⁵ бастырғаннар, қысқа (қызга) тльргән¹²⁶ биргәннәр, йастық¹²⁷, қуй¹²⁸ тергәйтеләр¹²⁹. Ыс пиргән қысыл йаланғац, пала¹³⁰ лйләнтәргән урта бай, атны теркәп киләделәр. Пикәтәйнеһке қысын пиргәнне кьргән мин. Палаға тльрле исемнәр булған: Ыртәк, Балтабигә. Бала тормаған кешегә Тимербигә, Таштимер, Тимербай қушқаннар. Пусағата пасқан мал киленкә булған. Іайенә “қуш килтеһ, палам, таубик-сабырлар булсын” тип, пашын сибайды льц мәртәбә, “пес шигелле бала ьскереп йәшәгәле йассын, пауығыс пик пулсын¹³¹” тип. Онаш¹³² кистереп қараған қайна, йастық салып пашын қаратқан. Киленцәк сырасы сынау бирепте. Пиц кльрәкне тоттыраты.

Киём-салым, бизәнү әйберләре. Айатлы кльрсене¹³³ қыйықца йасағаннар, кьн белән тышлаһқан, малға цорнап цац тльпкә пәйләгәннәр, томар ғылып йасағаннар туваны, пуй томар, тувалық пулаты, мунцаға аныһ пелән кернь йарамайты. Айатлы кльрсе чин¹³⁴ туwasы, чин йақынаймасын льцльн тусмай¹³⁵ йышып¹³⁶ қуйабыс кьс тимәсен льцльн, сарыққа¹³⁷ та. Мытлық тәрәсен (дарысын) тусмайны тльтәтеп қуйасыһ, йысы та йақшы.

Әвәле кейепләр порнағылар¹³⁸ кльмльшль камсул, тльймә сырғалар¹³⁹ та кльмльштән, игешәр-льцәр пьлекле, қәсер йақма ғына алтын тейгәннәре, йағылған, алтама қәсер. Тльймә сырға астытағысы, суррақ, анан қәсерәк манитлар. Сырға бауы алтыннан булған. Камсул оссон иһне¹⁴⁰, йецкә¹⁴¹

¹²¹ ирән – ир кеше

¹²² шабала – кашык

¹²³ тасайаі – ләгән

¹²⁴ йел-іус – жен, жен-пәри, зәхмәт

¹²⁵ мал – тукыма

¹²⁶ теркәү, төргәү – бирнә

¹²⁷ йастыі – мөндәр

¹²⁸ іуй – сарык

¹²⁹ тергәү – тутыру, жыю, туплау. Биредә: бирнәне тутыру, өстәү

¹³⁰ пала – егет

¹³¹ пауығыс пик булсын – арағыз нык булсын

¹³² онаш – тукмач

¹³³ айатлы көрсе – аятелкөрси

¹³⁴ чин – жен

¹³⁵ тусмай – сумала

¹³⁶ йышып – ышкып, сөртеп

¹³⁷ сарыі – сары авыруы

¹³⁸ порнағы – борынгы

¹³⁹ тәймә сырға – алканың бер төре

¹⁴⁰ иңне – жиңле

¹⁴¹ йецкә – нечкә

билле, элгекле¹⁴², киһ итәкле, мақмалтан¹⁴³ та, тавартан та гейгәннәр. Тъшелтерек пәйләп, қасаннықца кькрәкмә, кьйләкнеһ йәме лъцън алтқы кесәсе булған. Кәшәмир кьйләкләр, цацақлы шәлләр булған. Цәмпәрле гьйләк, цәмпәр¹⁴⁴ лъц қат салғаннар, мута¹⁴⁵ инте, цәмпәр иһкә лъц қат, муйынка лъц қат. Ақ йаулық тешле¹⁴⁶, апақ, йабынғаныһ сайы тува қылырсыһ. Цолбо ике айыр (чатлы) манит, йегермә тьрт алтын ақца, уникаесе илле тиннег ите. Цацқа пәйләп, кигесеп қуйатылар астынта мәрвәрт таш. Тарас¹⁴⁷ шилле ике айырлы цулбы булған. Сулақлы¹⁴⁸ пеләлекләр¹⁴⁹ булған. Цицәкле, кьллә¹⁵⁰ ату¹⁵¹.

Сьйләньчеләр: Ярулла (1926 елгы) цәм Гьлсәйдә(1926 елгы)
Гимадеевлар. Тьмән лькәсе, Вагай районы, Новые Юрты
(Яһавыл) авылы. Эксп., 2004.

Бала сатып алу йоласы. Келән ньле бала тудым, йәшли ньлә бартылар. Миһә әйтепләр, кеше ньwendә тап; тормый балаһ, тип. Йысымны кеше ньwendә таптым, ул әле дә исән, пер қызы, пер паласы¹⁵² бар. Игенце пақытны тәрәздән сатыб ал, диделәр. Таптым, қайнәм алып цықты, қунарға йул аша ғына. Кисеңләп қайтып киләм, тағы йоғорам. Аннары мин дә цықтым, бала йылый, йорцом¹⁵³ бар иде. Бу бала авызын йапмый, йылай. Тьшльмә керде бер қарцық. Син, дир бу льйдә тапма, лъ эвәсе сьйми. Тәрәз ньтә генә алды қайнанам, йәшә дип, бишек әлеп биш сьткә йатты шул әбидә. Ул қыз ньсте шылай, тағын икене таптым, ньләләр. Биктимер куштык торцион лъцън. Ул тордо. Тағын да ньлгәц Әбелхасил мулла исем кушты. Барйыр аша биш сум биреп сатыб алдық. Тимербай исемне. Нзем пучтада эшли идем. Шунда пучтада ньсте йақшы.

Туйлар. Әвәл йарашқанда әтисе бара, башқода бара, балақ тьшльрлып кергәннәр. Йараштық, туй қылдық. Йыз белә кегетне зират әйләндерәләр атлар белән, хәзер машина белән. Йызнын урнын басалар. Кейәнь йақтагы бер қыз утыра, килен сатыб ала ул урынны. (Тьшкәндә) абзарына¹⁵⁴ кертә аларны. Тубал тотоп килә тегеннән берәнь, пешкән ашларын, туй ашларын. Мине абзам йебәрде тубал белән. Ул тубалны қодағый қулымнан алып

¹⁴² элгек – элгеч (туқымадан)

¹⁴³ маимал – бәрхет

¹⁴⁴ цәмпәр – күлмәктә: аркылыга тасмадан тегелгән сыр

¹⁴⁵ мута – пута

¹⁴⁶ тешле – киртләчле, читле

¹⁴⁷ тарас – көянтәле үлчөү

¹⁴⁸ сулаілы – бикләвечле

¹⁴⁹ пеләлек – беләзек

¹⁵⁰ көллә – чәчәкле, бизәкле

¹⁵¹ ату – читек

¹⁵² пала – биредә: малай, ул

¹⁵³ йорцо – каен эне

¹⁵⁴ абзар – ишегалды

миһан¹⁵⁵ да аш салып йибәрде табақны тутыргынца, ьстльнә йабалар. Моннан барғанныһ ьстльнә йабынғанны қодағыйға бирәләр. Тегеннән дә тубал килә, ьстенә йабынғаны мондағы қодағыйға.

Бирнә борынарақ булған, қайната, қайнә сьләшәләр. Йарашқанда бирнә бирә, қызға кьлмәк, шәл, йаулық, аяғына да баштан аяқ бирәләр. Йарашқаннар, бирнәләр бирешкәннәр, туй қылалмыйца ьлгән дип сьлейләр қайнағамны. Бирнәне қыз йаққа ғына бирәләр. Йә йегет инәсе табақлы аш алып барып килән белән кьрешә. Туйғацамы, туй узғацмы йегет қызныһ тыуғаннары белән кьрешә, кьрешь була. Юда ашы қара-қаршы. Ыз йақ та бирергә тийеш була. Кьрешь генә атала ул. Йарашып қайттылар. Шуһан кьрә бер мулланы кьреп, изабе кабулмы, никахмы, укытыб алдылар. Әвәл әтисеннән сорыйлар әриза булып бирдеһме? Ыздан әйттерәләр, ла илаце иллаллацы Мьхәммәде рәсьюллула, дип.

Йаттым йә алла,
Торсам иде иншалла;
Бы йатуwmнан торалмасам,
Иман бирсен бер алла.
Иман ьцльн, аман ьцльн,
Мин тамуқтан бизәр ьцльн
Алла, алла дигәндә,
Йараһғы гьрем йақтырсын;
Сьбеханалла дигәндә,
Окмаһ ишеге ачылсын.
Нзем шацит киткүчи,
Йар, йар, йар итмә,
Йатыр кабрем тар итмә;
Иманымнан зар итмә.
Тубый агац тьбендә
Булса икән султаным,
Фани дьнйадан қайтқанда
Баки дьнйаға йиткәндә,
Булса икән иманым.

Сьйләньче: Мулюкова Зьләйха Динмьхәммәт кызы, 1920 елгы.
Тьмән ьлкәсе, Аромаш районы, Новоаптула (Кьсәйкьл) авылы.
Эксп., 2004.

Йарғаша тьмәсе қап-қара була иде, шолайрақ ақ, ақ тьртекләр була аһан. Йарғаша тьмә, аны муйынға тақсаһ теләсә нинди қарғыш та тьшми. Миндә гәбәрә тьмә (гәрәбә муенса) бар иде, биреп қалдырам сиһән, диде инәм.

Пискәкне муйныма кукла әлдереп қартлар личит итептеләр, ьшкьрептеләр, әлә ненди суларға йуыштылар. Кукланы цәпедән тегеп

¹⁵⁵ миһан – миһа

муйныма асып куйыптылар.

Іәйнәм саңқыр¹⁵⁶, қолағы йуқ¹⁵⁷. Инәм қаты эшмәгәр¹⁵⁸ ите утала¹⁵⁹ ите, Ысны сурап кертек, йараштық, сураб аласын куй¹⁶⁰. Аны ишеткәндегес? Ысны алғалы кереп киткәннәр, эшеккә пау тартқаннар. Негә уғыйтылар, (льстәлдә) пешкән аш, пешем май¹⁶¹, пал т(а)утызасын. Негә майны тойоқ¹⁶² тәмнәтеп цығатылар, килене тәмне телле, йомшақ пулсын тип.

Негәләб¹⁶³ апкилтек, тибес. Негәгә әргем ыс қәленцә малма¹⁶⁴, перәй әйбермә алып килә. Сауцылар кертте миһә, әтийем пирмәйте, қысым уһқан, эшкә қатрац¹⁶⁵, ти. Паш әйеп килтек пес сесгә, қыс сурап килтек, паш пестән, қылыц сестән, аша атлағантә, перенце кергәнтә сауцылар шалай әйтәтеләр. Йарашатылар, қыс йарашқалы килтек тип киләтеләр. Ыриса тип иц имә пирмәгеннәр пулыр. Кийәнъ сыйлап-сыйлап қайтады. Песнеке кльйәнъ телгә тә пай, қулға та пай, лйләрне тасартып китәте. Лй салып пиртек, йәшәй бирәделәр генә. Кьц кьцерәтеләр¹⁶⁶, кьцереп алып китәде кльйәнъ кинцәкне. Цымылтықлар, кийләкләр қыснықы сантық ман. Кльйәнъ белән киленкә торон паш (утлы кисәнъ) аша атлалар. Іәйнә “әйтә, қуш килтеһ, қысым”, тигән те¹⁶⁷. Килеп төшкән соһ йастыққа¹⁶⁸ бастырдылар, кьтәрәб әпкертеләр. Цымылтық эценә утысатылар. Цымылтықны ишек қормасы шилле қоратылар тойоқ қылып. Кемнеһ кинцәкне кьргесе килә, цымылтықны аца та қарый, пьләк пирә кльрльмнеккә. Негәдә аш қылалар та, негә майы қаптыралар пер-беренә йақшы, май кебек пулырсыһ тип. Онаш кистерәтеләр кинцәктән.

Ышанулар, ырымнар. Инәм әйтә тен¹⁶⁹ ите, перәше тә бер, унавы та пер. Минәһке инә аныһқы инәсе пертуған. Инәлек пулған қьмрльмә. Тыуғаны пере ыләте паллары. Асрағансын инәлек сататы баланы. Тирәснейке перәнъ льлгльслн алғаннар, анан сатқаннар баланы. Тыштан ары инәм сатқан аларға. Палларына ақца бирепләр, Наил тиб исем атадылар. Іалбай, Іалбигә атадылар миһле тыуса, қалылы пулса. Льц боцмақ¹⁷⁰ йапқалы кәрәк льстльнә, пер тоғомнан кән ылсә.

¹⁵⁶ саңыр - чукрак

¹⁵⁷ іолағы булмау – чукрак булу

¹⁵⁸ іаты эшмәгәр – бик булдыклы

¹⁵⁹ утала < рус. удалой

¹⁶⁰ іуй - бит

¹⁶¹ пешем май – ак май

¹⁶² тойоі – биредә: бөтенесенә

¹⁶³ негәләп – никах укытып

¹⁶⁴ мал – тукыма; ситсы

¹⁶⁵ іатрац – әрсез, тырыш

¹⁶⁶ күц күцерү – килен төшерү

¹⁶⁷ тигән те – дигән иде

¹⁶⁸ йастыі – мендәр

¹⁶⁹ тен – торган

¹⁷⁰ өц боцмаі – жәймәне өчпочмак итеп бөкләп ясала

Њлэтен¹⁷¹ кешенеке кисрэсен¹⁷² кърэсен, ъсен танытмайты, кеше ъсенеҥке карынташ тыуғаннарына йльрэйде, тапыр-топыр йльрльйде.

Улпастыны пелэмен. Песнеҥке лйтэ миҥэ туғыс йэш ите, пастырылтым. Минеҥке Мотай тэтэм¹⁷³ фыронттан қайтқан. Тэтэм шуларға кереп китте. Парисэ мама балаға аурып йатқан, цацлары итэнгэ тийеп тора. Мин қышқырып льлгьртлм, шал улбасты тороп қалты.

Кеше чен¹⁷⁴ ғолона¹⁷⁵ ләксэ, паса олло муллалар ғына. Ченнэргэ қаршы тувалықлар¹⁷⁶ пар. Интэрдэ бар мулла, китапта қарағаннар, эттилнэ китабы бар. Майбэдэр әби китап қарады. Мин ул бахытны қырық йэш итем, миҥэ, син нэчэлник пулыб эшлэйсен, чен ғолона ләгепсен, тиде. Уразмэт мулла ғына пасты у ченне.

Пер пицэнеҥке тльшльнэ кергән, перэнь, палаҥны шанта апар, тигән. Пы торс¹⁷⁷ пулған (хэл). Пы бльрэнь иртэ торған та ат иккән, паратлар игән. Бэри¹⁷⁸ гергән тльшльнэ. Бэри әйткән тиҥкес эргэсенэ йеткен, сығныҥ льстльнэн йақшы ат килэ игән. Пала ыутырып киткән. Пицэ¹⁷⁹ порлоп киткән, қырға цығып йиткәнсен сураған асыл мәцет, йақшы ысбайы¹⁸⁰ ағыл, ашанқалы утырған. Ысбайы қысы бар игән, истинца қылған¹⁸¹. Мәцеткэ китеплэр. Мулла: син кил пы йаққа тийән. Јарт киткән. Улы анта льц йыл уғыған, қайтқым килэте, тигән. Теге: сине қайтарам, килеп туқтаған йиреҥэ китерсэм қайта алырымсын. Толомыннан иреҥ¹⁸² генэ сыйба, син килепсен. Бу әйтэте, ул қысны йараттым. Ыс парып тльшкән (аҥын югалтқан). Порнаҥқыца (борынгыча) ыуғынып тиҥкескэ киткән. Цей¹⁸³ шал қыс керэт игән тльшльнэ. Тльшэнэ¹⁸⁴ йшэн. Таға¹⁸⁵ барып. Мулла томор¹⁸⁶ пиреп. Иге балалы булған теге қыс. Бэри игәннен әйтмэгән. Тэмне нимэлэр бешереп куйат+икән. Оршошып китеплэр. Пэри қыс әйткән, син миҥэ ышанма, минекелэр йанта йльрителэр. Йоғыға йатқас ут кергән тэ йомарланып паланы апцыгып киткән. Анан игенце йомро ут кереп, игенцесен алып цығып киткән. Анан тьсэлмәйен малай ъсе тэ китэ пэри қысйанқа. Әнәкәм, пэри суғылған пулған ул малайға.

Йылғалар гьрлэп йата. Пер гешенеҥ паласы сабырсыс пулыпты.

¹⁷¹ үлэтен – үләсе, үлеме яқынлашқан, үлэ торған

¹⁷² кисрэ – өрэк

¹⁷³ тэтэ – бабай; әтисенең абыйсы

¹⁷⁴ чен – жен

¹⁷⁵ ғолона – кулына

¹⁷⁶ тувалы – доғалық

¹⁷⁷ торс – дөрес

¹⁷⁸ бэри – пэри

¹⁷⁹ пицэ – хатын

¹⁸⁰ ысбайы – матур

¹⁸¹ истинца ылу – тәһарәт алу

¹⁸² иреү – әкрен

¹⁸³ цей – нәкь

¹⁸⁴ төшәнү – төш күрү

¹⁸⁵ таға – тағын

¹⁸⁶ томор < томар – оберег

Тышқа цығып торғанқа аwas килепте: апар малайыһы уғығалы. Паргац малай сурай игән, инте қайқан уғығалы пашлайбыс. Сабыр, сабыр тейепте. Ыц йыл, сабыр ит, тип торғаннар, анан қайтқан сабыр булып. Ыц йыл ырәтепләрте сабыр пулғалы.

Шайтан књсгә књренмәйте, тик књһелгә йльгьрәте. Этәм¹⁸⁷ паласынан лъцән тываты: этәм, шайтан, арун, аурақ та тиләр. Ул кисрә¹⁸⁸ тигәнемес, менә тәлинкәгә сыу қойоп кльнгә утысып ырғасаһ¹⁸⁹ шәһләсе йльрите қый¹⁹⁰, әнә шал шәһлә шигелле генә қой³ кисрә, кеше һлсә блътәте.

Әмәлтә паллар килгән сатақә, сатақә қыцқырышып. Пес ақца цацабыс. Йегермә тьртенцемә мартта була қый. Пес тә әмәлләп йльри итек. Паллар йльритләр кльн пуйы лй бльрльнчль.

Әлек булатын ите, қуй алып, қуй суйып, аулыпысқа салышып, табақ, шабала апарып. Іайвақытта ашанмай та қалабыс, йамқыр йауып та китә. Нимә кәрәк, анта паарасын, плътльн нимә апарасын. Муллалар уғынаты, қоран уғыйтылар, сурайбыс, йамқыр лъцльн аш бешертек, су цацышатын итек.

Ирмәккә¹⁹¹ барабыс әйтәһ, тип йльрибес. Уйнатасыһ, йегетләр белән танышасыһ полыр. Аулағльй тип йәйеләсен¹⁹² шанта қуғыс¹⁹³ лйльргә. Әлек йәшләр (егетләр) тә қыслар шигелле булған, тәртипле.

Тьшлек¹⁹⁴ пулатқан, кел генә кльмльш тегелгән, альяпқыц шигелле. Иһсес¹⁹⁵ камсул, иһле йәктә булатқан тьгәрәгә¹⁹⁶ белән кльмльш теккән. Цолбо¹⁹⁷ икегә айырылған, уртасынта ағыйықлар¹⁹⁸. Тьшлек мақмалға¹⁹⁹ қылған, әлеп қуйатқан, кльмльш тесеп цыққан. Ысныһқы муйынта ул булса – пай қыс пулған. Рәғимә кәйенпигәгә пер ат пиреп алғаннар шаны. Пер кәенпигәмне Вакир йеснәм алып қалыпты. Әтийем полған тьрт катынлы. Тьп қайнанамнаы сьргенгә қудылар, тайгаға ақтарғаннар²⁰⁰ аларны. Саста аш²⁰¹ һсмәк мейән²⁰².

Аwылта сьс цып киткән, мәцкәй²⁰³ йльрльйте кәбене белән²⁰⁴. Тльнән тльн бала йылай, ник алай пулты игән минеһ инәй, тип. Пер қуғыс²⁰⁵

187 этәм – әдәм

188 кисрә - өрәк

189 ырғау – селкетү

190 ый, іой – бит

191 ирмәккә – уенга, кызык карарга

192 йәйелү – жыелу

193 іуғыс – буш

194 түшлек – изү

195 иңсез – жиңсез

196 түгәрәк – әйләнәсе

197 цолбо – чулпы

198 ағыйыи – ахак

199 маимал – хәтфә, бәрхет

200 аитару – төялгән әйберне бушату

201 аш – иген

202 йән – икән

203 мәцкәй – өрәк

204 кәбен белән – биредә: ак озын киёмнән

205 іуғыс – буш

пәтрәгә²⁰⁶ пер кара тере тавық аяқларын пәйләп салған. Мин мәцкәйне иртәгегә қәдәр пасам²⁰⁷, қаберенә кергесәм. Иртән пала парып қараса, қәбертә менә монтай тишек игән. Пала шыл қәтәр ацырғанқан²⁰⁸, йанына парып йатқан, кьлтәйен, цықмай мийән тийән. Йоклап киткән. Әнийе тилцамнап²⁰⁹ йатқан анары. Анта пәтрәсе тавық йоннары йата игән. Іәбертән пубыр²¹⁰ цыққан, аны аттырыплар. Ул тьген²¹¹ игән, қортқайақлар алым алыр льцльн тьген сьйләп ултырыплар. Мәцкәй ул кубып цыққан ьлгән кеше, ул купқан²¹².

Аурақ, аны орун тип тә әйтәләр, ул кьскә цағылып, тамақ қырсаһ та йуғалып китәте.

Льйнеһке ийәсе пар тиләр, аны ицкем кьрмәгән тә. Перәй йертә йльрльп килсәһ, льйтән лрьлқсәт сурап кернь гәрәк, әйбәт пулыр, льйнль сақлайты қуй. Йаһа лйкә кьцкәцен, йатып қалса, йатып қалуға йылай игән ул, әйтәһ пергә йәшәйек, пергә торайық тип әйткәле тийешсәһ.

Йете геше тин йоласынан цып киткәннәр. Асықлары пьткән. Іап тау арттан кьктән авас киләте, ырсық цацылады, алып қалығыс. Эт сьрәп пағаты, пылар уйана алмайдылар. Іатмир исемне эт льцльнць гьннль эт аяқ асларына алып килеп кьмкән. Ағын сыуға теьгәтеләр, йарамайты, әткә биреһ, ашасын қатем ашын.

Сьйләньчеләр: Тьмән лькәсе, Вагай районы
Вигитино (Бигәтен) авылы. Эксп., 2004.

Йигермә льцльнць мартта кьлчән²¹³ пәйрәм тиделәр, йарымнары, қартырақлар, әмәл тиделәр. Иртәвен кьлцәнцекләр бешертәбес, тьрлль нимәләр алатылар. Іалыққа ташлайдылар, тоталар пала-бақра. Ыцқырабыс әрбер лйгә килеп, кьлцән, кьлцән тип қыцқырышабыс. Бешеренеп, цьцльне²¹⁴ алып таратабыс, кьлльш, уйын, пәйрәм итәбес, пер-перәһ цақырып пәйрәм итәсен. Алға қалталар²¹⁵ элек қуйатылар тотқан цьцльләрне, кьлцәннәрне салырға.

Минәһке ике рәт льйләнкән ите. Инәм пирмәскә утырған ите, мине йалынып йльрльпте, тус баласы ман²¹⁶ инәмә герептеләр. Йәниктә (ав. ис.) ололары бар. Іотасый²¹⁷ йасап, кьчеп килтек. Әшкәрә²¹⁸ тәртипле ите ирем.

²⁰⁶ пәтрә – чиләк

²⁰⁷ пасу – тоту

²⁰⁸ ацырғану – ачыну, әрнү

²⁰⁹ тилцамнау – тынычлану

²¹⁰ пубыр < рус. бобер

²¹¹ түген – ялған

²¹² іубу – уяну, торып аякка басу

²¹³ көлчән – юка төче күмөч

²¹⁴ цөцө – конфет һ.б.ш. татлы әйберләр

²¹⁵ іалта – туқымадан теккән, кечкенә капчык

²¹⁶ тус баласы ман – дус егете белән

²¹⁷ іотасый – қыз яғында уздырыла торған зур булмаған мәжлес

²¹⁸ әшкәрә – бик

Бицә цығарған²¹⁹ тип биргесе килмәйде. Йегет йақ та йасайты қотасый, машинә мән кыңцерәде. Әвәл атлар белән, мине ике кыңләсәле арба, кәчыл белән кенә абқайтқан та киткән. Мин әле кылупта, әле кыңсәнәктә ите аты, итәкләп йыңгертем, тирәсебес тымән. Иһкә, мин пармайым, тейтем. Орошоб апқайтып китте, негә тыңгел, акыт (акт) тейтеләр апцығыр алтта. Айма бабайны алып килеп уғыттылар, шайтеп китеп партым, қацып киткәле кыңмәйем перт тә, аныһ лыцлн сурап алтылар. Пер ояа симйәтан пер нысем йатып қалтым. Иһ олло быратым соуғышта нылгән. Сәлим қуцам, Әмин қуцам, Шакирчан қуцам, Арибулла қуцам пар ите. Пестә әкә тимәйбес, қуца²²⁰ тейбес. Сала (ав. ис.) йақта та қуцам тейтеләр. Іуца баба - әнийемнеһке ағасы, сеһелләре булғац әбә тә, апа та, апакә тә тигәнәрте. Іуца бабаныһқы қатыны йиһкә мама. Әтинеһ апасы апай, ире – иснә баба, инәйнеһке әнесе, әтинеһке әнесе – қуца булаты. Инәләренә онна, олата тибес, олатаныһқы инәсе – қартнә, атасын – қартата тибес.

Йәнек (ав. ис.) сур тыңгел, исәпле генә лй. Минеһ ишетмешем пуйынца ул кеше исеме булған. Әшле (елга цәм авыл ис.) пиш цағрым, тужы кеше исеме, цуғындырабыс тип қысрықлағац, кыңл буйына, йылға буйына кыңцәннәр. Әшледән понта кыңцеп килеп. Ағац әше, мыңк цийәсе, сас цийәсе²²¹, ауғыс плытыштә йыйа пашлайбыс. Лйләр қылғаннар, ағацны тақтаға телтергәннәр. Пы йақта урман²²², тет²²³, қарағай²²⁴, йыңгә.

Ілльцән²²⁵ кльчкльнә генә, наурус байрамынта кльлцәнне сатабыс. Кльн²²⁶ цығыр-цықмас йәшләр йыйылдылар, кльлцән-кльлцән тип кыңқырадылар, йарты бәтрәме²²⁷ кльлцәнне тектән ырғытам, алар тоталар, цыпләп китәләр йиргә тлышкәнән тә.

Тльмән ллькәсе, Вагай районы,
Юрмы авылы. Эксп., 2005.

Йолалар, ышанулар, риваятьләр. Йаратмаған кешесенә йован²²⁸ пашлы қара ныгес килеп цығаты астананыһқы²²⁹ қырыннан. Парып тува²³⁰ қылмағынца эценә кернь йарамаған. Уғығац қына қапқалары лыңсе²³¹ ацылып киткән ийән. Супраларныһқы (ав. ис.) астаналары Лукинада (ав. ис.), Лукиналар Суправылныһқы йортына²³² оутырып.

²¹⁹ бицә цығару – өйләнү

²²⁰ іуца – абый

²²¹ мүк цийәсе, сас цийәсе – мүк жыләге

²²² урман – чыршы

²²³ тет – карағай

²²⁴ іарағай – нарат

²²⁵ көлцән – кечкенә генә камыр ашы, бавырсақ

²²⁶ көн – кояш

²²⁷ бәтрә – чиләк

²²⁸ йован - зур

²²⁹ астана – изгеләр кабере

²³⁰ тува – дога

²³¹ өүсе – үзе

²³² йорт – биредә: жиренә

Йығайырдағының (ав. ис.: Ихайир) астанада кем йатқанын пелмәйен. Йығайырныңқы пы йактан керештә мәцете. Майраусаныңқы самай олло баласы²³³ бандитларға ләгеп. Изән-сау терелеп цықсам мәцет кытәрер ийем тиб әйтепте. Утыз ике йердән печкеләгәннәр²³⁴ ийән, қодай бабаһ сақлапты.

Парамун йылғаныһ ул йағынта Әбһбәкер астана, анта иц кем йәшәмәйте, утыраута, палан ағацлар анта. Салуфада (Сала Уба)да – Урыс Саласында да – йақшылар бар.

Сльйләнъче: Хабибуллина Сәкия Сәбәрали кызы.
Тльмән ьлкәсе, Тубыл районы, Супра
(Шәбәл) авылы. Эксп., 2008.

Асыл башында Ыслар утравы бар. Элек ул пейек утыраты, әл инде кечкенә генә. Йақшылар²³⁵ йатқан. Ыслар итәкләрентә палцық апкилеп салып пейегәйткәннәр, исемнәре пилгеле тьгел.

Йығайры астанада Йағайыр исемне кеше йатқан. Килгән Йағайыр исемне кеше, қайван атқаннар, йәшәгәннәр, балық пулған. Сыйараттан пер – иге киламитыр арырақ астанасы. Олло соу булған йертә тә астананы соу алмаған, пейек матур йердә.

Пайыш астана Иртеш итәктә, пич йыгелеп²³⁶ пьлтль. Хәким ата йататы тейтеләр, шайықларның²³⁷ исемнәре бар. Ул қары тушы (рус. тоже), сиксән йәш аһа. Атакәнеһ сиксән йәше тулған, әтейсенеһ исемен қушқаннар, аның ьцльн атакә ул, Мәлик, икесенә дә бер исем, атаәки титләр аның ьцльн. Тағы Пибетақыа аппақ пар, апасының исемен қушқаннар, аһа әвәм титләр.

Кыльмәк турында. Кльйләк қартларныңқы киһ итәкле ите, оссон. Итәгенә қайсысы ләнтә салып қуйа тыған ите. Әргемнеһке қәленә қарап пулады, оссон йеһ, цығанақны²³⁸ кьрсәтмәгәннәр элек, тоубықны²³⁹ кьрсәтмәгәннәр. Пьрмәле ите, мине әни тегә тегән ите, кигезә, атамныңқы инәсе кыптә ьлгән, йәшләй ьлепләр қәртнә тә, қәрттә тә. Ту нәнә тиләр, ту қәртнә тиләр. Пестә ьннә, олата йуқ. Іартата диделәр дидушканы. Инәнеһке әкәсе²⁴⁰ пабай пулаты, пицәсе – мамай тип қуйабыс. Бестеһке Іасаннан кьб айрылмай телебес. Іуца тигәннәр миннән олоны, иреннән олоно да. Пайыштан мин, Пайышта қуцам тейләр, пес әкә тейбес.

Монта беснеһ қалық тинсес қалық пулған. Йаһқартан килеп соуғышып, тингә керештерепләр песнеһке қалықны. Астана тиб әйтәбес әйетләртә²⁴¹, аларға қәйер пирәбес. Пайышта иһ сурысы клььмелгән имеш, Іәким атабыс.

²³³ баласы – улы

²³⁴ печкеләү – чәнчү

²³⁵ йаішылар – изгеләр

²³⁶ йүгелү – ишелү

²³⁷ шайы – шәех, дингә өндәүчеләр

²³⁸ цығанаі – терсәк

²³⁹ тоубы – тез

²⁴⁰ әкә – абый

²⁴¹ әйет – гает

Аларны льтерепләр, аларныңқы кльмелгән йерләрен астана диб әйткәннәр.

Іатыуны себерткене салатылар, палта ман цабатылар әмән, плкласен тиләр бестә. Аһа мылтык тәрәне²⁴² изеп-изеп йотатылар. Іайсысы кәләмперкатакны²⁴³ тешләп қуйатылар.

Сльләньче: Хәсипова Нурикамал Ахатовна, 1939 елгы.
Тльмән ллкәсе, Тобол районы, Юлташ (Ихаер) авылы.
Эксп., 2008.

Туй турында. Сурап киләте атаһкәсе. Сльләшеб алғац некә²⁴⁴ уғыталар. Сауцы ғына булып киләтеләр. Іыс һсе киткән пулса атаһкәсе йарашқалы бараты. Некәтә пиләкләр (бньләк) пулаты, қотағайларға йаулық, йақшы малмы²⁴⁵ бирәтеләр. Ирләргә кәбәц²⁴⁶. Пестә пирнә йук, пелмәмпес. Йарашқалы булса арақа та алып парабыс қотағайларға. Пулацақ қотағайлар пәрәмец, аш бешерәте некәгә, туқацлар²⁴⁷, шәнкә листимергә²⁴⁸ салып. Шәнкәне кльнтә дә қылрасыһ. Мийец йақсам шәнкә қылмағынца булмай. Минеһ әтийемнеһке сеһлесе туқсан пиш йәшкәцә йәшәте, апабыс ул беснеһке, ире йеснә булаты. Әткәнь, инәнь була, инәмнеһке сур әбәсе пулса – апай, ире йеснә баба булаты. Әтийемнеһке әкәсе, олосы инте, аныңқы пицәсе йеһкәмама, әтийемнеһке кецесе абый булаты, пицәсе – йеһкә. Әле килгәйте әкә, ишегалларыһны себерепсеһ ийән тип. Йоклапмын та қалыпмын пьген, пелмәпмен ғуй, нә кәрәк пулғантыр, әкәбес олло ғуй.

Льмәләр, аулагльләр. Уртағашлар²⁴⁹ ашай тоған ыйық, йууылышабыс²⁵⁰ та. Льмәләр пулат ите, қас льмә, тьбә²⁵¹ қыру льмәсе. Йасқа цыққацын тьбәне қырып-қырып лйне йувабыс қуй. Кьрше-арыларны²⁵² цағырып қырасыһ. Іас льмәтә льһкльртәгән²⁵³ қасларны кьтәрәп кьлгә барабыс йоварға. Перт тә (бер дә) пәпкә цығармаған қаслар йован (зур) пулаты, йомыртқа салмаса, антайыннарны ирқыс титләр. Йортта цебеш, тавық пулса, қурастар²⁵⁴ маһлайды²⁵⁵, әшкәрә²⁵⁶ матур. Пәтрә²⁵⁷ бән²⁵⁸

²⁴² тәре – дары

²⁴³ іәләмперіатаі – канәфер орлығы

²⁴⁴ некә – никах

²⁴⁵ мал – туқыма

²⁴⁶ кәбәц – түбәтәй

²⁴⁷ туіац – кабартма

²⁴⁸ листимер – калай

²⁴⁹ уртағаш – аулак өйдә пешерелгән ризык

²⁵⁰ йууылышу – жыелышу

²⁵¹ түбә – түшәм

²⁵² күрше-ары – күрше-тирә

²⁵³ ләңкөртәгән – симереп беткән

²⁵⁴ іурас – әтәч

²⁵⁵ маңлау – кычкыру (әтәч тур.)

²⁵⁶ әшкәрә – бик

²⁵⁷ пәтрә – чиләк

аптлышәткән йомыртқаны кура²⁵⁹ башыннан.

Суланқалар²⁶⁰ йасатым, пәрәһке тығасыһ, ит тығасыһ, пийас²⁶¹. Әсеп²⁶² қойатылар, ит тә, эц-пауырларын та эцәккә тутырасыһ. Аннан инте кәстерһлгә қуйасыһ, пешерәсеһ дә ашыйсыһ. Іақланқан палық, қақланқан қас, қақланған һртәк тә булаты, тослап қапырун ойоқларға тығып қуйабыс қаққа.

Риваятьләр. Астаналар кән қуй бестә. Зәнки бабаларныңқы астанасы булған, урыны билгесес. Бабасан астанасы кльйльп²⁶³ киткән. Льчуғыл асыл булған, астанасы да булған, Кутарбиткә силсәветенә керәте, петкән инте. Тобол турада Іучай Бауеттин, Бибинәсирә астанасы. Цәце санығынта сақланаты. Кльйгән вахытта цацы кльймицә қалған, сур пажарта. Йитте (киде) лй кльйльп, сигезенце лйтә йанмай қалған Сур пажар пулған, кимәгә ырғып килә ти утлары. Имаметтин пабай Артқауылға килеп йльргән. Су льстльнән атлап қына йльргән. Варагушина силсәветендә, Сумкинаға (ав. ис.) кергән йердә, йетмәй кереп китәсен. Сабанакида аһа аталған мәцет тә пар. Син Іасанта Флораны беләмесен, песнеһ йақтан? Ул та Имаметтингә айырым қәйер сала тоған ит. Песнеһке Артқауылны қушып йырлайт ийән Имаметтин:

Артқауылым, пәғырем,
Осонноғы цағырым.
Цағырым сайын ақца тьләп,
Іацан қайтып пағырым.
Аққош атып, итен ашап,
Илемә қайтасым килә

Льһсем тә йырлайым мин.

Тәрәсәтән қарайсыһ,
Цәцеһ майлап тарайсыһ;
Тәрәстән қарағынца,
Ник цағырып алмайсыһ.

Әмәл турында. Әмәлтә²⁶⁴ ирттән һк тораты парысы та, қартлар та, қортқайақлар та. Палацықлар, йәшләр сәғәт пиштән “кльцән²⁶⁵, кльцән” тип пақырып қуйатлар, әмәл тип. Элек кльцән моноһ қәдәре. Іалтаны²⁶⁶ полғап лйльп апкиләтләр. Соуғыш вахытлар амыр булса та ләпләп²⁶⁷ пулса та

²⁵⁸ бән – белән

²⁵⁹ іура – абзар

²⁶⁰ суланіа – эченә бәрәңге, ит, суган салып пешерелә торған камыр ашы; бер табага икәу сыя

²⁶¹ пийас – суган

²⁶² әсеп – тутырма

²⁶³ көйү – яну

²⁶⁴ әмәл – искечә яңа елда (ул 25 нче мартлар тирәсендә булған) уздырыла торған йола

²⁶⁵ көлцән – камырдан вак итеп пешерелгән ритуаль ризык, бавырсақ

²⁶⁶ іалта – кечкенә капчык, сумка

²⁶⁷ ләпләп – чөгәндәр

бешереп, турап, лъләшәткән. Ишекне ацқац қыцқыраты: кълцән, ақца, канфит. Кълчкенәләр цъпләйте, кем ала ала, цъпләй. Әле булса ақца йийабыс “исән пулайык” тип сатаға пирәбес, лшльр (гошер) тиләр аны. Ирәннәр салмақ қына кълцән тип қыцқыратылар. Иортқайақлар йыйылып цай эцәбес, исәнлек теләйбес.

Сльйләньчеләр: Баширова Рәвитә Әхәт кызы, 1937 елгы;
Сиутдинова Накия Сайфутдин кызы. Тльмән лълкәсе,
Яркән районы, Ирек (тат. Арткавыл) авылы. Эксп., 2008.

Тарих ц.б. Пес, урысча әйтмәкце²⁶⁸, бес хант пулған элек. 366 шәйек килеп мльсьлманға кереткән. Бес ханты иштәк пулыппыс, кырупнай қалық. Ыснеттин аныһқы исеме. Ул аһны²⁶⁹ ьтереп, артны²⁷⁰ йькләтеп²⁷¹ килеп. Бестеһке қарт атабыс, минеһ әнийемнеһ әтийе, ат сьрәмәгәнне сьрәп. Песне әйткәннәр йасақлылар тип. Мин пеләртә Иртеш убаға китереп қысты бесне. Мин пеләртә сийарат анта ите. Ноу²⁷² тибес пес, соу олло булған йылыны азаплантылар, тованнар²⁷³ қылып. Пыйыл соу олло булмады. Пестә тльс²⁷⁴ қайваннар кән²⁷⁵: пьре, аһ, айу, йуша²⁷⁶, тльс кәчәсе бар, алар пьретән қағылған, қысыл тльклъ, кеш малы²⁷⁷, алар әшкәрә²⁷⁸ сисгер. Пестә сартлар Поғараныһ бухарски әйтәтеләр, йомошлылар, йасақлылар. Муса белән Тавыт шайых монта титләр. Йақубныһ прапыраиды Зәһки, қайванны белгән Сәһки ул. Иштәкләр Іуцайланта да, кашный авылта, мльселман авылта, бар. Цуғындырғаннар аларны, песнекеләр цуғынмай қалып.

Шайықлар килмәгәнце потқа, утқа, қойашқа, қурчаққа табынғаннар. Іурчақ кьлтәрләр булыптылар. Ай әттәнә дигән сьс парты, ай алла дигән сьс, қурчақны әттәнә тийәннәр. Ыгль, Кәрбен, Йысауул – лъц авыл, шайықлар шунта кәтәр барып йетепләр, шунта туқтаптар. Пайышта (ав.ис.) шайықларныһқы шайығы тип әйтәтеләр. Ибетай бабай йомошло, ыссылкаға килгән кешләр тиләр ите. Ишеткәйдем шулай тип.

Сльйләньче: Кадир бабай Юсупов, 1917 елгы.
Тльмән лълкәсе, Тубыл районы, Епанчино
(Кучайлан) авылы. Эксп., 2000.

Туй турында. Иһ элек қысны теләп керәделәр, теләп–кльсәп алу

²⁶⁸ әйтмәкце – әйтмешли

²⁶⁹ аң – болан

²⁷⁰ артны – арт санын

²⁷¹ йөкләтеп – күтәрәп

²⁷² ноу – болын, аеруча су баса торган болын

²⁷³ тован – буа

²⁷⁴ төс – урман

²⁷⁵ кән – күп

²⁷⁶ йуша – боланның бер төре

²⁷⁷ кеш малы – кеш

²⁷⁸ әшкәрә – бик, гаять

әйтеләде. Элек туйға қәдәр пер-берен кърмәгәннәр. Сауцы булып йегетнеһке әтәсе-инәсе, йақыннары, олатасыма²⁷⁹, ләннәсемә²⁸⁰, пер тыуған әкәләре²⁸¹, әбәләремә²⁸² киләте. Теләнҗе кешесе бер ыштан палағын қырға²⁸³ цығарып қуйат имеш. Пес сескә килтек сор йомош ман (белән) кертек. Луш кърсәләр генә ыткән пулырлар арқалықны²⁸⁴. Туй булцатық, сырогын пилгеләтек титләр. Ыс йақтан суратыб алышлар итмә, акцама, цайма. Тәртайулықлар²⁸⁵ әсерләргә тийеш пулыпты.

Элек кешеләрнеһке пьлтлн кейемләре элеһле генә торып. Цайағацта²⁸⁶ мейец йағынта элеһле торып, ыутынны киптерә тығын. Цырақны перәһ әрмийәгә китеп парама, арғалықлыһқы тейшекләренә тығып. Йайтқац қына алып йаға тығыннар. Аны кусайтын цырақ тейепләр. Йайтқац кусайтынға бешеренкәнтә шал цырақ менән бешеренепләр. Кьсеһ ацылты, айдай пулты тийән (сьз). Кусайтынға кергәнтә бешкән нимә тотоп керепләр, кьсеһ айтын тийәннәр, кьсеһ айдай булыпты тийепләр. Иһ элек кейәһ кьңерәтләр, йаawyқ (якын) тыуғаннары мән²⁸⁷ қыс льйлнә кьңерәтләр. Ысныһқы льйлнтә дә тәбәнәк кенә урынтықлар пула тыған, кәйек тә тьwел, тәбәнәк кенә. Цатыр қорышлар. Ыс цатырда утыраты, ана шал цымылтықта. Ыс йанынта балтыйы қыс пергә утыраты, эһсеннән қецкенәрәк. Йекет қысқа бьләк пирмицә қыс йанына кергесмәйте.

Некәне²⁸⁸ қысныһқы льйлнтә укыйтлар, цатырта қыснықы та, йегетнеке тә тоуғаннары булаты. Ыста туйны осақ қылмайтылар, кьң кьңерәһ тип льйлнә кьңереп кейтепләр. Ыйтән-льйгә цайға йльрлтьлпләр. Пьлтлн амыл әсерләнә тығын, палтыс қыс пән²⁸⁹ цайға йльрлтьлпләр, тыуған пулмаса та. Кейленнеһке кейеме башынта мьршитә шәл²⁹⁰ пулып, мәрценнәре булып, йенце (әнкә), алғалары булып, кьмьш кьсле²⁹¹ пеләлекләр, йльслкләр. Кьйләг льстән камсул, цацларентә цолбо. Атау²⁹² йә булмаса осон қуныцлы шипләт. Инәмнеһке антай шипләте, һкцәле.

Ысны алырға йегет килеп қуйса, йултан устырматлар, пьләк сорап, пьрәнә сала тығыннар йә пау ошлап²⁹³. Ишекнә киләте, ишек пасу тип атала ул. Алттан пикләп қуйа тығыннар. Мин Инәцекнеһ туйынта балтыс қыс пулып йльрлгән итем.

279 олата – әти яки әнинең абыйлары

280 әннә – әти яки әнинең апалары

281 әкә – абый

282 әбә – апа

283 йырға – тышка

284 аріалыі – матча

285 тәрйаулыі – сөлге

286 цайағац – мич янында утын киптерә торган жайланма, киштә

287 мән – белән

288 некә – никах

289 пән, ман, мән – белән

290 мөршитә шәл – ефәк шәл

291 күсле – кашлы

292 атау/атоу – читек

293 ошлау – тоту

Ишектән ытсә палтыс қыс цатырға керетмәйте аны, миһа духи биргәйте йеснәм. Элек туйда қосоқ²⁹⁴ йльрльтепләр, итәнкә цәцепләр, қабышық пелә утырған, ләләшепләр кльйәнһ пьләге тип.

Йегет йақта қалымнарын тльйәп. Ыс йетсә ишегална кермәстән алтта мылтықтан атадылар, цьлмәк тә ватыплар. Іустан²⁹⁵ аша атлатқаннар қысны, йел-қус²⁹⁶ пулса, қалсын тип. Пай геш²⁹⁷ йастыққа²⁹⁸ бастырып, пай йәшәсеннәр, тип пылыр. Авысларына пал қаптырыплар. Табақны ничек салыплар, кем алттан пасса, шал паш пулаты. Ыс ман²⁹⁹ йегет цатырда ғына утыратлар, пы йақта ашайтлар, эцәтләр. Перәһләрнеһке туйынта вақ қына бльгльгән йегет пелмәне китерәтеләр ашағалы. Ысны йегетнеһке тыуғаннарына кьрсәтмәйтеләр, ақца ман кьрешмәйце. Ақцаһ пулмаца, қыс пелән кейәһне кьрсәтмәйбес тип.

Некәдән³⁰⁰ сун цатырда қыс пелән йегет перенце кьрешкәнтә пер йеһкә алар бән (белән) пергә булаты. Туқтабикә мән Тәкпирләр қушылышқанта йеһкәләре анта утырған. Ыс қыс пулмаса тишекле тәһкә бирепте кийәһ.

Сльйләһче: Мәрхьбә Суячпаковна Касимова, 1917 елгы.
Тльмән льлкәсе, Тубыл районы, Епанчино (Кучайлан) авылы.
Эксп., 2000.

Авырулар, ырымнар ц.б. Ул бала әле атламаған. Іорсағы мона болай булып цыққан. Сыйрақлары йецкәреп қалты. Йылышып-йылышып киләте. Ыннә ғыс әйтәм аны. Ыннәмнеһке атын атаплар аһа. Рахит тителәр. Іайнымаларта аурыб ылеп китте. Патыйма бигәм³⁰¹ кән³⁰² қәсрәт кьрепте. Цәһгелцәк³⁰³ ырғалып³⁰⁴ торады, ырғайлар. Пырушинасы та ырғылтап торадылар. Томардай нәрсәләр булса, баш астына, йастығасқа³⁰⁵ қуйатыған паланыһқы. Йел-қусдан³⁰⁶ була ул. Мулла йасқан туваларны (дога) қуйасыһ. Пыцақ салып қуйатығыннар айағ астына. Ырығын цыққанта китәрсәләр цацын, китәргән кешегә берәр нәстә бирь кәрәгә цацы авырлық. Кьнс тимәстән паланықы маһнайына пор³⁰⁷ йышып³⁰⁸ қуйадылар. Кьк

294 іосоі – эрбет чикләвеге

295 кус – утлы күмер, кисәү

296 йел-іус – зәхмәт

297 геш – кеше

298 йастыі – мөндәр

299 ман – белән

300 некә – никах

301 б(п)игә – иренәң яки хатынының апасы

302 кән – күп

303 цәһгелцәк – бишек

304 ырғалу – атыну

305 йастыі – мөндәр

306 йел-іуз – зәхмәт

307 пор – корым

308 йышу – сөртү

мунцак³⁰⁹ тегеп куйа тыған булғаннар, кык кысле³¹⁰ гешетән курқып. Кыс тисә, тосно кык цыбьрәккә³¹¹ тыйьп³¹², цайқап эцернь гәрәк. Имләпләр, сылаплар. Айағы қыйыш пулмасын лыцън, туры булсын лыцън пиләгәннәр.

Щитинә йелткәтә қаталышып тораты. Имцәк сытне саватығын, он салып пасатығын. Щитинә ул, ул қаталышқан сайы пала йылайтығын. Йолғыб аладығыннар. Аннан суһ паласық тамайтығын (тынычлана).

Иһсәтә³¹³ уйдық пар анта, қайра³¹⁴ кешенеһқы цоһкор (чокыр) пула тийән.

Утау басу ул шал пулаты: цымылтықлы урын, цатыр. Цымылтықны әсерләйләр. Пер ир пән³¹⁵ қатынны йатқырып, аунатып алалар. Йақшы қымлыр иткән кешеләрне йатқысатылар. Цымылтық кыллль³¹⁶ қоролған, йоп-йомошақ тышәк. Сестә тә алай әйтепләрмә? Тату йәшәсеннәр тип песне қоцақлаштыратлар. Мин пийим сикереп-сикереп, энте утау басасыс титләр, кереп киттек цымылтыққа.

Туйда мал³¹⁷ әсерләйләр, йырлап тороуцыларға мал пирәсен йорт куцасы.

Кыйәнь табақ: кийәнь йортна барасыһ ийән, нимәгә осталығыһ пар, аны бешереп аппарасыһ, кыйәнь йақны сыйлайсыһ. Кыйәнь йақлары ақца салатылар, ул ақца киленцәккә булаты.

Цымылтықтан тлышкәц иртән киленцәк пән кырешәтеләр кыйәнь йақлар. Киленцәк цай йасап цыға, ақца биреп кырешеп цығатлар.

Цым пулаты майнықы иһ сәйел³¹⁸ кылынтә: сийаратқа паратлар, тыуғаннарын искә алатлар, палларға йомортқа, йемешләр³¹⁹ тарататлар. Йайтқац йомортқа соуғыштыратлар. Йайтқац цақырыуға йлыритләр, қәтем³²⁰ уғытатлар, молла бергә булаты.

Йарға ботқа бешернь кылынтә абсар, тыбәлек³²¹, лы тыбәләртә потқаны йағып цығабыс, пағана пашларға. Имеш, қарғалар ашы йаны. Март ақырта (азагында) қарапақцарлар³²² киләте, шал вағытта. Йас килте, қарғалар килте тип. Мин нысем Пумаыртан (ав. ис.), бестә цымны пелмәйтеләр.

Сипне³²³ ацқан кешегә пер йаулық салатымы. Сип пиреләте киленкә

³⁰⁹ күк мунцаі – зәңгәр мәржән

³¹⁰ күс – күз

³¹¹ цөбөрәк – чүпрәк

³¹² төйү – төйнәү

³¹³ иңсә – жылкә

³¹⁴ йайра – ялкау

³¹⁵ пән – белән

³¹⁶ көллө – чәчәкле

³¹⁷ мал – тукыма

³¹⁸ сәйел – матур, аяз

³¹⁹ йемеш – конфет

³²⁰ йәтем – корьән

³²¹ тыбәлек – лапас

³²² йарапаіцар – сыерчык

³²³ сип – бирнә

кльйән йақтан. Ул гәтәле³²⁴ геше аца сип санығын, киленнеһке туғаны, хәтәле тыуғаны. Ютағайныһ хәтәле кешесе аца сипне, теләсә кем пулмайды. Арағ эцәр пулмасын, йаһқыс кеше ацмасын. Тиһәлә тльшльп, тиһ қартайсын тигәннәр.

Сльйләнчеләр: Фәтхия Мльслимова, Кафия апа Занкиева
Хабибулла кызы. Тльмән ллькәсе, Тубыл районы,
Епанчино (Кучайлан) авылы. Эксп., 1999.

Туганлык атамалары ц.б. Ирәннәр³²⁵ пецән эшенә әсерләнәп йаталар. Йеһкәсе, пы³²⁶ паламныһқысы³²⁷ бицәсе торт алып киләде. Әкә-йеһкә³²⁸ әйтәде әтисенеке әнесе булса, әбә³²⁹ инәмнеһке сеһлесе, инәйнеһ олысына апай әйтәде, ире – йеснә-баба. Минеһ муллакуца³³⁰ та, муллатцым³³¹ та булмапты. Олы туғаннар қарт булса мама, паба булаты. Палтысны³³² йаратып йулташ әйтәсен қуй.

Тормыш-кльнкьреш ... Монта килен пулып тльшкән. Тувырған инәм минеһке һлеп. Әтейем асыраған, қатықтырған³³³ әтейем, хәткә³³⁴ йеткесеп, сур қыс қылып кейәнәгә бирепте. Паш палам лльләнте. Пы пала кеце палам, тльшемне имеп һсеп, мине тәрбийәли. Йәш қыс [чакта] арыш қыраларта эшләтек, утау³³⁵ лльшльп йльреппес. Мылғый-мылғый йльртә пашлатылар пецәнкә. Тльстә³³⁶ ашанқалы гәрәк қуй³³⁷. Ашанабыс та пецән йийәбес. Урағ урғалы, иһ пашыпыста урақ. Урған айманнарыбыста³³⁸ кльлтәне цәнешеп-цәнешеп цығабыс. Пичәмнеһ³³⁹ лльстльнә йабабыс, пичәмнәр пичәмнәп қайтабыс. Пирмада сыйыр сақлайбыс, сипарат порайбыс, посау ашантырабыс. Йәйнәм мине асыл лльстән алтылар. Йайным куснәч³⁴⁰ пулып эшләте. Онйете йыл йәшәтем алар пән³⁴¹. Йара қортқайақ³⁴², кьк³⁴³ кьсле. Йайын-қәйнә булар (китәр) инте тимәгенце (дигәнче)соу ташыйсын. Рәкә

³²⁴ гәтәле, хәтәле – кадерле, якын, абруйлы

³²⁵ ирәннәр – ирләр

³²⁶ пы – бу

³²⁷ пала – малай, ул

³²⁸ әкә-йеһкә – абый-жингә

³²⁹ әбә – апа, әти-әнинен сеңелләре

³³⁰ муллаиуца – иренең әнесе, аңа эндәшү сүзе

³³¹ муллатцым – иренең әнесе, аңа эндәшү сүзе

³³² палтыс – иренең яисә хатынының сеңлесе

³³³ йатығу – үсеп житү, буй житү

³³⁴ хәткә йеткесү – тиешенчә буйга житкерү

³³⁵ утау – чүп үләне

³³⁶ төс – урман, аланлы урман

³³⁷ йуй – бит

³³⁸ айман – кишәрлек

³³⁹ пичәм – чүмәлә, пичәмнәү – чүмәләгә кую

³⁴⁰ куснәч – тимерче

³⁴¹ пән – белән

³⁴² йортйайа – йарчык

³⁴³ кьк – зәнгәр

йылғатан ташыйсын, қышқыта қар сырап қуйаты. Сықтыыйсын кьргәсмәйенчә, сығытны кем сықтар. Минеһ пигәм³⁴⁴ тораға³⁴⁵ тормышқа цықты, Кәбеш йеснәм йақшы геше, әтисе тә тыһ³⁴⁶ эшне йарататығын. Теләп-кльсәп алғаннар пигәмне, цацын полай салған. Ысымны қайным нсе ататы инәсенәйке исеменә. Іайныма әткә тибес пес.

Сльйләньчеләр: Туктабикә цәм Сәйткирәй Апчановлар, Туктасыл Мльслимов, Зәйтһнә Матышева. Тльмән ллькәсе, Тубыл районы, Епанчино (Кучайлан) авылы. Эксп., 2000.

Киём-салым, бизәннь әйберләре... Йуша³⁴⁷ тақыйа³⁴⁸ кийеп килепте. Тақыйәне нуркалартан та кийәтеләр. Йолақлыны тақыйә әйтәләр. Пәшәкә³⁴⁹ тиреснән тун тегәтеләр, аны тышлататылар қараға. Цана тунны кийеп³⁵⁰ оссон³⁵¹ йулаға барғаннар, йағалары монто тльшәте. Іалын, йован³⁵² шәл, мамық шәл. Әвәлтә тә бәйләдек мамық шәл. Іәтемкә³⁵³ йльрьсәм мльршитә шәлләр³⁵⁴ булған, кьбешкән-кьбешкән шәл, оссон цуклы, йебәк. Варча (челтәр?, парча?) шәлләр пулыпты, ақ шәл. Эценән йебәк йаулық, кәшәмир шәл суры, йованы булады. Кльйләкнеһке³⁵⁵ эцентә әлхәп³⁵⁶, тыһ³⁵⁷ пулсын лльцльн, пейек йағалы, хәсер шәл йағалар³⁵⁸.

Алтын алғамны йығынсам тльрәм тә қуйам.

Цолбо, монтай ғысыл гньсле³⁵⁹ цацларына салатлар, шалтыр-шалтыр итеп йльрьйде. Цигеһле атулар³⁶⁰ сесләр шигелле. Әтекәнеһ қатыны кльлләр цигелгән атулар кейепте. Пер атоуымы пигәмә³⁶¹ саттым. Партук келән³⁶² кльллль маллартан³⁶³, тьгәрәкләрен³⁶⁴ пльрмәшкәләп қуйып, пльрмәләп-пльрмәләп салыплар, итәг оцона перне булса, игенцене болай, йелгән³⁶⁵ тиб

³⁴⁴ пигә – иренең абыйсы

³⁴⁵ тора – шәһәр; боларда Тобольск күздә тотыла

³⁴⁶ тың – бик

³⁴⁷ йуша – боланның бер төре

³⁴⁸ таіыйа – бүрек

³⁴⁹ пәшәкә – сарык

³⁵⁰ цана тун – толып

³⁵¹ оссон/осон – биредә: ерак (юл)

³⁵² йован – зур

³⁵³ іәтем – корьән ашы

³⁵⁴ мөршитә шәл – озын чуклы, кабарып-кабарып торған бизәкле, ефәк шәл

³⁵⁵ көйләк – күлмәк

³⁵⁶ әлхәп – инеч

³⁵⁷ тың – нык

³⁵⁸ шәл йаға – кайтарма яка

³⁵⁹ күс – каш

³⁶⁰ ату – читек

³⁶¹ пигә – иренең апасы

³⁶² келән – гел, бөтенләй

³⁶³ мал – тукыма, ситсы

³⁶⁴ түгәрәк – итәк очы

³⁶⁵ йелгән – балайтәк

эйтәбес. Эрпет³⁶⁶ пашмақларын кигән мин, пашмақ кьннән, шиплэт йэйгесе дә, қышқысы та. Царық³⁶⁷ пулаты кьннеһке, йышым³⁶⁸ пелән кийеп куйабыс. Наскиға йетеннән тә, цьбәктән тә ийрәбес (ийерь – эрлән), йышымныһқы куныцы тарамышлы³⁶⁹. Цийәрән³⁷⁰ йһпкә, ақ купта.

Саравыц³⁷¹ қалпақ шигелле, тьбәсес, писәкләнгән, йаулық астынта. Кьреп кенә қалған мин инәйнекен, һсем кеймәгән. Ирәннәр пашқа кәбәц³⁷² кейептеләр, қолақша қолақлы такыйа³⁷³ инте. Кьртә³⁷⁴ кейепте пицәләр, эцмәк³⁷⁵, тышмақ³⁷⁶. Имцәк йәктә³⁷⁷ Іасанта да бар ғуй. Сукма йәктәләргә³⁷⁸ манитлар тесеп кейептеләр. Цацынта льц айыры цолбы ите беснеһ инәйнеһке, цацқа салатыған, льц тармақлы. Ськмәннәрне³⁷⁹ һсләре суғыплар. Сағалдырық алғанықы сырт йағыннан пәйләп куйған цип³⁸⁰ пелән, тьшмәсен льцлн. Асылынып торған сағал шигелле, сағалдырық титләр.

Сльйләньчеләр: Хәмидә Речебакиева, Мәрхәбә Суючпак кызы
Касимова, 1917 елгы. Тьмән льлкәсе, Тубыл районы,
Япанчино (Кучайлан) авылы. Эксп., 2000.

Лимунчы кыры

Ай-вай қысқайым,
Урақцыға пирәйен;
Урақ уру пил талтыра,
Ай-вай сльймәйем.
Ай-вай қысқайым,
Палықцыға пирәйен;
Ай-вай тимәйен.
Палықцыныһ тәне сувық
Палықцыны сльймәйен.
Ай-вай қысқайым,
Лимунцыға пирәйен;
Ай-вай тимәйен,

³⁶⁶ эрпет – Эрбет (ярминкәсе)

³⁶⁷ цары – күн ботинка

³⁶⁸ йышым – йоннан бәйләнгән оек

³⁶⁹ тарамышлы – сырлы (в резинку)

³⁷⁰ цийәрән - шәмәхә

³⁷¹ саравыц – себер татарларында: хатын-кыз бизәнү әйбере, башка киелә

³⁷² кәбәц – түбәтәй

³⁷³ такыйа – бүрек

³⁷⁴ көртә – бишмәт

³⁷⁵ эцмәк – эчке бияләй

³⁷⁶ тышма – тыштан киелә торған юка бияләй

³⁷⁷ имцәк йәктә – эчке күкрәкчә

³⁷⁸ суіма – ука, суіма йәктә – камзул

³⁷⁹ сүкмән – тула

³⁸⁰ цип – чылбыр

Лимунцыны сльйэмен,
Лимун белэн пал эцъне
Ай-вай сльйэмен.

Йәмле Иртеш пуйларында
Тавышларым қалсын пилгегә;
Чырларымта, моһнарымта,
Уйларымта син кенә.
Сағнам, иркәм, сағнам сине,
Сағнам кедр урманын;
Синеһ белән пергә йльргән
Йәмле Иртеш пуйларын.
Иртеш, пуйы йәмле була,
Муйыл³⁸¹ цәцәк атқанта;
Муйыл мәнцәген³⁸² льслып пир
Сыслып таһнар атқанта.
Йәмне Иртеш пуйларынта
Іарағат³⁸³ мәнцәкләре...

Сөйләүче: Мәрхәбә Суючпак кызы Касимова, 1917 елгы.
Тльмән ллкәсе, Тубыл района, Епанчино (Кучайлан) авылы. Эксп.,
2000.

Аш-сулар... Ыйрам килмәсә³⁸⁴ йон ийерәм³⁸⁵. Аларның китәренә лй
йыйам, Һсем қамыр кьбәртәм³⁸⁶, пирәшкиләр пешерәм. Эртник³⁸⁷ пешерәм
палық полса. Пәлецкә симестән турайсыһ, мьшниккә³⁸⁸ пәйәс³⁸⁹ турағалы
гәрәк, кәртешкәне вақ турайым, пийәс тураб алам. Олло бауырсақны әргем
пешерәте, инәмалар қасма³⁹⁰ бауырсақ пешерә тығаннар ийе... Атау аш³⁹¹
титләр мәйетнекен, иге теркен³⁹² утыратылар, пәшәкә³⁹³ суйатылар. Борнағы
йыл³⁹⁴ йырақтан апкиләделәр мәетне. Әһлағацныңқы³⁹⁵ эценә гергән,

³⁸¹ муйыл – шомырт

³⁸² мәнцәк – 1) агач ботагының очындагы яшь тармақлары; 2) тәлгәш

³⁸³ іарағат – карлыган

³⁸⁴ ыйра килү – ялкаулану

³⁸⁵ ийерү – эрләү

³⁸⁶ күбәртү – кабарту

³⁸⁷ эртник – балық пирогы

³⁸⁸ мүшник – өчпочмак

³⁸⁹ пәйәс/пийас – суган

³⁹⁰ іасма – савыт кебек тирән итеп

³⁹¹ атау аш – мәет өчен корьән уку ашы

³⁹² иге теркен – ике табын бер-бер артлы

³⁹³ пәшәкә – сарык

³⁹⁴ борнағы ел – өченче ел

³⁹⁵ әулағац – чардуган

сырлап³⁹⁶ маташады пер қатын. Туғац³⁹⁷ қақтан³⁹⁸ пасыла, майны кьбрэк салсаһ кьйрэк³⁹⁹ пулаты цай эцкэле, кем (кайсы) кеше цақцақны тьwэрэк қылып пешерәде.

Ыраға әйрән қылып алып парыптылар. Мәшкә май титләр кьблтә пешеп, кьбльсьлтлн эцәсеһ эрәқәтленеп. Сары май эретәсеһ эремцек қыласыһ, ыwыздан туғац та бешерәсен. Пешеренгәц қалғанны қуғын май тибес. Палық шорба пешерәмесен? Соуғыш цақта йармаш, шырцай қылдык, сыуны қайнаталар, он бутайтлар, сыйық қына булаты, шырцай әйтеләде.

Сльйләньчеләр: Фәтхия Мльслимова, Хәмидә Речебакиева.
Тльмән ллкәсе, Тубыл районы, Епанчино (Кучайлан) авылы.
Эксп., 2000.

Йолалар, ырымнар ц.б. Тльнгльр кькрәйде⁴⁰⁰, йәшен шайтанны суғаты тейләр, песнекенцә йел-кус⁴⁰¹. Писмиллә әйтеп ыутырырға кәрәк, сыу тьгәсенмә, тамақ қырғалы кәрәк. Ышныһ кьнль йилләнте⁴⁰², льшкльрәтләр әлғәм қолғуалла уғып. Перәнь усып парса та уғып йебәргәле кәрәк, кьс тисә тә йаман. Тльрль пәре⁴⁰³, исемнәре бар аларныһқы. Йел-ғус пар. Пецәннеккә цықсаһ қойон⁴⁰⁴ льльрльб-льльрльп апцықты⁴⁰⁵ да китте йуғары йаққа моғылны⁴⁰⁶.

Пороһқолар имце пулғаннар, әбәм⁴⁰⁷ имце булған, әткәмар⁴⁰⁸, инәмар кәртөчкәгә тльшмәгәннәр.

Льйнль қарағайтан⁴⁰⁹ та қылалар, кьмльшләр салып қалтырыптар. Льйнль тьwэрәк (әйләнәп) йльрльп ақца салып цықты олло атам, туалық салып куйдык. Эценнән кьмәтеләр савалинкә. Льйнль салсаһ йулға кисә⁴¹⁰ утырсын. Тәрәсә тақ пулғалы тейеш, йуп⁴¹¹ пулғалы тейеш тьгел, песнеһке йетте тәрәсә. Пес льйгә перенце кьцеп килгәнсен қартлар тақта башқа⁴¹² йомортқа салып киткән пула. Әткәләре ир гешенәһке (иремнеһ) салған

³⁹⁶ сырлау – буяу

³⁹⁷ тугац – төчегә, татлы кабартма

³⁹⁸ іаітан – төчегә

³⁹⁹ көйрәк – кетердәп торған

⁴⁰⁰ төнгөр күкрәү – күк күкрәү

⁴⁰¹ йел-іус – жен, шайтан

⁴⁰² йилләнү – авырып китү

⁴⁰³ пәре – пәри

⁴⁰⁴ іойон – өермә

⁴⁰⁵ апцығу – алып менү

⁴⁰⁶ моғол – чүмәлә

⁴⁰⁷ әбә – апа

⁴⁰⁸ әткәмар – әтиемнәр, инәмар - әниемнәр

⁴⁰⁹ іарағай – нарат

⁴¹⁰ кисә – аркылы

⁴¹¹ йуп – жөп

⁴¹² таіта баш – тышкы өй алды

пулыр ырысыклы булсын, оссон йәшле⁴¹³ булсыннар тип. Йомортқаны лйгә апкертек, пер нимәгә ошланыппыс⁴¹⁴, кем қуйғанны пелмәйбес. Ишеккә йел-кус кермәсен тип таға қадақлай тығаннар ите. Јатем⁴¹⁵ уғыта торған ите. Перәһнеһке лйльн қутарғасын⁴¹⁶ тьбәсентә⁴¹⁷ ақца цыққан, қатты кән китап булған.

Киём-салым. Инәмнеһке камсул мақмалтан⁴¹⁸, цитләрентә алтын шилле йалтырақ теккән. Мунцақлар⁴¹⁹ тьмән тьрле⁴²⁰, йенце⁴²¹ ницәмә элем⁴²², ьтә матур ул мунцақлар. Пашларынта ирәннәрнеһке кәбәц⁴²³ пулған, қатыннарныңы та булған ул кәбәц. Тьлгль тун, эце тьлгль, тышыннан мал⁴²⁴. Ыштамал (ав. ис.) йеһкәбестә тьлгль тун ит, қунаққа килә тоған ите. Кьн иләп ьсләре, ьсләре царық⁴²⁵ кийә тегән қуныцлы, царық пашмақ пула тоған қысқа, қуныцы йуқ, пашы ғына. Ышныңы кьльнль пойма кийә тегән. Јасаннан кьльлль бойма⁴²⁶ китерә тегәннәр.

Ьсемлекләр. Инәмар-әтәмар⁴²⁷ сьйли тегән, палтырған ашағампыс тип, рәкмән тьб⁴²⁸ ашаған; кимерцәг ашаған, талныңы потағы, ул йомшақ пулады, цьцль булады. Палық цьбен киптерәтләр ите, тьйгльцтә тьйльп, цуйыннан ул, тьйгльц тьйльп, он пулып калатыған, шырцай тиб эцә тегән итләр, шырцайны оннан та қыладылар суға болғап. Кьльль балтырған⁴²⁹ пар. Ыцытқанны тьйльп қатырмақ⁴³⁰ қылыб ашағаннар. Онно тьйәсеһ, мейец тьпкә салып цай гиледә⁴³¹ тьйльп ашлықтан (арпадан) талған ашай дыған итек, сьткә болғатып, тәмне була тоған ите. Бәтерне⁴³² оннан қатырмақ шилле қаққа (тьчегә) бешерәсеһ, аныңы питне цикеш⁴³³ ле шил

413 оссон йәшле – озын гомерле

414 ошланыппыс – тотканбыз

415 јатем – корьән

416 јутарғасын – сүткәч

417 түбә – чорма

418 мајмал – хәтфә

419 мунцај – муенса

420 төмән төрле – төрле-төрле, мең төрле

421 йенце – энже

422 элем – рәт

423 кәбәц – түбәтәй; түбәтәй рәвешле хатын-кыз баш киеме

424 мал – туқыма

425 цары – өй шартларында эшләнгән күннән тегелгән аяк киеме

426 көллә бойма – қунычы бизәлгән киез итек

427 инәмар<инәмалар – әниемнәр; әтәмар<әтәмалар - әтиемнәр

428 рәймән төп – әрекмән тамыры

429 көбә балтырған – шома күшә (рус. дягил)

430 јатырмај – төче күмәч

431 гиле – киле

432 пәтер // бәтер (<гар.) – ритуаль төче күмәч

433 цикеш/ циккеш – шул бәтернең өстенә бизәк ясый торған корал, ул я кош канатыннан, я бәрән аягы сөягеннән эшләнә

пәшкәнеһке ⁴³⁴ айағы (слягеннән), аныһ пелән цимәйләп ⁴³⁵ мейецтә бешерәсеһ.

Йолалар. Перәнь салтаттан килсә, қусайтынға ⁴³⁶ кереп китә тоған ишек пәтерне ошлап ⁴³⁷.

Йәмле Иртеш пуйларынта
Тавышларым қалсын билгегә.
Йырларымта, моһнарымта,
Уйларымта сиһ кенә.

Сағнам, иркәм, сағнам сине
Сағнам китер (р. кедр) урманын;
Синеһ белән бергә йльргән
Йәмле Иртеш пуйларын.

Йәмле Иртеш пуйларынта
Іарағат мәнцәкләре ⁴³⁸.

Иртеш пуйы йәмле була
Муйыл цәцәк атқанта;
Сине уйлап мин уйанам
(Муйыл мәнцәген сындырып бир)
Сызылып таһнар атқанта.

Кецкенә турцай ⁴³⁹ баласына
Сикереп лә менмәһ, биле аурыр;
Іыспала сесгә әй қунақтыр,
Авыр сьсләр әйтмәһ йәне аурыр.

Ақ қуйаннар қаца йар пелән,
Йаһа йауған йомшақ қар белән;
Ахирәт кьрке иман пелән,
Тльня кьрке сльгән йар белән.

Монта килен пулып тльшкән минеһ инәм. Ул қайтып киткәцен ⁴⁴⁰, тығырған әткәм минеһке, әтейем инте, асыраған, қатықтырған ⁴⁴¹ әтейем, хәткә йеткесеп ⁴⁴², сур қыс қылып, кльйәньгә биргән. Иһ элек қысны теләп ⁴⁴³ керәделәр. Элек туйға кадәр пер-берен кьрмәгәннәр. Сауцы ⁴⁴⁴ булып

⁴³⁴ пәшкә – бөрән

⁴³⁵ цимәйләү – бизәк төшерү

⁴³⁶ қусайтын – берәү ерактан қайту уңаеннан үткәрелә торған мәжлес

⁴³⁷ ошлап – тотып

⁴³⁸ мәнцәк – тәлгәш, сабак (куакта, агачта үскән жимешләр турында. Мәсәлән: шомырт мәнцәге – шомырт сабагы; іарағат мәнцәге – карлыган тәлгәше; китер (<р. кедр) мәнцәге – эрбет чикләвеге күркәсенәң сабагы, алар бер сабакта 2-3 була).

⁴³⁹ турцай – ат

⁴⁴⁰ іайтып китү – үлеп китү

⁴⁴¹ іатытыру – буй житкерү

⁴⁴² хәткә – биредә: тиешле яшькә

⁴⁴³ теләп – сорау

⁴⁴⁴ сауцы – яучы

йегетнеһке этәсе, инәсе йақыннары, олатасыма, лннәсемә ⁴⁴⁵, пертуған әкәләре, әбәләре киләте. Теләһңе кешесе бер ыштан палағын қырға (тышка) цығарып қуйа имеш. Пес сескә килтек сор йомыш ман. Хуш кһрсәләр генә ыткән булырлар арқалықны ⁴⁴⁶. Туй булцатық ⁴⁴⁷, сырогын пилгеләтек титләр. Ыс йактан сураб алғаннар итмә, ақцама, цайма. Киленцәк тәрт йаулық ⁴⁴⁸ әсерләргә тийеш пулған. Элек кешеләрнеһке пьлтләрә кейемнәре эльле генә торған, цайағац ⁴⁴⁹ пулған мейец йағынта, шанта эльле торған. Утынны киптерә тығын. Цыракны (чыра) перәһ әрмийәгә китеп парама, арғалықныһқы тишекләренә қайтқац қына алып йаға тығыннар, аны кусайтын ⁴⁵⁰ цырак тигеннәр. Йайтқац кусайтынға бешеренкәнтә шал қырық ман бешеренкәннәр. Кһсеһ ацылты айтай пулты тийән сьс тьвел мийән. Кусайтынқа кергәнтә пешкән нимә тотоп кергәннәр, кһсеһ айтын тигәннәр, кһсеһ айтай булты тийәннәр. Туйны кәпләшәйек қуй. Иһ элек кейән кһцерәтләр. Йақын туғаннары ман қыс лйльнә кһцерәтләр. Ысныһқы лйльнтә дә алаша (тәбәнәк) ғына урынтықлар (сәке) була тыған. Пәйек тә тьгел, тьмән кенә. Цатыр қорғаннар. Ыс цатырта утыраты, ана шал цымылтық эцентә. Ыс йанынта палтыс қыс пергә утырады, һсеннән кецкенәрәк. Йекет қысға пьләк пирмәгенцә қыс йанына кергесмәйде.

Некәне қысныһқы лйльнтә уғыйтлар. Цатырта қысныһқы та, йегетнеһке тә тоуғаннары булаты.

Некәтән соһ цатырта қыс пелән йекет перенце кеһрешкәнентә пер йеһкә пергә пулаты, қыс пулмаса тишекле тәһкә бирепте кийән. Ыс йақта туйны осақ қылмайтылар. Кһңц кһцерһ тип, йегетнеһке лйльнә кһцереп киткәннәр. Лййтән лйгә цайға йльрльтльпләр пьлтльн авыл әсерләнә тығын. Палтыс қыс ман цайға йльрльтльпләр, тыуған-тыумаца та. Киленцәкнеһке кейеме пашынта мльршитә шәл ⁴⁵¹ пулған элек, мәрценнәре булған, йенце (әнкә), алғалары, кльмльш кһсле ⁴⁵² пеләлекләр, йльськләр. Кльйләг ⁴⁵³ льсән – камсул, цацларынта цолбо ⁴⁵⁴. Айағынта атоу ⁴⁵⁵ йә булмаса осон қуныцлы шипләт ⁴⁵⁶. Инәмнеһке антай шипләт, һкцәле.

Ысны алырға йекет килеп қуйса, йултан устырмаплар, пьләк сурап пьрәнә сала тығыннар йә пау ошлап ⁴⁵⁷ ишегенә киләте, ишек пасу тиб

⁴⁴⁵ өннә – әби

⁴⁴⁶ аріалыі – матча

⁴⁴⁷ булцау – срок кую, вакытын билгеләү

⁴⁴⁸ тәрт йаулыі – сөлге

⁴⁴⁹ цайағац – мич йанына эшләнгән пар колга, я киштә, анда чыра, чырагач кибеп тора торган булған

⁴⁵⁰ кусайтын – берәү ерактан кайткач уздырыла торган мәжлес

⁴⁵¹ мәршитә шәл – кабарынкы бизәкләр белән тукылған, озын чуклы ефәк шәл

⁴⁵² күс – каш

⁴⁵³ көйләк – күлмәк

⁴⁵⁴ цолбо – чулпы

⁴⁵⁵ атоу, ату – читек, каюлы читек

⁴⁵⁶ шипләт – күн аяк киеме

⁴⁵⁷ ошлау – тоту

аталаты ул, алттан пилгеләп куйа тығыннар. Мин инәцекнеһке⁴⁵⁸ туйынта палтыс қыс пулып йльрльгәйнем. Ишектән ытсә палтыс қыс кертмәйте аны. Миһа тухи биргәйнте.

Әуәле қосоқ йльрльткәннәр, итәнкә цацқаннарты аны. Цикмәр⁴⁵⁹ мән утырыпты, ләләшәпләр кльйәнә бьләге тип. Ысны йекетнеһке тоғаннарына кьрсәтмәйтеләр, ақца йә пьләк пелән кьрешмәйце. Ақцағыс пулмаса қыс пелән кльйәнәне кьрсәтмәйпес.

Йекет йақтан илткән қалымнарын, қысныңқы сипләрен тльйәп кьң параты. Ыс йетсә, ишегалқа кермәстән алтта, мылтықтан атадылар, цьлмәк тә ватыплар. Іустан аша атлатыплар қысны, йел-хус булса қалсын тип. Пай геше йастыққа пастырған, пай йәшәсеннәр тип пылыр. Авысларына пал қаптырғаннар. Табанны ницек салғаннар, кем алттан пасса шал паш пулаты. Ыс пелән кльйәнә цатырта ғына утыратылар, пы йақта ашайлар-әцәләр. Перәнәләрнеһке туйынта пақ қына бьлгьлгән йекет пелмәне китерәләр ашатқалы.

Сырғалар тьмән тьрле, кьслеләре тә, кьсселәре тә. Алғаларны сағалтырық ман йльрльтепләр. Сағалтырық алғаныһқы, сырт йағыннан пәйләп қуйған цип пелән. Сыртта асылынып торған сағал шигелле, сағалтырық тиләр.

Китеп парышта йел⁴⁶⁰ суққан инәкәнәне, қойонға⁴⁶¹ суғылған. Оцороб алып китеп қалған, алабатанға⁴⁶² йәбешеп қалған, утау ьләнәгә⁴⁶³.

Сльйләнәчеләр: Мәрхәбә Касимова, 1917 елғы;

Хәמידә Речебакиевна: Фәтхия Мьслимова.

Тьмән ьлкәсе, Тубыл районы, Епанчино авылы. Эксп., 2000.

Йолалар, тормыш-кьнкьреш. Йетмеш йыл элек шәйетненке ағацлықта эленгән, тин суғышып ьлгән йыған⁴⁶⁴ цабата йьгәтән ьргән. Электә пайма-бәлән⁴⁶⁵ пулмаған, ул цабата йыған (зур) алыпныңқы. Ул пьткән инте. Ишмеш пуйынцы ғына беләмен. Кәрбентә (ав. ис.) Ымәрғали шәйех, аныңқы тоғомыннан Йалташ баба, аныңқы тоғомыннан пес. Аларныңқы кецегәсе⁴⁶⁶ монта йатып қалған. Йулташ паба ьйлънтә йатқан кльйльңцә ьлепте, йататы тип сьлейтеләр пәлән йертә. Паллары махом цауып китеп, ьгесне самай йыққан цақта парып йетеп.

Сльбәтеннә Йулташ олатабысныңқы қысы Ғалимә болпты, тьшәгән⁴⁶⁷.

⁴⁵⁸ инәцек – биредә: сөйләүченәң әнисенәң исеме бирелгән кыз туган турында сүз бара. Аларға исеме белән түгел, кайсы туганның исеме бирелсә, шул туганның атамасы белән әндәшкәннәр.

⁴⁵⁹ цикмәр – капчык

⁴⁶⁰ йел, йел-хус – зәхмәт

⁴⁶¹ юйон – өөрмә

⁴⁶² алабатан – алабута

⁴⁶³ утау үлән – чүп үләнә

⁴⁶⁴ йыған – зур

⁴⁶⁵ пайма-бәлән – киезитек-фәлән

⁴⁶⁶ кецегә – эне яки сеңел, кече бертуган

⁴⁶⁷ төшьү – төш күрү

Тльстән⁴⁶⁸ эштәгә (аждаца) цығып, йәм-йәшел пецәннеккә йльслып китеп қалған. Сльбәтеннә плътлн кешене йийып, қысанцылық киләте, ирләргә қыйынцылық, ьлем киләде, пала-пақра тус йәшәгес, йақшы пулыһ тип әйтепте. Тис суғыш цығыпты, кән ирләр суғышқа китеп, льсл⁴⁶⁹ игенце йергә китеп ьлгән, йльс унитте йәшкәцә йәшәпте. Аны килне иртәгелек тышқа цыққан, апақ нимә кьккә менеп киткән, ьлем вахытын килене кьргән. Сльбәтлннәбесне йақшылар алып киткән.

Инәм миһә әйтә тоған ите, Ләһце йылғаға цықсағыз ишеккә арт пелән утырмаһ, анда йақшылар йата, оссон қәберләре. Минеһке әтине қот алып китә йасқан, йылға тар бурған, қот алалмаған.

Ьле цыпцық тавышланты, ьлгән мәйетнеһке ороғо⁴⁷⁰ тип пеленәте, ул кәнтәне ташлап китсә, геше ьләте, ул песнекенцә йәнсақлавыщ пулаты.

Йоқлаған кешенеһке йәнсақлавыщы мәцеткә йийылаты, цәйньк шық⁴⁷¹, йацақ ишекнеһке шық, мәцет тә шық, уғый тоған тльштә тейте кеше шилле⁴⁷². Јатемләр уғып йатқан. Апай, йоқлап йатма, ьльһтә қунақ, Тор, пешеренген. Мине кльтьләре искиткеч. Мулла уғый алмай, тотлоға, қатемнәрне мин уғытым анан сын. Тльшәсәһ⁴⁷³, иртәгелек тльш ийәсенә, йоғо қуцасына⁴⁷⁴ иман теләп сатаға бирәсеһ. Йоқо қуцасы, ьльһнлһ қуцалары китеп қалты, ьльһ тыныщ. Уғымыш уғыйым, тыныцланып қалаты. Мәйетне кьмәйен, уғымыш уғысаһ искиткец полаты. Кьцдль уғымыштан посоқ ьләте, йә ийәсенә тльшльп аны ьлтерәте. Апай булғасын инәһән олло әбә булаты, цицәй тип тә әйтәсеһ.

Пискәккә турғай ашатқан, мин кьргән аны. Туннар йабатылар льстльмә, китмәйте, турғай ашатқаны цынма, йалғанма.

Пиценне беләмесес, аташтыраты уу. Пес тльстә аташтық куй. Јурас⁴⁷⁵ тавыш маһламасынма? Агац тльптән ут оцоп цыып киткән. Пицен⁴⁷⁶ аташтыраты. Јурас маһлавыннан қурқып ут пулыб оцқан. Авыл икке йос митыр ғына игән.

Оутын әсерләйбес. Пер абышқайақ⁴⁷⁷ кул пила белән йас пуйы әсерләгән. Утыны кльльп⁴⁷⁸ киткән. Абышқайаққа әйтепләр. Абышқайақ әйткән, мин аны йаһқалы⁴⁷⁹ әсерләгән куй⁴⁸⁰ тейепте.

Пер шабаланы⁴⁸¹ (кьнбагыш маен) уртлап⁴⁸², имеб⁴⁸³ аласыһ канпит

⁴⁶⁸ төс – дала

⁴⁶⁹ өсә – үзе

⁴⁷⁰ ороғо – өрәге

⁴⁷¹ шыі (<шәех) – изге

⁴⁷² шилле – шикелле

⁴⁷³ төшәү – төш күрү

⁴⁷⁴ куца (хужа) – ия

⁴⁷⁵ јурас – әтәч; кукас маңлау – әтәч кычкыру

⁴⁷⁶ пицен – шүрәле

⁴⁷⁷ абышйайаі – карт кешегә карата иркәләп кулланыла торған сүз

⁴⁷⁸ көйү – яну

⁴⁷⁹ йаңялы – янарға

⁴⁸⁰ јуй – бит, ич

⁴⁸¹ шабала – кашык

шилле. Авысыһта тула нимә пулады, шайық⁴⁸⁴. Аны тькльрәсен тә авысыцны цайғайсыһ. Ана сун пер йә икке шабаланы эцәсен, пер мәртәбә эценәм. Пер-ике сәәттән сьлтләп эсе соу эцәсен, цьцьгә савық тьгел⁴⁸⁵ ул.

Аташыплар икән, ицкемнеһке асығы йук. Парғаннар та барғаннар. Ёурас тавыш маһламасынма⁴⁸⁶! Ағац тьптән ут оцоп цыып киткән. Пицен⁴⁸⁷ аташтыраты. Ёурас маһлағаннан курқып оцып цыққан. Авыл иге йьс митырғына игән.

Ашларығыс ашсын, табақлартан ташсын, нинтәй кьзәл ашларығыс, йьскә йетсен йәшләрөгес. Пәрәкәт пирсен ашығысқа, тәьләт килсен қаршығысқа. Ёысыр⁴⁸⁸ Иляс, қысыр Нәби оцоп килсен қаршығысқа. Пестә ашқа шалай теләк теләйтеләр, тува⁴⁸⁹ ғыласын шалай. Первақытны пер инәлекне⁴⁹⁰ цағырыпты, килгәннәр ийәнте⁴⁹¹ аһа, цанаға утыртқан цуқ, кьсеһне йом, тийептеләр. Палацықны таптырған. Паланы сьлт пелә йывынтырқаннар. Пы аһнаған та кыринканыһқы эценә йьсльген тьшльргән. Ёайтқан. Игенце кьн килененә әйтәде, кыриһкаларыһны пақцы, йьсльк йукма? Пақса, йьсльк йатады. Син кыринканы йаптыһма? Йапқан. Син қаққағыһны писмила әйтеп шыбырмапсын⁴⁹² ийән, тигән.

Чинне йер, арцытқыц йер, ул кешене аташтырады, арцытқыц тиб әйтәте. Арцы ти ийәннен пеләсеһ, ул – урман шайтаны, уғынқалы кәрәк. Уғымаса аныһ сәрә⁴⁹³ олло, ә песнеһке әйәтле кльрсе⁴⁹⁴ кьцльрәк.

Писмилләне әйтәм йел-кус кермәсен льцьн. Йел-кус шайтан куй. Пиш-алты йыл элек һсемнеһке куйкәмтә йоқлап йатам. Мешәгем⁴⁹⁵ ағырады⁴⁹⁶. Цағырдым да аны аймаб⁴⁹⁷ алып керттем мешәк паланы. һсем пикләнеп йоқлағалы йаттым. Паслықтым, тәнем тә қыймылтамайты, пер нимәм тә қыймылтамайты. И, мин әйтәм, мешәк тип әпкереп куйтым, атсыс⁴⁹⁸ ийән. Чиннәр тьрль куй, атсыс, урман пицен. Арцытқыц ул. Ихлас сьрә (сьрә), кәлхууалла сьрә (сьрәсе) исемә килте. Әйтеп кенә пьттльм, пушана пашлатым. Кирават астыта палтаты (балта), шәк⁴⁹⁹ астыта пыцақ йатады,

482 уртлап – кабып

483 имү – суыру

484 шайыи – селәгәй

485 цөцөгә савыи пулмау – баллыны яратмау

486 ёурас маңлау – әтәч кычкыру

487 пицен – убыр, жен

488 йысыр – хызыр (Ильяс)

489 тува – дога

490 инәлек – әбилек

491 ийәнте – икән

492 шыбыру – сыпыру

493 сәр – явыз көч

494 әйәтле көрсе – аятел көрси

495 мешәк – песи

496 ағыру – кычкыру

497 аймау – тоту

498 атсыс – шул ук пицен, яғыни убыр

499 шәк – ишек

алар пулышматы. У глынь уғынмайын йатқан пулырым.

Суға батқан ире, аныһкы пицәсен мин кунқалы алып килгән мин. Тльнлә перәнь йльрите, суғып⁵⁰⁰ йльрите. Инәм орошты, иренеһке орағы⁵⁰¹ пицәсен лстәп киләтен куй⁵⁰², тип.

Йаһқыр телән. Оссон тақта потқалар сала тоған. Иге йақтан ыутырып теләк теләп уғыйтылар қарт-қоро. Анан вақлар сыу ақтарышып⁵⁰³ китәделәр. Сәйел⁵⁰⁴ йертә, уба бар песнеһке, пейек тау йертә. Цдькәләб (чньгәләп) утыру булған анта. Уба лстльнтә астана⁵⁰⁵. Элек пес йәшерен-бошорын уғыған. Кәлем⁵⁰⁶-шәрипләрен лй тьбәгә⁵⁰⁷ тә, астанаға та йәшереп йльргәннәр.

Иурыққан вақыт, йльрәге йарылған вақыт әплән кәрәк, пер қулыһ кькрәгеһтә, пер ғулы йелткәсентә, әпләйте қағып-қағып, әпқороқ, әпқороқ, қайтан килтеһ, аннан цык, цығар тишек тапмасаһ, кьт тишегеннән цық.

Паш тльшәте⁵⁰⁸, қарай алмайты. Йньгә⁵⁰⁹ белән пашны ьлцәйделәр, кьмер белән йәйәкне цийасыһ⁵¹⁰, аннан алып ьлцәйцеһ. Пьтә қыры⁵¹¹ тигес пулқалы тейеш. Іайсы қыр осон, аны анан сын сылайсын, паш дьбәгә ипләп суғасын. Паш рәтләнәте.

Эт йльн⁵¹² ьсә, палаға авыр⁵¹³ булғанта кльйәнтәне аша басма, палларны, туғаны⁵¹⁴, пауны та, арыш ағацны⁵¹⁵ та пасма, пассаһ, этне типсә, мешәкне⁵¹⁶ тә, эт йльнль ьсә. Эситмәк⁵¹⁷ пелән мулцаға әпкереп эсе пар пелән әвәләйделәр, эт йльнль цыға тыған ты.

Сльйләүче: Саитова Сания Салимановна.

Тльмән ллкәсе, Тубыл районы, Надцы авылы. Эксп., 2006.

Тарих... Па абыл торт йос йыл ашу⁵¹⁸ элек пулыпты, Шамарный тийән. Иван Кыросной цуқынтырғалы йльргәнентә, пу абылнықы халық монта цығып урнаша пашлағаннар. Кльцләп цыуғынтырғалы иткәннәр. Пу йак соулы, саслыклы, әлке пәйек урныбыста урыслар ыутырып. Мим пелертә пиш игешәр йаташлы лй ите. Иртешнеһке ул йақта қысрықлағаннар, аһа

⁵⁰⁰ суғып – шақып

⁵⁰¹ ораі – өрәк

⁵⁰² іуй – бит, ич

⁵⁰³ аітару – сибү, түгү

⁵⁰⁴ сәйел – матур, ачык

⁵⁰⁵ астана – изгеләр кабере

⁵⁰⁶ кәлем – келәм

⁵⁰⁷ өй түбә – чорма

⁵⁰⁸ паш төшү – баш аву

⁵⁰⁹ йүгә – мунчала

⁵¹⁰ цийасың – сызасың

⁵¹¹ пөтә іыр – бөтен як

⁵¹² эт йөне – кәчеркә

⁵¹³ балаға авыр – йөкле

⁵¹⁴ туға – дуга

⁵¹⁵ арыш ағац – тәртә

⁵¹⁶ мешәк – пәси

⁵¹⁷ эситмәк – кайнар икмәк

⁵¹⁸ ашу – артык

ауылны Рэнцеп тип атағаннар. Халық пы йаққа кейтеп плткән.

Сльйләнъче: Хагимчан Насибуллин, 1928 елгы. Тльмән ллкәсе,
Вагай районы, Ренчики (Рэнчек) авылы. Эксп., 2007.

Шаһшы Иоллар, Нурбуға Иоллар тигән ауыл пар имеш. Песнеһке ауылны слйлиләр нимә тип. Шаһшыда бер бай йақшы эшлэгән сигес симийәне кьңцергән имеш, ирек пиргән, йақшы йер, пецәннеге тә бар, сығы та бар, палығы та бар, йәшәгес шунта, дигән. Иоллар кьңле бар, песнеһке ауылны тьрт йльс йыл ашу булған, аныһқы қарттасы пы ауылны истурийәсен алып парған, Сәйпиттин тийән қарт. Ул қартныңқы әйтеше буйынца, тьрт йльс – тьрт йльс пиш йыл элек. Пестә Иоллар астанасы⁵¹⁹ бар. Элекке қартларныңқы нимәсе буйынца, анта ике шәйек⁵²⁰ қуйылған, Мәнәк, Йусуп. Аларныңқы лйләре булған, аны сыу алып киткән мльһ туқыс йос қырық перенце йыл. Йаһадан қылдырғаннар⁵²¹. Пестә цым тип қуйатылар, плтльн ауылныңқы қартнәләренә пер гьнтә тува қылтырадылар сийарәткә барып.

Мин кеце цақта кльн⁵²² тотолдо. Кьңптә булған ул. Цығып, парып суға, йығынышып киләделәр. Ишегалдыбыста итлек⁵²³. Итлеккә кереп ишеген йабып қуйдық. Іараһқы, тышта да қараһқы, эцтә дә қараһқы. Іурықыплар, сықташатлар. Алтан пелепләр, кльн тотолаты тип.

Тирәснеһке тупсасыннан пулған соу қырық перенце йылны, ирәннәрне йыйып киттеләр соуғышқа. Менәкәйен, кәшек⁵²⁴ қысқырады. Әһсе сауық⁵²⁵. Поз льстльтән кьңкрәсә, сыйырныңқы слтьль булмайты, кьңкерт кьңкрәсә, кьңкрәгәнце пос китеп қалса, сыйыр слтьль булады. Ньләннеһке сары слтькә керәде, слтьль сары булады. Ирмән⁵²⁶ ашаса слть ацы булады. Сес ни йертән пуламсыс? Сестә тә алайма?

Сльйләнъчеләр: Кульмаметов Хәйрулла,
Кульмаметова Камилә, Ниязов Аптерәсньл.
Тльмән ллкәсе, Вагай районы, Куларовское
(Шаһшы коллары) авылы. Эксп., 2007.

Ышанулар, йолалар ц.б. Алим пабам миһке, инәмнән олло, Апталқағ әкәм инәмнән кецесе. Алар ман тльскә⁵²⁷ барған мин, тльн ьткәскән бецән йыйып, моғоллап⁵²⁸, кәбән ташлап. Алар әйтепте, у⁵²⁹ куван нацағай⁵³⁰,

⁵¹⁹ астана – изгеләр кабере

⁵²⁰ шәйеі,шыі – дин юлында йөргәндә вафат булған кеше, шәех

⁵²¹ ылдыру – биредә: салдыру (өйне)

⁵²² көн – кояш

⁵²³ итлек – келәт

⁵²⁴ кәшек – кәккүк

⁵²⁵ әүсе сауыи – үзе суык

⁵²⁶ ирмән – әрем

⁵²⁷ төс – аланлыклы урман

⁵²⁸ моғол – чүмәлә; моғоллау – чүмәлә кую

ашны бешерә тиб әйтепте. Йайғорт⁵³¹ сусылаты йәшелле-кыккле. Сыw алаты у, анары йаһқыр йаwаты.

Туйта қосоқ⁵³², пауырсақ, кәнбит-пәлән болғап⁵³³, вақ қына. Негәтә⁵³⁴ булаты, негә бауырсақ тип әргем ашайты, йомортқа ман⁵³⁵ бешерәтеләр. Йанқыс аққошны атқалы йарамайты титләр. Ә ул тоғро⁵³⁶ булып, йаһқысны атсаһ. Сунарта йльреп, аныһқы паласы, аққошқа атыпты. Атып килерентә соуға батып ыла йасты.

Ул вахытны тыһ⁵³⁷ қунақ⁵³⁸ пулыпты. Іара қунақ пашланаты. Ысылца⁵³⁹ былан аураған әти, тамағы пьткән; перәһләрәтә салғын соу эцкән пулып.

Кыремлек⁵⁴⁰ пулаты, йәш пала тыуса кыремлек кертәделәр, пьләк.

Сикереп тьштльм пақцаға,
Бастым пағыр ақцаға;
Мин матур тиб ирәйәмсеһ,
Сатылырсыһ ақцаға.

Сльйләньче: Пәйрыкә мама Курманбакиева.
Тльмән льлкәсе, Вагай районы, Второсалинская
(Икенче Сала) авылы. Эксп., 2007.

Әннәм Пәрқәт тумайын ыльте. Цым пулаты, бер йыл пулғац аныһқы ашын устыратылар, йомыртқа буйайдылар. Ул геше астанаға барып қыр'ән уғытады, ыльгәннеһке перенцы йылы цым тиб аталады. Наил әкәнеһке цымы булты. Пер йылы тьгел, цымы пы⁵⁴¹, йылы аперилтә. Цым кьн пулса, ыурамқа цықсам, ошлатып⁵⁴² усаты палларға буйаған йомыртқаны. Ыйтә льстәлгә тесеп қуйаты пуйаған йомыртқаларны. Аш ыткәрсә бешерәде кут пирашки, кут пауырсақ, кьлцә тә бешерәте, қуй⁵⁴³ суйады.

Әмәл⁵⁴⁴ гьлцә сәтәға булады, йегермә льцльнце мартта йас пешерәтеләр, иртәгесе белә йльрите пала-пақралар⁵⁴⁵, әтәсе-инәсе тә,

⁵²⁹ у – ул

⁵³⁰ йуван нацағай – ажаған

⁵³¹ йәйғорт – салават күпере

⁵³² јосоі – әрбет чикләвеге

⁵³³ болғау – чәчү, чәчеп жибәрү

⁵³⁴ негә – никах

⁵³⁵ ман – белән

⁵³⁶ тоғро – дәрес, хак

⁵³⁷ тың – бик, бик каты, бик күп

⁵³⁸ јунаі – чәчәк авыруы турында

⁵³⁹ йысылца – кызамык

⁵⁴⁰ күремлек – беренче күрүдә бирелә торған бүлөк

⁵⁴¹ пы – бу

⁵⁴² ошлату – тоттыру

⁵⁴³ јуй – сарык

⁵⁴⁴ әмәл – мартның соңғы ун көнендә уздырыла торған йола

⁵⁴⁵ пала-паіра – бала-чага

лампасыйлар, шоколатныйлар, цайлар пирәтеләр. Әмәл кълцә⁵⁴⁶, тугацлар⁵⁴⁷ бешереп, әмәл кълцәсә – сатаға тип йльриделәр, аннан сын уғуға тльшәп китәте, анан каникулға. Әмәл кълцәне таса йергә цацатылар. Тыһрак⁵⁴⁸ қыцқыр тип қыцқыртатылар палларны. Цацмаған кешеләрне атақлап⁵⁴⁹ китәделәр, пер кълцәсен айаған (кызганган), питен йиргә тайаған, тип. Пы йастыһ пашы булатийән. Нәһрһз ул йылы йақтан килепте пескә, пестә булмапты.

Пайыл⁵⁵⁰ парған мин астанаға. Астанасы сурсы Мәнәк шайық, Йусуп шайық йатады. Цымға астанаға барадылар, сийараттағы тыуғаннарына ыуғытады. Пайыш (ав. ис.) астаната Іәким атабыс йататы, иһ олло шайық. Кълһйақтан динне лһнтәһ лцлһн лц йос алтмыш алты геше килгән имеш. Алар һлгәннәрне қайсылары апқайтқысы килгән. Ирәштән кергән кецкә⁵⁵¹ йылғадан апқайтып паралар ийән. Йылғаға кергәц пер тә баралмап, йел-тавыл цығыпты, монта кһмепләр. Әле Іоллар (ав. ис.) булмаған. Лц киламитыр Шаһшы Іоллар (ав. ис.) булып қалған.

Әйет әйетләйпес, рһзә тотабыс, қорман итәбес, қормәннек һткәсәтеләр. Йәшләр авыс ацырадылар, мәцеткә йльрмәсәләр тә. Әргем тинне қльрмәт қылады.

Йәйғырт⁵⁵² тльшәде соутан, соуға тльшә йамқыр йавады, қырға тльшә сәйел⁵⁵³ булаты. Йамқыр йаумаса, сыу әргәләртә муллалар уғыйтылар. Лбстәлләр шайлап⁵⁵⁴, аш бешереп, потка қыладыған. Аннары соу та тльшә тегән.

Уртағаш⁵⁵⁵ қылғылай тыған қыслар ййылып тирәсләрне қаплап, ишекләрне пикләп. Йырлашатығын, анта кармун пула тығын, уйнайдылар, кем сарнаб⁵⁵⁶ утырады. Аш алышмақлар уйнайты итек, арата қалтырып, һсеһнеһ йаратқаныһны алып китәсеһ, уртаға тльшлп кармунқа пейисеһ. Кармун тартадылар шаһқыратып. Іайыш суғышмақ уйнай тыған итек. Цыдап утыраты сукқантә, пирмәйте ғысын, суктырады. Уртағаш кыла тығыннар ите.

Кеше герсә, қараса, антай йаман кһсле. Ытә ғарап қуйатийән. Маһқайта тамыры, кһгәрте тә қуйты баланыһқы, кһс тиде.

Терсәк⁵⁵⁷ соуғ һтсә цығаты. Сәкийә йеһкә блтльрә теген.

Пестә әле оцоғы⁵⁵⁸ ғына пулғанты ураганныһқы.

⁵⁴⁶ әмәл көлцә – кечкенә күмәч, бавырсақ, шул әмәл көнендә балаларға тарату өчен махсус пешерелә

⁵⁴⁷ тугац – затлы итеп пешерелгән кечкенә кабартма

⁵⁴⁸ тыһраи – ныграқ

⁵⁴⁹ атаілау – көлеп, мыскыллап

⁵⁵⁰ пайыл – быел

⁵⁵¹ кецкә – кечкенә

⁵⁵² йәйғырт – салават күпере

⁵⁵³ сәйел – аяз, матур көн

⁵⁵⁴ шайлау - әзерләу

⁵⁵⁵ уртағаш – аулаг өй

⁵⁵⁶ сарнау – авыз белән көйләу

⁵⁵⁷ терсәк – арпа

⁵⁵⁸ оцоғы – очы, койрыгы

Пискәк ауру порнағы. Цергелтәп⁵⁵⁹, лшльп аурайты, сарыг⁵⁶⁰ аурулар пулыпты. Әкәм йьткльрльк⁵⁶¹ пелән аурғанта, тәртнә⁵⁶² белән тораға⁵⁶³ алып парған.

Йел-кус кермәсен, аурак⁵⁶⁴ (кермәсен) тип артыш куйыплар. Артыш пелән йығышатылыр, эцәләр. Тльннә ызвоноклар пирәте, перәнь полты ғуй пестә. Тльстән⁵⁶⁵ артыш алып килте, плъттль, льльбес тыныщ пулып куйты.

Сльйләнъчеләр: Курманова Нәфисә Синникамал кызы;
Марганова Рәйсә Хучат кызы; Атийә апа Муслүмова;
Майчамал цәм Хәкимчан Капшановлар.
Тльмән ллкәсе, Вагай районы, Кулларовское
(Шаһшы Юллары) авылы. Эксп., 2007.

Туйлар... Iарттабыс⁵⁶⁶ килгәйт сауцы булып. Ат ман, ьсенейке аты бар. Миней әнией игетән тыуғаны булған, ьсебеснейке тоғомнар пулып, миһә йул итәктә⁵⁶⁷ (очрады ул). Элек пулып алай теләп⁵⁶⁸ пару. Бараты сауцы⁵⁶⁹ булып қыснейқы тыуғаннары, қунаққа килгән булған, әтийемә қәбәр салыплар. Тулуп пелән йаба та, урлап апкитә. Анан йарашуға барыплар. Миней инәй унльцльнце булып килеп аларға. Таһқанны⁵⁷⁰ ыутыс (утырт). Палтызы булған. Сыу ташай, итмәк пешергәле тышта. Йыш, қайынатасы ацып қарай, кемнейке ипийе ницекләй. Эштән қайтыуларына аш әсерләй. Итмәк тақта⁵⁷¹ булып, анта йасай итмәкне, миц қлрәк пелә салтым ти тыған ите. Iарттәсе кереп киләте, монтайын ақ сақал, итмәген ошатмай. Ул, қайтып⁵⁷² итмәк пешермәйсеһ, тийән. Моноқы итмәкләре мона болай кьпкән, ти. Әти бик тын⁵⁷³ йырлаған, әнесе кармунта уйнаған. Иге быраты булып әтинейке. Әти сары сағаллы, ну цацы қара булып. Аларнықы тоғомлары йасақлы булып. Авыл пьленкән йара⁵⁷⁴, пу йағынта сартлар, пу йағынта йасақлылар, йәшләре кел соуғышқаннар.

Тергәньне⁵⁷⁵ кльйән алып киләде: қайван, йә танама, қуйма (сарыкмы),

⁵⁵⁹ цергелтәү – калтырау

⁵⁶⁰ сары – сары (авыруы)

⁵⁶¹ йөткөрөк – үпкә чире, туберкулез

⁵⁶² тәртнә – кечкенә чана

⁵⁶³ тора – шәһәр

⁵⁶⁴ аура – өрәк

⁵⁶⁵ төс – урман

⁵⁶⁶ Iартта – бабай

⁵⁶⁷ итәктә – (юл) читендә

⁵⁶⁸ теләү – сорау

⁵⁶⁹ сауцы – яучы

⁵⁷⁰ таңиан – чәйнек

⁵⁷¹ итмәк таита – куна такта

⁵⁷² Iайтып – янадан

⁵⁷³ тын/тың – нык, күп

⁵⁷⁴ йара – урталай

⁵⁷⁵ тергәү – қызга егет яғыннан бирелә торған киём-салым

тайма. Оутыс цана геше килеп, кэртэш-ырулары кэн⁵⁷⁶ пулып. Пер йома⁵⁷⁷ цағыруға⁵⁷⁸ йльргән элек.

Туй турынта сурамакцитеһ куй⁵⁷⁹. Әкәмнеһке туйы булған. Утыссигеснеһке Базыл әкәм. Инәманыһ пер санығы бар. Шул саныкныһ эцентә туп-тула мал, йегермәбиш йәшәр була мийән ул. Йайтқац моно лйлантернь кәрәк. Әткәм қыс теләгәле⁵⁸⁰ кьрше асылға цықтылар, Остамак асылыннан. Иртеш аша туғаннары Іәнибә қотоғай инәмнеһке туғаны булған, таныштырған булыр аларны. Папа (кеше исеме) қотаныһқы исеме, пер пелекле⁵⁸¹ кешенеһке исеме ул,, шайыкныһма⁵⁸² исеме ите. Әсма әбәмне⁵⁸³ Ыләртешкә (ав. ис.) биргәнне сльйләйен. Пишәли мантари тип кльйләп китертеләр кльйәнне, ишекне басып⁵⁸⁴ куйадылар. Пес лйнеһ эцентә Әсмәнеһ қабатынта⁵⁸⁵ цатыр⁵⁸⁶ эцтә утырабыс. Кергесмәйләр кльйәнне. Пестә қосоқ⁵⁸⁷ пирә тегәннәр куй, перәй нимә бирәтеләр. Әсмә йеһкәмне кьц кьцереп⁵⁸⁸ әпкилгәннәрен пеләмен. Дикәбертә кьц килеб утыраты. Йалаһ атқа меһкән (атқа атланған) кеше, кьц килеб утырады, дип қыцқырты. Килгәц цьлмәк вататылар, мытлық ататылар куй. Цьлмәк ул керийкә, аны апцығып йергә, аттылар. Ул ырымнары имеш, увалып плътль. Киленцәкне тльшьрәделәр, астына утлы торон⁵⁸⁹ саладылар қуслы утлы кьмерле). Аны аша атлап керәде килен лйгә. Тльгль лйгә цып (чыгып) киттеләр. Анна сый йеһкәгә кьрешнь гәрәк тигәц, ойалып пер тәһкә ақца оцлаттым⁵⁹⁰, қағаз ақца. Ан сун туй қылғантылар. Килен цатырныһ эцентә. Кльйәннеһ ньгәре⁵⁹¹ кем пулғантыр, пелмәйем. Ысныһ әйбере – сибә булаты, саныклы. Кльйән йарашқанта биргәннәр малны йован⁵⁹² саныклар пелән. Кльйләк, партуқ антайыннар пулыр. Палтыс қысы булғанты, әкәм эшмәкәр⁵⁹³ кеше ите, Әсқәт тыуған. Ағус чичладан ауғытыуцы⁵⁹⁴ ите... Ышқысын цанаға аутызып кльйән йегете белән, кльйән нльгәр тип куйа тығаннар, палтыс қыс қыс йақтан, алай кьцеределәр. Теләп парадылар, қалым әйтеп куйадылар: ақца, кийенерәте,

⁵⁷⁶ кән – күп

⁵⁷⁷ йома – атна

⁵⁷⁸ цағыруға йөрү – кунакка йөрү

⁵⁷⁹ іуй – бит, ич

⁵⁸⁰ теләгәле – сорарга

⁵⁸¹ пелекле – танылған, билгеле

⁵⁸² шайыи – изге

⁵⁸³ әбә – апа

⁵⁸⁴ басу – бикләү

⁵⁸⁵ іабатынта – янында

⁵⁸⁶ цатыр – чыбылдык

⁵⁸⁷ іосоі – эрбет чикләвеге

⁵⁸⁸ күц күцерү – килен төшерү

⁵⁸⁹ торон – кисәү

⁵⁹⁰ оцлау – тоту

⁵⁹¹ нүгәр – кияү егете

⁵⁹² йован – зур

⁵⁹³ эшмәкәр – булдыклы

⁵⁹⁴ ауғытыуцы – укытучы

йосоқ алып пирәде, қалбақ, поронғо инәләребестә булған шай. Ату⁵⁹⁵, электән оссон кльләк, шилләткә⁵⁹⁶, кемсәнне⁵⁹⁷ пулады, йылқылдақлы. Мәрцен, пуйыннарынта икке-льц паулап қатып қуйа тығыннар, қартларда кәбәцләр⁵⁹⁸ пулып, пицәләртә сарауыцлар пулып, пелғәннәртән суарарсыс, элек пулты ул.

Цацларын ишепләр, цымылтық эцкә кергескәнтә қосоғ ләшә тығыннар ит. Мин һсем тә ләгеп қалған, лйльр әйләнтәрһ, кльәнһ типсәнһ⁵⁹⁹ пулатан кейәнһ әпкилгәнтә. Йабып утысатылар икә. Кәбәцен йльрлътәтләр, лйльр әйләнтәрәтләр олло кеше. Льц тәһкәһне аяап, кьсеһне йергә тайап торасыһ тип ояалта ақца бирмәсәһ.

Пиш тәһкәлек манит, малныңқы⁶⁰⁰ әргәсен (читен) йыртып, аны ғататылар⁶⁰¹ тишегенә манитыһқы. Цацның оона тағатылар. Элек пертән ишепләр, маниткә перәһне қылып.

Сльләһчеләр: Рәйсә Хачап кызы Марганова; Сурия мама, Чәхвәр әкә Ниязовлар, Кәлия цәм Мльхәммәт Ярмаметевлар (1938 елгылар). Атийә апа Муслимова. Тьмән ләкәсе, Вагай районы, Кулларовское (Шаһшы Коллары) авылы. Эксп., 2007.

Хукалык әшләрә ц.б. Іайван асрап, аш⁶⁰² цацып кьмльр итепләр пабамалар. Ашны уратылар ыурақ пелән, кьлтәне пишәмләйделәр⁶⁰³, пишне оутызатлар, алтынцыны қаплап қуйатылар. Йирне сльргәннәр, себертепләр⁶⁰⁴ себерке⁶⁰⁵ мән⁶⁰⁶ ат йегеп. Іуралартан⁶⁰⁷ тирес ташайдылар. Ағацлық⁶⁰⁸ пестә, тьс⁶⁰⁹ тә тибес, анта аусақ⁶¹⁰, урман⁶¹¹, пайлан⁶¹² һсәте. Эрә⁶¹³ белән кейсеп, тәсничә⁶¹⁴ телеп. Тектә⁶¹⁵ торған кеше алай торған. Порон монта иге тирмән

⁵⁹⁵ ату – читек

⁵⁹⁶ шилләткә – камзул

⁵⁹⁷ кемсәнне – укалы

⁵⁹⁸ кәбәц – түбәтәй

⁵⁹⁹ көйәү типсәү – туй мәжлесә

⁶⁰⁰ мал – туқыма, ситсы

⁶⁰¹ ғату – кертү, тагу, кидертү

⁶⁰² аш – иген

⁶⁰³ пишәм – көлтә чүмәләсе, пишәмнәү – чүмәләгә өю

⁶⁰⁴ себертү – тырмалау

⁶⁰⁵ себер(т)ке – тырма

⁶⁰⁶ мән – белән

⁶⁰⁷ іура – абзар

⁶⁰⁸ ағацлыи – урман

⁶⁰⁹ төс – урман

⁶¹⁰ аусаі – усақ

⁶¹¹ урман – кара чыршы

⁶¹² пайлан – ак чыршы

⁶¹³ эрә – пычкы

⁶¹⁴ тәсничә – (юка) такта

⁶¹⁵ тек – калкулык, тау; биредә: коры жир, саз түгел жир

пулып. Эргемтә итлек⁶¹⁶, лъц кура, савоснай⁶¹⁷, ат кура, тьбәлек⁶¹⁸ пулады. Иайванны саву гәрәк, сақлау гәрәк. Ыутынны йльзәр паштан теьләпләр.

Лй кьтәргәнтә, млькләгәнтә лмәләр була тыған ите. Лйгә аш устыратылар, тьлтлн цығарабыслар тиделәр аны. Паған аутысқац, ақца тьрт мльәшәсә⁶¹⁹ нә салаты, мин салмаған аны. Урнастыта⁶²⁰ ор⁶²¹ парты, қыш ашағылық картуп анта.

Іәсер питай икмәк, қалац салады, аныһкы уртасы тишек, куғыс⁶²² қалады, ацыға булаты. Туғац қаққа, тьwәрәк. Пәтер⁶²³ йоға булаты, циқец⁶²⁴ пелә цигәпес, ыспайы⁶²⁵ булаты, қақ⁶²⁶ пулаты. Кәпкерне⁶²⁷ генә тақ қылабыс. Исәпле генә ирәннәр қала асылта, мәцеткә йльргльльк картлар та қалмады.

Тимерце туғаға йетмәйде, итекце итеккә йетмәйде. Миней тура сьзем мән⁶²⁸ тыуғаныма йарамайым. Ул вағыт қатлығ⁶²⁹ ите, нимә-қара йоуқ. Пуйма⁶³⁰, царық⁶³¹ кьннән льсебес салған⁶³². Іартнәбес⁶³³ песне қараған, инәмнейке лннәсә⁶³⁴. Бы ғысымны әбәсе килеб алты, қарар кеше йуғ ите, картлннәм льльте. Йас цыққан сьһ тырақмал⁶³⁵ цьпләйбес. Әтийебес қилте ранит қылыб иһпашыннан. Кьршегә йалға цыға⁶³⁶ бескә бер быймаға⁶³⁷, ике бәтрә кәртньпкә. Пиктауай май ите, бьрцькләрен⁶³⁸, пиктаныһкы потақларын чанға тултыратылар, пикләп, самагун аққан сынны ағысаты.

Йырықлықта⁶³⁹ йалан аяқ йльргәмпес, йетенне пасатығын⁶⁴⁰, китән⁶⁴¹ суғатығын. Кинтерне талғы белән пасабыс, қойлоқтору лъцлн сльәкләрен. Авырцьылық, қаныт⁶⁴² йуқ. Кинтер йем май, йетен йем май, шейкән⁶⁴³ май, у

⁶¹⁶ итлек – келәт

⁶¹⁷ савоснай – арба-чана куя торған каралты

⁶¹⁸ тьбәлек – лапас

⁶¹⁹ мөйәшә – почмак

⁶²⁰ урнасты – идән асты

⁶²¹ ор – чоқыр

⁶²² йуғыс – буш,бушлык

⁶²³ пәтер – юка төче күмәч

⁶²⁴ циіец – төче күмәчкә бизәк ясьй торған махсус таякчык

⁶²⁵ ыспайы – матур

⁶²⁶ іаі – төче

⁶²⁷ кәпкер – үле ашына махсус пешерелә торған камыр ашы, так була

⁶²⁸ мән – белән

⁶²⁹ іатлыі < катылык

⁶³⁰ пуйма – киез итек

⁶³¹ царыі – тупас күннән тегелгән аяк киеме, кунычы төрлечә булырга мөмкин

⁶³² салу – тирене: эшләү

⁶³³ іартнә – әби

⁶³⁴ өннә – әти-әнидән олырак булған хатын-кыз туган

⁶³⁵ тыраімал – черек бәрәңге

⁶³⁶ йалға цығу – яллану

⁶³⁷ быйма – киез итек

⁶³⁸ бөрцөк – быелгы яшь үсенте (үсемлекләрдә)

⁶³⁹ йырылыы – урылған яки чабылған жир, камыл

⁶⁴⁰ пасу – биредә: эшләү

⁶⁴¹ китән – киндер (тукыма)

⁶⁴² іаныт – шикәр

кәсер тә бар куй⁶⁴⁴. Мәшкә май⁶⁴⁵, сары май қылабыс, шеһкәнәйтсәһ⁶⁴⁶ сары май булады. Кльбль сьлтльн⁶⁴⁷ кьлтльп тора тырған эцкәле. Сьлтлэй дә эцәбес, кәрәк пулса сықтырыб⁶⁴⁸ аладылар. Сыйыр-тыварны қарап кьн иткән пес. Туварларыбыс пар, аллаға шьлкьр.

Сьйләнъче: Хабибуллина Шаукья Измайл кызы, 1924 елгы.
Тьмән льлкәсе, Вагай районы, Кулларовское
(Шаһшы Коллары) авылы. Эксп., 2007.

Ньсемлекләр. Цай гилетә⁶⁴⁹ тьйльп цай қылып элек. Ылән тьмән-тльрле⁶⁵⁰ куй⁶⁵¹: йармабаш⁶⁵², гьләп гьлль, йыйып, қоротоп, шьрнава⁶⁵³ қул тирмән тип йьрльтльгән, тартып цай ғылыплар ийән элке. Мин пелмән (белмим), қартатам⁶⁵⁴ сьйләгән. Ыцытқанны та ашаплар ийән, сьт салып шорбосына, полай ошласаһ⁶⁵⁵ цағаты ьыл⁶⁵⁶. Балтырған, йәш тал кәмерцәге цьцльк⁶⁵⁷ пула тыған. Іайсыннықы қайрыныһ асты, қайын соуны аласыһ, тәрегә⁶⁵⁸ йарайты ул. Әракман тьпнль⁶⁵⁹ қазып ашыйлар. Палыйн⁶⁶⁰ йьткереккә пайталы, ирмән тибес.

Сьйләнъче: Сатига Кабирова, 1928 елгы. Тьмән льлкәсе,
Вагай районы Ренчик (Рәнцек) авылы. Эксп., 2007.

Тарих, жир-су һ.б. Йул йасағаннарарынта йылғацыкны күцерептөләр. Йәйнең көне чылтырап қына аға тыған чишмәлек пулып қала тыған ит. Моньсы полақ соь, соьық пула тыған ит, тап-таса тасарта тыған ит. Әптеғәрим паба, әл инте ицкем қарамағансын пөтөп тә китәр. Пы⁶⁶¹ Пайазит йьрык⁶⁶², Пайасит паба ацыптыр. Пы йьрынцак⁶⁶³ мийән⁶⁶⁴ састан (саздан),

⁶⁴³ шеңкән май – сыек май

⁶⁴⁴ іуй – бит, ич

⁶⁴⁵ мәшкә май – ак май

⁶⁴⁶ шеңкәнәйтү – сыегайту

⁶⁴⁷ көбө сөт – май әйрәне

⁶⁴⁸ сыітыру – аерту

⁶⁴⁹ цай гиле – ступка (чәй төя торган кечкенә киле)

⁶⁵⁰ төмән-төрле – мең төрле

⁶⁵¹ іуй – бит, ич

⁶⁵² йармабаш – меңьяфрак

⁶⁵³ шьрнава – рус. жернова

⁶⁵⁴ яртата – бабай

⁶⁵⁵ ошлау – тоту

⁶⁵⁶ ьыл – ул

⁶⁵⁷ цөцөк – баллы

⁶⁵⁸ тәре – дару

⁶⁵⁹ әраіман төп – әрекмән тамыры

⁶⁶⁰ палыйн, ирмән – әрем

⁶⁶¹ пы – бу

⁶⁶² йьрыі – ерынты

⁶⁶³ йьрынцаі – ерганак

тучна пелмән. Ишегалтта йайлы да вит, полақ соуға йетмәйте. Авылнықы у йақ пашынта Тубыл йылға ағаты. Пестә Арық күл парты, Күкрәнтегәчә китәте.

Песненке авыл күптәнке авыл, өй сийарәт пар. Иккә астанабыс пар. Өц угыл(Ушаково ав.ис.) йанынта. Астанасы да Ыц угыл, алтты киламитр. Тубылторанқы астанасы йар буйта, ул пийегрәк. Песнең авылның Цуртанны күле. Урыслар Светлое тиб әйткән. Cowo үтә таса аныңқы, төбә күренә. Анта палықлайпыс қарабалық, цуртан, табан палық.

Йураға⁶⁶⁵ цергәйләртән⁶⁶⁶ элтем, қыцытмайдыған⁶⁶⁷ қыцытқан пы⁶⁶⁸. Ишәк йеге⁶⁶⁹ булса ул қыцытқан cowo белән йоуғалы. Әрәкмән теләсә қайта лүсәте, кән⁶⁷⁰ куй⁶⁷¹ у⁶⁷². Палтырған, қуцқалақ кән ашаптылар авырцылық йылларны.

Риваять. Имаметтин тиwana булған, пик пелтекле геше булған.

Имаметтин паба булып. Ул кән⁶⁷³ пелкән элеккеләрне тиwana баба. Алттан та килеб⁶⁷⁴ әйткән имеш. Әминә апанықы олатасы⁶⁷⁵ кертмәгән аны, кергесмәпте. Јәлил ишанныңқы қысы мине кертмәпте, сатағасын өргән итем, ут пулыб оцоп кейтепте, тигән. Ул йирләнкән Йуршақта, Сабанақның мәцетләре аның исеме белән, Имаметтин Сәйбеттин улы, илленце йылларта төһяа қуйды. У⁶⁷⁶ су өстән атлап қына йөрәпте. Антайын кеше булған.

Сөйләүче: Исхаков Искак Талгат улы. Төмән өлкәсе,

Тобол районы, Тоболтура авылы. Эксп., 2007.

⁶⁶⁴ мийән – микән

⁶⁶⁵ йура – абзар

⁶⁶⁶ цергәй – чебен

⁶⁶⁷ йыцытмайдыған - чакмый торган

⁶⁶⁸ пы – бу

⁶⁶⁹ ишәк йеге – ниндидер авыру исеме

⁶⁷⁰ кән – күп

⁶⁷¹ йуй – бит , ич

⁶⁷² у – ул

⁶⁷³ кән – күп

⁶⁷⁴ алттан килеп – булачакны

⁶⁷⁵ олата – бабай

⁶⁷⁶ у – ул

Рухи мәдәният белән бәйлә сөйләү үрнәкләре. Палтысларын йеңкәләре шалай тиб әйтеп: сылығым, куйғашым, йулташым, палтысларым. Иренеңке әбәләрен⁶⁷⁷ киленцәк мулла бигә⁶⁷⁸, олло бигә, кецерәгенә әбәләренеңке кинцә бигә, тиб әйтеп.

Ығыс пешерәделәр, мейецкә ыуызатылар, ығыз сөтнән өйнөң олосына⁶⁷⁹ пирәтеләр. Итмәкнеңке перенце телемен өй ийәсе ашай ти тегеннәр ите. Цит кешегә ашатмай тығаннар ите. Іайныға⁶⁸⁰ қаптыратылар, өй хәзәйене куй. Өйнең ийәсе бар тиб әйтәтегеннәр.

Іәйнәмнеңке сеңнеләре әбәм ти тегеннәр ите миңә, китептеләр Тораға.

Йирлик өйнеңке асқы, перенце ағацлары, түрт мөйәшенә⁶⁸¹ чүркәләр утысқаннар, цүген кисәкләре сала тығыннар өй мөйәшенә йел-кус⁶⁸² иләшмәсен тип. Ишек астына перәй тимер сала тығыннар, тағаны ишек тупсаға суға тығыннар.

Цәңкелцәк⁶⁸³ йастык⁶⁸⁴ астына пыцак саладылар шайтан иләшмәсен тип, пала кугыс⁶⁸⁵ өйдә қалса.

Перенце баласы булса цуклы калта⁶⁸⁶, цуклы йастықлар қыладылар ақца тығып. Цуклы қалтаны түрт пауына та элә тыған пулғаннар.

Іайнатамның игес паллар та булып, Іәсэн, Әйшә, қысылцадан⁶⁸⁷ қайтып⁶⁸⁸ қитепләр. Іарамықны урыслар ветр'анка титләр. Іунақ⁶⁸⁹ әшкәрә⁶⁹⁰ йаман ауру булған, шатра битле қунақтан қала ти тегеннәр ите.

Терсәк⁶⁹¹ соууғ үтүтән тә булады, пәйләйделәр ит⁶⁹² пармаққа, урта бармаққа, исемсес пармаққа йеп. Имнәйтеләр.

⁶⁷⁷ әбә - апа

⁶⁷⁸ бигә//пигә – иренең апасы

⁶⁷⁹ өйнең олосы, өй ийәсе – йорт башы кеше

⁶⁸⁰ іайны – каената

⁶⁸¹ мөйәт – почмак

⁶⁸² йел-іус – жен-пәри, зәхмәт

⁶⁸³ цәңкелцәк – бишек

⁶⁸⁴ йастык – мендәр

⁶⁸⁵ кугыс – кешесез, буш

⁶⁸⁶ калта – янчык

⁶⁸⁷ қысылца – қызамык

⁶⁸⁸ іайту – үлү

⁶⁸⁹ кунак – чәчәк (авылы)

⁶⁹⁰ әшкәрә – бик

⁶⁹¹ терсәк – арпа(авыру)

⁶⁹² ит – иде

Тимерәү ти тегеннәр, пы⁶⁹³ кортқайақ төсәтәте, энә алаты та цийаты⁶⁹⁴.
Іәйнәм⁶⁹⁵ кортқайақ та антайларны пеләтегәйнте.

Сөйләүчеләр: Атия Искәндәрова, Рухия Мустафина, 1938 елгы.

Төмән өлкәсе, Тобол районы, Тоболтура авылы. Эксп., 2007.

Аш-сулар. Іапшырманы⁶⁹⁶ қаққа⁶⁹⁷ қылабыс, пөкләйпес. Әвәл пәтер қақтан қылғаннар, аны цикителәр пәтер цикеңләр белән. Пәтер цикеңне бәшәкәнеңке⁶⁹⁸ аяғыннан қыладылар. Пәтер йоғарақ пулаты, түвәрәк, сынтырып қуйатылар. Іалацлар, туғацлар элек пулып. Іалац қақтан, әлеге баранка шигелле. Пәрәмеңләргә сағыныб утырам, майта бешерәсең, итән нитәйен пулса та, пийас пеле.

Пәлмән ашағы килеп китсә өйөргән⁶⁹⁹ итне алып эретәмен тә кәсер бешереб аласың. Іақтан шәнкә қыла тыған ите инәм онно сөт, қаймақ пелән қамыры йомшақ пулаты. Олло пағырсақ⁷⁰⁰ тибес, аны кәбәц⁷⁰¹ пағырсақ титләр йарымы⁷⁰², кәбәц пурмасынта. Пестә ацыға күптермә қылатылар, сестә пончик пулыр ул. Рүсә⁷⁰³ әйеттә, қорбан әйеттә әйетләйтеләр, бешеренәтләр. Іаныт⁷⁰⁴ әлвәне беләмесләр. Цәлбәк ул уқ пағырсақ, вақ пулаты. Сийәрәттән күмеп килүләренә май йыс⁷⁰⁵ цығарадылар. Іасан йақта мәйет цыққан өйтә бешеренмәйтеләр.

Кәйкер пағырсақны бешерер алтта майнықы қысқанын- қысмағанын пелгәле қамыр төшерәдегеннәр, тишекле-тишекле булады, ашарға айырым пешермәйделәр.

⁶⁹³ пы – бу

⁶⁹⁴ цийу – сызу

⁶⁹⁵ кәйнә – каенана

⁶⁹⁶ іапшырма – кыстыбый

⁶⁹⁷ іаііа – төчегә

⁶⁹⁸ бәшәкә – сарык

⁶⁹⁹ өйөрү – әйләндерү

⁷⁰⁰ олло пағырсаі – түбәтәй формалы затлы камыр ашы

⁷⁰¹ кәбәц – түбәтәй

⁷⁰² йарымы – кайберсе

⁷⁰³ рүсә – ураза

⁷⁰⁴ іаныт – шикәр

⁷⁰⁵ йыс – ис

Њлашқа⁷⁰⁶ цэлбэк пешерәделәр. Минең өннәм⁷⁰⁷ кул урама пайрам аш түшел, үлег аш ти теген ите. Јатем аш⁷⁰⁸ туй түшел, ти тегеннәр ите.

Јапшырма йоға ғылсаң тәмне булады. Өмәләргә йөрлөйтөгөйнтөк. Јатем ашларда икмәк, пағырсақ пулаты. Иң алтта ашқа доға қыладылар, аш эцәделәр. Јәсер иц кем ырымламайдылар, ашны тақ көнгә туры килтереп үткәсәтеләр.

Сөйләүчеләр: Идия Сафие кызы Исхакова; Вафия Кави кызы Шарипова, 1941 елгы. Төмән өлкәсе, Тобол районы, Тоболтура авылы.

Эксп., 2007.

Кийем-салым һ.б. Питйәулық⁷⁰⁹, аяқ кейем пулған энте. Калуш пулып атуныңқы⁷¹⁰ тышыннан кейгәле. Сукмалы⁷¹¹ камсуллар әргемтә дә булмапты. Алар сантықта йатқан. Намаслық та анта, поронйәулықлар⁷¹² та, цынайақ сөртә тегән питйәулық та.

Пойыңқа мәрцен, йенцеләр қатқан⁷¹³, алтын пырошкәләр. Тармақлы манитлар, төрйә⁷¹⁴ шаллар, көртәләр⁷¹⁵ пулыпты оссон.

Күрәтеген цабатаны, пер рәт тә кеймәгән, қатыннар царық⁷¹⁶, кулаша шигеллене, ирәннәр⁷¹⁷ осонны кейепләр.

Сүкмән тә сукқаннар, шәл тә бәйләгәннәр, йышым⁷¹⁸ та. Јәйнәм қортқайақ⁷¹⁹ әйтә теген ит, оссон пишмәтләр пар ите, сатыб алырға ақца йук ти теген ит. Элек ақца әс пулыпты қуй⁷²⁰.

⁷⁰⁶ ұлаш – үле ашы

⁷⁰⁷ өннә – әби

⁷⁰⁸ јатем аш – коръян ашы

⁷⁰⁹ питйәулыи – сөлге

⁷¹⁰ ату – читөк

⁷¹¹ суіма – ука, позумент

⁷¹² поронйәулыи – куляулық

⁷¹³ јату – кию, тагу

⁷¹⁴ төрйә – ефөк

⁷¹⁵ көртә – бишмөт

⁷¹⁶ царыи – тупас тиредән јисә күннән эшлөнгән, ботинка

⁷¹⁷ ирәннәр – ирләр

⁷¹⁸ йышым – йон оөк

⁷¹⁹ јортјайаи – карчык

⁷²⁰ јуй – бит

Элек йенцелә саравац⁷²¹ пулған, ақ шәлләр була тығын ите. Мәрценнәр төмән төрлө⁷²²: цым мәрцен, потақлы мәрцен. Сырғалары сәленеп тораты байрақ қысларныңқы, алғаларым күп. Алтын уғалы кәмсүл.

Сөйләүче: Хәтирә Ярмухәмәт кызы Багишева, 1917 елгы.

Төмән өлкәсе, Тобол районы, Тоболтура авылы. Эксп., 2007.

Тарих һ.б. Тоуған илебес Остамақның. Сес алмавыл⁷²³ йөрәсесме. Ос йылғаның тамағынта пулыппыс. Ул Чәқағыр тигән йертә авыл булған, мәцетләре булған. Анан көнәйешеп⁷²⁴ китепләр, йер ас пулып, Иртеш арыаққа күңептеләр. Монта алаша⁷²⁵ йер пулып китепте. Иртеш итәктә палықцылар пулып, аңтыплар⁷²⁶ палық, палық ошлаплар⁷²⁷, товар⁷²⁸ асраптылар. Иртешнеңке бы йаққа цығып кон⁷²⁹ йер алғаннар, пецән эшлэгәннәр. Ривәлүтсийә цыққацтын йерне өләшкәннәр, йанғы арата айрапуртқа сатыптылар, Остамақ (ав. исеме) пулып Ысыл Пайрақ калкузы.

Әвәл саманта сарт тигән қалықлар пулыпты. Йомышлыларны әрмийәгә алыпты, йегерме өң йыл ыслужит итепте. Йасақлылар түләү түләптеләр. Әргайсы авылта булып антайыннар⁷³⁰. Кулмитлар, Ысылпайлар (ав.исеме) алар пөткән. Іайсысы күңеп киткән. Пөтөн қыраларны цацыптылар. Аннан суң йован-йован⁷³¹ тырақтырлар қыраларны гән⁷³² қылтылар.

Йиләк пөтте. Муйыл⁷³³, эләк, астыған⁷³⁴ пар ите. Әргем аш⁷³⁵ цацмайдылар. Кәртүкәне⁷³⁶ сөрөп пирәде. Ишетмеш пелән генә әйтәм. Тувар сақлайдылар⁷³⁷, кәртүкә утысатлар⁷³⁸ йаңғары⁷³⁹ китәлмәгәннәр.

⁷²¹ саравац – себер татарларында: хатын-кыз баш киеме

⁷²² төмән төрлө – мең төрлө

⁷²³ алмавыл – авыл саен

⁷²⁴ көнәйешү – күбәйтү

⁷²⁵ алаша – түбән, төбәнәк

⁷²⁶ аңту – аулау; биредә балық тоту

⁷²⁷ ошлау – тоту

⁷²⁸ товар – мал

⁷²⁹ кон – (диал. кән) күп

⁷³⁰ антайын – андый

⁷³¹ йован – зур

⁷³² гән/кән – күп

⁷³³ муйыл – шомырт

⁷³⁴ астыған – кура жиләге

⁷³⁵ аш – иген, ашлык

⁷³⁶ кәртүкә – бәрәңге

Сөйләүче: Даулатпакиев Чөләлеттин. Төмән өлкәсе

Тобол районы, Старицкое (Үлэртеш) авылы. Эксп. 2007.

Ышанулар, йолалар һ.б. Терсәк⁷⁴⁰ цықса йарым⁷⁴¹ кеше бармағына йеп пәйләйделәр. Терсәкне ирсәкләйтеләр⁷⁴², син терсәк пулсаң, мин ирсәк, тип. Терсәкне имнәйтеләр. Син терсәк пулсаң, мин ирсәк, терсәге былан төртөб алты да пөттө иртәгесен. Менекәй табипкәр (дәваларга оста) булады. Мин йиткесеп палларны, түкмәтем-цацматым. Икәү қысым иныститут пөттө. Палы үскәрү қыйын. Мин оутыс иге йәшемтә қалып, пиш паланы үскәрәп. Өстө башлары булсын тип тырышып йәшәгән. Кән⁷⁴³ сәләмәтлек кәрәк. Цәңгелцәк⁷⁴⁴ арғалыққа⁷⁴⁵ әлеп қуйасың, ыргайтың⁷⁴⁶, қортқайақлар⁷⁴⁷ ыргайдығын. Иәйнә⁷⁴⁸, қайным⁷⁴⁹ полқан, қайнағам, абысыным⁷⁵⁰ та пулты. Иге ирән⁷⁵¹ пер өйдә, палалы-пақралы⁷⁵² бултым. Уналты-унйете йыл қәйнә-қайын ман⁷⁵³ торған.

Йәйгә цықсам сөйәктән сарай салыр итем әүсемә тип әйтер ти эт.

Цыбығымцық⁷⁵⁴ йөсөк йәшерә теген уйын. Цықмаса сатанйә бирәтеләр, йырума, пейеүмә. Йар буйда бала алышмақ уйнай тыған. Паласы алта тораты. Олло ғыслар артта тораты.

Иарамық⁷⁵⁵ қутырға әйләнәп, анан пөтә. Йызамыққа атнықы айылы былан йышып төсәтептеләр, атнын астын та. Суқма айыл.

⁷³⁷ тувар саілау – мал асрау

⁷³⁸ утызу – утырту

⁷³⁹ йаңғары – читкә

⁷⁴⁰ терсәк – арпа

⁷⁴¹ йарым – кайбер

⁷⁴² ирсәкләү – имләүнең бер ысулы

⁷⁴³ кән – күп

⁷⁴⁴ цәңгелцәк – бишек

⁷⁴⁵ арғалы – матча

⁷⁴⁶ ыргу – тирбөтү

⁷⁴⁷ юртйайа – карчык

⁷⁴⁸ йәйнә – каенана

⁷⁴⁹ йайын – каената

⁷⁵⁰ абысын – килендәш

⁷⁵¹ ирән – ир кеше

⁷⁵² пала-баира – бала-чага

⁷⁵³ ман – белән

⁷⁵⁴ цыбығымцы – йөзек салыш

Сыйрағыма лишай цыққан ите, инәм сүгешеп-сүгешеп әйткән иде, пөттө.

Иуорықса, өйтә өүсе генә пулса түгәрәгенә ачақ чийады. Урыста да ачақ чийады. Ачақ⁷⁵⁶ чийып қуйып йатсаң, шайтан кермәйде. Урманға барганта оутырсаң та ачақ цийып оутыр, йатсаң та ачақ цийып йат. Йатқанта ишекнеңке түгәрәгенә⁷⁵⁷ пысақ пелән ацақ цийып қуйамын та йоқлайым.

Иртә йаңқыр йауаты, йайғор⁷⁵⁸ төштө титләр. Йәйғорт пабаңныңқы көйәнтәсе соуға төшкән, йаңқыр йауа, короға төшсә йаумайды.

Пу асылта тыуған, пауашылта үскән. Өннә⁷⁵⁹, сиңә тә алып килтем, тип, тәсбиқ алып килгән. Алтта аш уғытаты өй қотлық тип, теләсә, нимә шләй. Пала-бақраларға⁷⁶⁰ тәүбиқлы булсыннар, ырсықлы-тәүләтле булсыннар тиб оуғытатылар, теләк теләйбес. Туғызынцы майда йомыртқа бешерәбес вақларға, эрәсемә⁷⁶¹ цымныңқы⁷⁶² тип. Сийәратқа барып әрғайсы үс ыруын тасартатылар, өстөләрен, көлләр⁷⁶³ сибеп, матурайтып өйнә⁷⁶⁴. Йаңқыр йаумаса элек тә салам потқа⁷⁶⁵ ти тегеннәр, бешереп, ашап, соу цацыша⁷⁶⁶ тыған ителәр. Сарар килтерәсес тип, тимәң ищпер нимәгә сийәрттә тип. Соу буйынта муллалар қатем⁷⁶⁷ уғыйтылар, тууа бирәделәр⁷⁶⁸.

Сөйләүчеләр: Өннәкәм (Сөлгамидә) Марганова, Азиза Ишметева.
Төмән өлкәсе, Тобол районы, Старицкое (Үләртеш) авылы. Эксп., 2007.

Тормыш-кльнқыреш турында. Әуәл саманта йльн пулты. Пәшәкәнеһке⁷⁶⁹ йльннәрен аттырасыһ⁷⁷⁰ пер асылға барып. Пес йлькләнеп

⁷⁵⁵ іарамы – чәчәк

⁷⁵⁶ ачаі – әйләнә сызык

⁷⁵⁷ түгәрәге – әйләнәсе

⁷⁵⁸ йайғор(т) – салават күпере

⁷⁵⁹ өннә – әти яки әнинең апасы

⁷⁶⁰ пала-баіра – бала-чага

⁷⁶¹ эрәсем – йола, тәртип, гадәт

⁷⁶² цым – май башларында зиратка барып чистарту, карау, догалар кылу, балаларны сөөндерү, йомырка яки конфет-кабартмалар өләшү

⁷⁶³ көл – гөл, чәчәк

⁷⁶⁴ өй – биредә: чардуган

⁷⁶⁵ салам потіа – қарға боткасы

⁷⁶⁶ цацышу – сибешү

⁷⁶⁷ іатем – корьән

⁷⁶⁸ тууа бирү – дога кылу

⁷⁶⁹ пәшәкә – сарык

⁷⁷⁰ аттыру – теттерү

парған йэйән. Ийрәсеһ ⁷⁷¹, чиратасыһ ⁷⁷², пәйләйсеһ. Кицен пәйләдем, әрғайсысына пийәләй кәрәк қуй ⁷⁷³. Јәсер пәйләр қәлем йук.

Әрәхмән йапрақ әшкәрә ⁷⁷⁴ пайталы ти сыслағанқа та. Пестә этпорон ⁷⁷⁵ әшкәрә уһады. Әлеге әйтмәкце, цайны эцәбес, къләп цай эцәтегеннәр элек. Тълмән-тълрлесеннән йыйасыһ: эсбиравай, йылығыт ⁷⁷⁶ цай йақшы була, натыруцкә ⁷⁷⁷ тә кушасыһ. Сестә булаша ибан-цай, ьлән-цай тип тә әйтәсеһ. Пәрәмец кълне ⁷⁷⁸ бала цақта ашаған. Ыләннәрне йыйасыц, пурсытыб аладыған, мясорубкадан лйлрәсеһ ⁷⁷⁹, қоротасыһ, цай итеб эцәсеһ. Ыцытқан қыцытаты қуй. Мълйәштә ⁷⁸⁰ соу йанда мыцыр таллары ⁷⁸¹ қалған. Йормағы ьлән ⁷⁸² кән ⁷⁸³ бестә.

Јатырма ⁷⁸⁴ қылыб аларым тигән итем. Пирашкитан ашаб алайын, сурырақ пулаты, аны ацыға та, қаққа ⁷⁸⁵ та қыласыһ, минем қыйрам ⁷⁸⁶ килмәйте, қылам пьлтльнесен тә. Пер итмәг льцльн мейец йақмайсыһ қуй. Пәрәмец ацытқыға басылаты, тырашай, пер қыйлы (онга) оутысып қуйам. Инәм ашқа-суға оста булған, әткәм ьртәг ата тыған. Ыьртәкне йован ⁷⁸⁷ монтай чльгльһкәгә бешерәде. Арыш итмәк сала тыған инәм, әбәм питой итмәк, ашлай ⁷⁸⁸ пирептеләр. Јалац ацыға, уртасы тишек. Пәлец иттән, туйларта пәшәкә суйып, эсселәй утысатылар қота-қотағайларға, қас пәлецләр бешерәтеләр, кълчә булочка сыман. Тоуғац ацытқы ман та, қаққа та.

Јатып йоқлар итем йоғо йук, аман тегентем. Пььвен йатыптым. Иргән шыбырып сала тыған итем пецән, силаны салыб эшләгән мин аныһ льцльн сысланыб утырам. Јамырны йэйәсеһ йоғарақ қына қылып, пыйас ⁷⁸⁹, кәртъшкә, ит. Пыйақ йартысын алып қаплайсыһ, табата бешерәсеһ. Јура ⁷⁹⁰ пьлтмәстән алтта пинсийәгә цығып қалтым. Јаслар тльшмәстән алтта суға

⁷⁷¹ ийерү – эрләү

⁷⁷² чираты – кату

⁷⁷³ јуй – бит, ич

⁷⁷⁴ әшкәрә – бик

⁷⁷⁵ этпорон – гөлжимеш

⁷⁷⁶ йылығыт – мәтрүшкә

⁷⁷⁷ натыруцкә – мәтрүшкә

⁷⁷⁸ пәрәмец көл – песи борчагы

⁷⁷⁹ өйөрү – әйләндерү

⁷⁸⁰ мөйәш – почмакта, чатта

⁷⁸¹ мыцыр талы – миләш агачы

⁷⁸² йормағы үлән – эт эчәгесе

⁷⁸³ кән, кон – күп

⁷⁸⁴ јатырма – төче күмәч

⁷⁸⁵ јайа – төчегә

⁷⁸⁶ јыйра – јлкаулык

⁷⁸⁷ јован – зур

⁷⁸⁸ аш – ашлык

⁷⁸⁹ пыйас – суган

⁷⁹⁰ јура – абзар(ны салып)

инеп қалған (песи), пәтрә йук, цьмец йоук, қареп⁷⁹¹. Монта килгәц, қоток пестә кельч эстәп сара мама. Ышқыта қыйу⁷⁹², симән белән тишәбес.

Утау⁷⁹³ кон⁷⁹⁴, пьтльрәсе⁷⁹⁵ тә утау, алабатан, анан себертке бәйләйбес. Сирә тә бар. Ыргьлтәкне⁷⁹⁶ лрәсеһ тә перәһ тә қалмайын оцоп пьтәте. Урыс цай⁷⁹⁷ ақ кьл⁷⁹⁸ ататы, татар цай (?) қысыл кьл ататы. Тешле утау⁷⁹⁹ тибес, энәле. Кьгән теш йован кьлль йуғарыта. Ыгәйнә йабырағы та тәрегә⁸⁰⁰ йарайты, йауғалы⁸⁰¹ қайнаған соуға салғалы, талма⁸⁰² утта пешергәле, тос салғалы.

Сльйләһчеләр: Ишметева Гьлқидан Хәмитовна (1936 елгы), Гьлминәбәр Рүзеева. Тьмән льлкәсе Тобол районы, Старицкое (Ньләртеш) авылы. Эксп., 2007.

Туйлар. Мине теләб⁸⁰³ алтылар. Ирле-қатынлылар киләде. Әссәләмағаләйкүм, пес олло йомош пелән килгәйтәк, тип. Ысым, арағы цәрләргә бармайым тип, пармай утырды. Нийәтемә қаршы, әйбәт кеше булып цықты көйәшем.

Йастык⁸⁰⁴, түшәк, йурған, тәрәт йаулық, пит йаулық⁸⁰⁵ – сantlyққа йәйеп⁸⁰⁶ апаратығыннар.

Сantlyқны утырып парған ир кешегә кәтә⁸⁰⁷ бирәте, йаулықма. Ир геше барады.

Киленне күц килгәнтә⁸⁰⁸ йелбите⁸⁰⁹, йеле гермәсен өйгә тип. Йелбегән кешегә кут йаулық, кут мал⁸¹⁰ бирәте. Кейәү кергәнтә ишек пасатылар⁸¹¹, хәтә бирмәгенцә кергесмәйтәләр.

⁷⁹¹ іареп – мескен

⁷⁹² ыйу – бәке

⁷⁹³ утау – чүп үләне

⁷⁹⁴ кон, кән – күп

⁷⁹⁵ пөтөрәсе – бөтенесе

⁷⁹⁶ өргөлтәк – тузганак

⁷⁹⁷ урыс цай – Иван-чай (?)

⁷⁹⁸ көл – чәчәк

⁷⁹⁹ тешле утау – билчән

⁸⁰⁰ тәре – дару

⁸⁰¹ йауғалы<йугалы – юарга

⁸⁰² талма – әкрән

⁸⁰³ теләү – сорау

⁸⁰⁴ йастыи - мендәр

⁸⁰⁵ питйаулыи – сөлге

⁸⁰⁶ йәйеп – жыеп, тутырып

⁸⁰⁷ кәтә, хәтә – хак, түләү

⁸⁰⁸ күц килү – киленнең егет өенә күчүе, килен төшү

⁸⁰⁹ йелбү – жылпү (киленне “жиллөтү”, себерке белән селкү, жылпү)

⁸¹⁰ мал – ситсы

Иртэгәсен киленгә күрешергә киләделәр, бартукма⁸¹² бирәтеләр. Килен йақлар көйәүгә күрешәделәр. Анта бер йеңкә патнос ошлап⁸¹³ тораты, анта ақца, кейеммә, падарык салатылар, алтын салама. Мин менә Сәйнәпкә бүрки биреп күрешкән, өннәсеннән қалыб ыутыраты алтын-йөсөк, аны биргән. Аннары гилен цай қойады, килен белән көйәү қулыннан цай эцәбес тип. Бартук салып, килен тә, көйәү тә бартук пәйләп цай эцерәте.

Сөйләүче: Әсия Туктабаева. Төмән өлкәсе,

Тобол районы, Старицкое (Үләртеш) авылы. Эксп., 2007.

Туганлык атамалары. Олата⁸¹⁴, өннә⁸¹⁵ тибес, атаныңқы әкәсе⁸¹⁶ булса паба булаты, кортқайағы *әйнә, әйнә-мама, мама* булады. Иәйнәм ирнең әкәсен түрә ғуца тиб әйткен тиде. Ирнеңке сәнеләре Субийа йулташым, Сәбәрчан (Сафарқан) сылуwym. Олло әкәмнеңке қатынын йеңкәм әйттем, йеңкәм мине сылуwym тиб әйткән. Киленцәк қәйнәсен инәкәм тигән, қайнысын әткәм тигән. Иөмөр (гомер) күцереп кейләбес. Иәсер пер әүсем, иц ни тоуған қарентәшем йоуқ. Миһә шәнеп килгән. Келләң ир бала асыраб утырмайын. Ике бер тоуғанныңқы⁸¹⁷ йеңкәм аурайды.

Палларны уғытқысы киләде. Иккә әбәм⁸¹⁸ оуғып апа бултылар. Олло әкәм абый⁸¹⁹ булты уғып цыққац. Иөмөр пуйы шанта уғытты.

Сөйләүче: Хәсәнә Аширбақеева. Төмән өлкәсе,

Тобол районы, Старицкое (Үләртеш) авылы. Эксп., 2007.

Йолалар, юраулар һ.б. Сатлыған песнеңке асыл, сатлы қаннар булғаннар, аның өцөн Сатлыған тип әйткәннәр. Муртазиннар муллалар булған. Йарымы⁸²⁰ ағац лисакатчиклар пулып. Йышын йамшина белән йөрөгәннәр. Оутын йөртепләр вошшикләр.

⁸¹¹ (ишек) пасу – бикләү

⁸¹² бартук – альяпкыч

⁸¹³ ошлау – тоту

⁸¹⁴ олата – әти-әнисенен абыйсы

⁸¹⁵ өннә – әти-әнисенен апасы

⁸¹⁶ әкә - абый

⁸¹⁷ ике бер туғанныңы – туганнан туган

⁸¹⁸ әбә – апа

⁸¹⁹ апа, абый – укытучылар

⁸²⁰ йарымы – кайберләре

Савын титләр, туйға барса алып барған ақдалайын. Күпме савын төште тип сураплар.

Игенце көннль иге урынтыкка оутыртатлар көйәү мән киленцәкне. Ыс йақлар көйәүгә күрешә, үбеп ақца йомтораты. Йегет йақлар та ғысны үбеп ақца йомторатылар, үсләренә була ул ақца көйәү белән киленцәкнең.

Кыцкырывы пөтсә цыққан суғаты кәвек. Кәвек⁸²¹ бәкетсеслеккә кыцкырады.

Іасан-көсәйеннең пилбауы⁸²² цықса көн сәйелләнде⁸²³.

Ноғот пүләте⁸²⁴ бы қортқайақ⁸²⁵, личит итәте бозықтан. Пөзықцылар кән⁸²⁶.

Өйне үсәбес қылған. Палта ман йантап⁸²⁷ ыстинасын қыласың. Күреш-арышылар⁸²⁸ өмәгә киләделәр. Йантайсың, пас аласың, уғыл цабасың, мөйәш⁸²⁹. Өйнеңке астына, мөйәтенә тувалықлар⁸³⁰ қалтырасың. Өйнеңке эцентә савален⁸³¹ саласын, йылы булаты.

Әмәлтә⁸³² малайлар өймә өй⁸³³ йөрөп, сатаға, сатаға тип йөрәйтеләр. Цығасың та, сатағамы сатыб ал, көцөң йетсә тартыб ал тип, туғацларма⁸³⁴, йемешләрмә⁸³⁵ сибеп йебәрәтеләр, ақца та цацатылар. Пирмән кешләргә, пер тийенен аяған, күсен йергә тайаған, тип йырлайтылар.

Сөйләньчеләр: Сания һәм Шамил Бикшиновлар, Нәйлә Гомәркызы Садыкова, Көлбәйрәм Рафик кызы Кутумова. Төмән өлкәсе, Тобол районы, Татарские Медянки (Сатлыган) авылы. Эксп., 2007.

⁸²¹ кәвек – кәкүк

⁸²² іасан-іөсәйеннең пилбауы – салават күпере

⁸²³ сәйелләнү – ачылу, аязу

⁸²⁴ ноғот пүлү – фасоль һәм башка берәр нәрсәләр белән багу, имләү һ.б.

⁸²⁵ іортіайаі – карчык

⁸²⁶ кән – күп

⁸²⁷ йантау – бүрәнәнәң ике ягын юну

⁸²⁸ күрешә-арышы – күрше-күлән

⁸²⁹ мөйәш – почмак

⁸³⁰ тувалыи – догалык

⁸³¹ савален – эчке нигез

⁸³² әмәл – язын, мартның 23 ләрендә була торган бәйрәм.

⁸³³ өймә өй – өй саен

⁸³⁴ туғац – вак каbartма

⁸³⁵ йемеш – конфет

ТЕВРИЗ СЪЙЛӘШЕ

Туйлар турында. Юда булып әбиләр килде, әби-бабай. Май табағы ашыйлар, йарашу була, хәзердә дә шулай бара. Май алып киләләр, пешем май, май табак тиләр, чай эчәделәр. Ыс йақтан цәкцәк килә, цәкцәкне цемцем⁸³⁶ ашыйлар да ақца салалар. Пирвай суратып килгәндә генә була май табак. Килдек сезгә қызығызны соратып, тиләр алар.

Іәйнә никах уғытқанта шәл йаулық алып бардым цәцәкәйле. Юта аһнар⁸³⁷ да ата, сунарчы иде, шар⁸³⁸ эчендә бер аһны йыққаннар. Йарашуда қайчан кльнльн билгелиләр. Май табак ашыйбыз, май ашыйлар да қайчан туй йасыйбыз тип сыйлиләр. Къч⁸³⁹ булмастан никах йасыйлар да қайсы, шулкльннь алып та китәләр. Пичәткә, билбау, йанчық кльйәньгә қыз әзерли. Чатыр қоралар, уника митердән йасала ул. Бороп-бороп куштан итәкле (балайтәкле) кльмәк кийепләр элек. Ысныһқы питйаулықлар (сълге) булады китән (киндер).

Іапқадан керәләр, мылтықтан аталар чин-сәхмәтләрне курқытып. Тльшкәч йастыққа бастыралар. Кльйәнь итәкләп ишеккә китерә, пер катын кльтльп тора табакта май белән бал учлап. Тупса атлап керә дә апарып сәкегә утырта, бите йабылған. Киленчәкне алып чыққанда ақца сибәләр. Әле йортта кевәр ньверәләр, перәнь бийеп тора, берәнь уйнап тора, шапканы селкеп тора. Кевәр ньвереп⁸⁴⁰ әркем ақца ташлап торалар. Іашық аталар, киленне китергәч тә. Іашық озон чорғыйға⁸⁴¹ бәйләгәннәр дә утыртып қуйғаннар. Киленчәкнеке битен ачтыралар. Ыстәлгә цақыралар, битенә шәл ябынған, аны бер қысмы, киленчәкме ике қашық пелән шул шәлне ача, чәчәмәй ача, анан йстәлгә утырта. Къч алдына утырып килә бер қыз, аһа бльләк бирәләр. Іалын да салғаннар: ата тун, инә тун⁸⁴², башат⁸⁴³, он, май, чайлар, қаныт⁸⁴⁴, ақча, мәцәрә дә булған, йазып қуйғаннар ниче сум.

Туй булғансен тьрген дитләр, қыс йаққа цағырыб аладылар аларны. анан йегет йақ цағырыб алады. Алай (шулай) цағырышып бльләк пирешәләр.

Пестә **сыйырчық туйы** йасайлар. Әнийем безгә потқалар пешереп, қоймақлар қойоп. Қыриша башына менеп ашый идек. Сыйырчық туйы йасайбыс.

⁸³⁶ цемцем – бер чеметем

⁸³⁷ аң – поши

⁸³⁸ шар – сазлы әрәмәлек

⁸³⁹ күч – яшь киленне егет өенә күчерү

⁸⁴⁰ кевәр үверү – кияү қыз куенына кергәндә яки яшь килен төшкәч беренче кичтә ишек алдында уен-көлкеле жырлар белән башкарыла торған йола, кайвакыт шунда ақча да жыелған, аны яшь киленгә бирә торған булғаннар

⁸⁴¹ чорғый – колга, нечкә багана

⁸⁴² инә тун – хатын-қызлар туны, ата тун – ирләр туны

⁸⁴³ башат – туй чыгымнарына, яисә иткә бирелгән ат

⁸⁴⁴ яныт – шикәр

Пос киткэнтэ барып ашанабыс, уйный идек. **Бос туйлары** йасаганта, клътъце дип эйтэ идек, кьпер дип эйтэ идек⁸⁴⁵, ике қыс тотонабыс та, берән қыға. Тьнгэк уйыны: кырукка ыутырабыс чьмэшлэп, перән суғып китэде. Ул сәкереп тора да аны қыға иде.

Авыл тарихлары һ. б. Кучум хан белән килгәннәр дә қышлауда⁸⁴⁶ қышлағаннар, ашағаннар да туймағаннар. Туйчы (ав. ис.) дигәннәр. Анан киткәннәр кэйләнғә, анан киткәннәр Иван мыс тигән йиргә. Анан тьбән йаққа ығып (йльзеп) киткәннәр, ай чықмаған, Ай (ав. ис.) дип қушқаннар. Ихйир (ав. ис.) дә тьбән йер. Бийек йерне ихйир тьбә дип кенә беләм.

Беснеһке бабаларыбысны йибәргәннәр қатырқан итеп. Йебәргәннәр дә, (алар) торлап⁸⁴⁷ қалғаннар. Мал-тығар асрап, йир тьпләп. Монта қойаш та чықмаған, урман булған. Монта тет⁸⁴⁸, қарағай⁸⁴⁹, чьw⁸⁵⁰, палан, муйыл⁸⁵¹, мэлэш, қосоқ ағачы ьсә. Ыйләр⁸⁵² салғаннар, қуралар⁸⁵³, ақлау, қашық, табак чоқоп йасағаннар қосоғ⁸⁵⁴ ағачыннан, йьгә ағац та бар, цабата ьргәннәр, ьрьцесе дә булған. Іул белән аш⁸⁵⁵ уралар ийе, кльлтәне чьмәгә (чьмәләгә) утызалар, чьмәне кәбәнгә лйәләр. Миһәчә⁸⁵⁶ ацлық пулып. Тьмән-тьрлесен ашаплар: сәрдә, йьгә қабағы, қақы, балтырған, кльпшә, баш дуткасы⁸⁵⁷, йәпләрен⁸⁵⁸ бутап ташлай да ашқа турай, қыцитқан. Әле қыцитқан эскәгәнем⁸⁵⁹, цақты. Мулата⁸⁶⁰ белән сукқаннар, ул қайышлы булған, алмаш-тилмәш суғалар тьрт кеше.

Авырулар. Ул ауру лймә-льй⁸⁶¹ йльреп килә, бик аурулы, сап-сары инде сары авырушы. Ыпкә авырушы, пискәк аурушы. Хурларға кәрәк ул авыруны, қәдерләргә йарамай, цьплек пашта йоқлағалы кәрәк, ғәрләнә йемеш ул, анан қача башлай имеш.

Терескәкне имнәйделәр: ней булған, терескәк булған, ай қайта, кльн қайта, син дә қайт, син терескәк булсаһ, мин ирсәк, қайт та кит.

Кьзгә ақ тьшәде. Ырық пер питойны ала да, әр питойны алып кьсен имнәй, лшкьрә. Эт имцәге цыға, имнәп-имнәп ипи белән, эткә ташлайлар. Пиреч тип тә эйтәләр, эт имцәге, йәнәсе этнеһ имцәге шунда цыққан.

⁸⁴⁵ так каравыл уены турында сүз бара

⁸⁴⁶ ышлау – қышын яши торған жир

⁸⁴⁷ торлау – тору (чагышт.: торлак – әд. торак)

⁸⁴⁸ тет – карагай

⁸⁴⁹ җарағай – нарат

⁸⁵⁰ чөw – кара чыршы

⁸⁵¹ муйыл – шомырт

⁸⁵² үй – өй

⁸⁵³ җура – абзар

⁸⁵⁴ җосоҗ – эрбе т

⁸⁵⁵ аш – ашлык

⁸⁵⁶ миңәчә – миңа кадәр

⁸⁵⁷ дутка – балтырганның бәбәге

⁸⁵⁸ йәп – тармак

⁸⁵⁹ эскәү – йолку

⁸⁶⁰ мулата – чабагаш

⁸⁶¹ өймә-өй – өйдән-өйгә

Ыйырақны қайрақ пелән имни иде, нәрсә уқығанын белмәм инте. Къльэнтәне йә қамытны атлағансын, йарамай тип әйтәләр. Кънс тигән булса қаратығыс, әпләтегес⁸⁶². Јот қойдорорға кәрәк. Јурғаш белән қойалар қотно, эретәләр дә пашынан аша қойдоралар сыуға. Нәрсәдән қурықса – шул тлъшьп қуйа. Јойоп-қойоп алсаһ, йльрәк килеп цығаты, йльрәк тлъшкәнче қойалар, тис генә қото килсә, қурғашны авызына қаптыралар, йә тъшенә тегеп қуйатылар. Кемесе (кайберсе)қырық қоймақ пешерәләр бер табаға тамчып-тамчып⁸⁶³, балаға ашаталар. Јәнипә мамай аны қот салмасы тийәте ите.

Йығылса, йығылған урынына тозлар сибәтеләр. Йел тейсә, ыстаканға тос салаты да тлърлль-тлърлль йергә тийереп китә.

Әлек сағатлар йоқ қуй, къләчкегә⁸⁶⁴ қарайлар ите. Къләчке озонайа бара. Сәғәт йук, къләчкегә генә қараб апқайталар кълтъне дә. Къләккене қарышлай њлчәнъ булған. Пер йырау та беләмен:

Йитегән йолтос нурлары бар.

Ике бит уртасынта.

Әйдәһ, йетәр йаскалы, цай эцәбес.

Ышанулар. Әрwәхләр къскә къренәте минеһ њсемә. Әрwәх баса, лърльб уйата, лъстльмә басты да лърәте битемә. Уғынып, уғынып иккенце йағыма әйләнәп йаттым. Ир гешем (ирем) сәннәп-сәннәп сьгешә йе, синеһке албастыһ килде дә мине тота тип.

Лъй ийәсе уйатты микән мине тим, минеһке цәцемне њреп қуйа ите, њреб-њреп қуйаты, цицә алмый идем, кисеп-кисеп ташладым. Лъй йәсенеһке ир дә була ди, қатын да була ди. Късемне ацып қарасам, ақ йаулықлы лъй ийәсе қабасынта ийереб утыра икән, мин әйтәм урцығыһ тутырып қуйғанма?

Тлъш кърәм, пер табын⁸⁶⁵ кеше қайтып пара. Хьлтчәтулла къземә къренде. Ысе пейек, таса кеше ите. Лъй ийәсе ул диделәр. Минеһке чәцемне њреп қуйса ите. Пичнеһке къчәркәләрен (кисәнъ агачы), пумаланы алып, әйдәһ, мин киттем, дисеһ йаһа лъйгә къчкәндә, қалмаһ миннән тип, атланып, мондача килеп, лъйгә кереп, сльйәп қуйдым.

Осон ақ кийемнәрен сльйрәп йльри икән, әби купқан тиләр. Боларныһқы лъй ийәләре килмәгән икән. Инәбес купқан тип, сиратларын қарайлар. Бу әппә барып, къчәркәгә атланып, почмақны доһ-доһ суғып, лъй ийәләрен цағырып апқайтып, шуннан суһ тынычлады лъйләре.

Иһ кечебес Умыскида тора, тлъпчльк. Атам минеһке йәш бичәгә китеп қалты песне ташлап. Йәш бичәсе мән килеп йльрдль бескә. Эце китте дә пер йома ғына, њлте дә китте. Сиксән йәшлекләр тыһ⁸⁶⁶, терьләр⁸⁶⁷. Син әйтмешле, йльрәкләре тота да њлә тә қала.

Әwәле әйтәләр ийе, имеш йуғарыда таш тлъшкән, асыл да Ташытқан булып киткән.

⁸⁶² әпләү – авыртқан жиргә кул белән сөйгән кебек кенә итеп суккалау

⁸⁶³ тамчып – тамызып

⁸⁶⁴ күләчке – күлөгә

⁸⁶⁵ табын – биредә: төркем

⁸⁶⁶ тың - нык

⁸⁶⁷ терүләр - тереләр

Киём-салым. Чарық тегэргэ кьн⁸⁶⁸ эшлэгэн атам, мэрхьм, сыйыр кьне, ат кьне. Iуйныкы⁸⁶⁹ кьненнэн пыла шубалар. Тирчэген тазарталар, ат тирчэген, куй тирчэген. Айақ йльзьнэчэ қара бывақ⁸⁷⁰ йасап йетен йебеннэн. Царық плърльльп тораты, ыштан қашларына⁸⁷¹ эрисинкэ шикелле ыштан бывағы. Йльннэн булса царық пывағы матур була, кап-қара, аппақ наски.

Цабатаны йьгэтэн⁸⁷² ьрәделәр, без йақта кьп йуқ, чарық белән маташтыралар. Дьп⁸⁷³ ағачының қабығын әрcep, куһыр⁸⁷⁴ тльсь чыға, куп-куһыр. Туз май⁸⁷⁵ белән қарайталар.

Пырчынны⁸⁷⁶ чарық тип әйтәделәр. Чарықны кьннэн теккәннәр льстән пырчыннап куйалар, пау тығалар, пырчынны чарық пулады. Читекләр матур-матур кьллль⁸⁷⁷, чигешләре булаты. Бил блърьләре бороп, пилтән плърльп, итәк салып, хот монта хәтле сал кьйләккә. Йақасын уйып қына куйа, уйма йақа муйныһа шайлап⁸⁷⁸ қына. Iайтарма йақа да була. Ирәннәр⁸⁷⁹ кьйләген йақаларын чигеп, қыйыш йақа куйыплар. Кьйләкләрне беләкчәләб⁸⁸⁰ әвәле теккәннәр кьбесе, тар ғына, пер сәтәп куйады, оссон буйлы⁸⁸¹, қысқа буйлы булады. Йеһсес қамзул кортқайақлар кийә. Матур, йолтырақ таварлардан, йәшләр кимиләр. Айлапқыч тьрль-тьрль була, муйныһа кийәсен, кесәләре бар, башын бәйләйсеһ. Әвәл кигәннәр артлы айлапқыцлар, тьгәрәк йаға, блърльп куйасыһ. Кьдрә бәрән тирцәкләрен эшләп қолақлы бьрек, сестә алай, пестә – томақ кийәтеләр. Минеһке қарт инәм тьгәрәк пьрек, қартатам қырпаулы бьрек кийепте. Тьгәрәк пьрек қолағы булмаған аныңқы.

Омск ълкәсе, Знаменский районы, Тайча авылы.
Эксп., 2000.

Тормыш-көнкүреш. Олло қартатам⁸⁸² кәпләйтегәйте. Y⁸⁸³ киртеп⁸⁸⁴ лйчегәч қылған⁸⁸⁵, ғайван⁸⁸⁶ асыраған. Кьймәтә палықлаған оққасыныңқы⁸⁸⁷

⁸⁶⁸ күн – биредә: тире

⁸⁶⁹ iуй – сарык

⁸⁷⁰ быwai – бау

⁸⁷¹ ыштан iаш – штан бөрмәсе

⁸⁷² йүгә – юкә

⁸⁷³ дүп<р. дуб – тал

⁸⁷⁴ iуңыр – чия төсе

⁸⁷⁵ туз май – сумала

⁸⁷⁶ пырчынны – өстен тукума белән каплап, йорт шартларында эшләнгән күннән теккән,

сай аяк киеме

⁸⁷⁷ көл – чәчәк

⁸⁷⁸ шайлап – яраклап

⁸⁷⁹ ирәннәр – ирләр

⁸⁸⁰ беләкчә – жиң очы беләзеге

⁸⁸¹ буй – кыса

⁸⁸² олло iартата – бабасының әтисе

⁸⁸³ ү – ул

⁸⁸⁴ киртү – бурау

⁸⁸⁵ өйчегәч iылу – кечкенә өй салу

⁸⁸⁶ ғайван – мал, терлек, хайван

кысы ман⁸⁸⁸. Пауныҥкы пер очыгы⁸⁸⁹ қыйута⁸⁹⁰. Олло қартатам кәпләйтте, пер йаҥкыс қыс пулган, қырата⁸⁹¹ эшләнеп торғанга бичен⁸⁹² алып киткән. Йақшыларыбыс⁸⁹³ йататы куй⁸⁹⁴, ул астаналарны⁸⁹⁵, Ишимнән килә, бер қортқайақ қарайты. Ул астананы Әминә әппә⁸⁹⁶ беләте. Ағач кифрҥ⁸⁹⁷ бар, аныҥ йағынта йатады пер йақшы.

Әвәле ақ кәләнкҥр турап⁸⁹⁸ суға тығаннар ите йитеннән. Йитенне цъбәк қылғаннар, ийргәннәр⁸⁹⁹ аны, турап қылғаннар, ине булай булған, йитеннән май да суктырғаннар. Кинтернеҥке име⁹⁰⁰ ысбайы⁹⁰¹ тльшәте, пәтер⁹⁰² қылғаннар. Йитен майы тәре⁹⁰³ ул, кешегә шибалы ы⁹⁰⁴.

Сыйырны сауасыҥ ағац ашлауға⁹⁰⁵ пухрапқа⁹⁰⁶ утызасын, қаймағын шабала ман⁹⁰⁷ йыйаты, ағац кльбль, пешәте⁹⁰⁸ инәм. Къбек май⁹⁰⁹ пулаты, кльбльслътне⁹¹⁰ эцәсен йә пәтер⁹¹¹ басасыҥ, мейецкә бешерә тегән ите.

Сауырнач исемле кеше килеп торған. Минеҥ қартинем қартаймай ҥлгән, қытайлар булған. Теге йақта эстәкләр булған. Әстәк сийәрәт йақта, урта чукта⁹¹² урыслар булған, алар ас пулыптылар. Сауырначныҥ килгәнәнә алтты йльс йылға йауық⁹¹³. Иван Грозный қасаннарны цукынтырғанга Сауурғац пулған инте.

Омск ылкәсе, Усть-Ишим районы, Саургац авылы.
Эксп., 2005.

Туй. Бестә кичке туй була торған, кода туй була торған. Ике йердә була

⁸⁸⁷ оіа – абый

⁸⁸⁸ ман – белән

⁸⁸⁹ очы – оч , баш

⁸⁹⁰ ыйу – бәке

⁸⁹¹ ыра – басу

⁸⁹² бичен – убырлы карчык

⁸⁹³ йаишылар – изгеләр

⁸⁹⁴ уй – бит, ич

⁸⁹⁵ астана – изгеләр кабере

⁸⁹⁶ әппә – апа

⁸⁹⁷ кифрү – күпер

⁸⁹⁸ турап – киндер (тукыма)

⁸⁹⁹ ийрү – эрләү

⁹⁰⁰ им – жим, орлы

⁹⁰¹ ысбайы – биредә: яхшысы

⁹⁰² пәтер – ритуаль төче күмәч

⁹⁰³ тәре – дару

⁹⁰⁴ шибалы ы – шифалы ул

⁹⁰⁵ ашлау – тирән табак

⁹⁰⁶ пухрап – баз, кар базы

⁹⁰⁷ шабала ман – кашык белән

⁹⁰⁸ пешү – атлау

⁹⁰⁹ күбек май – ак май

⁹¹⁰ көбәсәт – май әйрәнә

⁹¹¹ пәтер – ритуаль төче күмәч

⁹¹² чу – урман

⁹¹³ йауы – якын

торған. Йәшләр нһгәр лйдә⁹¹⁴ була торған ите. Тһртәр чана кһч қаудылар⁹¹⁵. Туғаннары килде саучы булып. Мин туйлап барған, пик сур туй уйнадылар. Мин пик порнағы кеше тип қуйамын һсемне. Кһч тһшкәч, йортта⁹¹⁶ кеше кһп, қәйнә дә йортта, кһренешләр⁹¹⁷ бирәләр. Мәһа кһлмәклек тавар бирделәр қәйнә мен (белән) қайным. Мин қәйнә мен қайнымға чалбар, қәйнәмә кһлмәклек пиртем. Мытлығ атышадылар. Йастыққа бастырып тһшләрәләр, бал ман (белән) май қаптыралар. Кһйәһ итәкләп апкереп китә. Чһпрәк⁹¹⁸ сусалар пусаға алтта, аһа басасыһ лсә⁹¹⁹. Чатыр эченә утырталар. Чатыр эчендә қыслар, қыслар ман утырасыһ. Кһчкәндә кһйәһ апчығып китәте, кһйәһ килә дә кһчөргәле. Тһшәк пасыу⁹²⁰ кһчкәч пулады ите. Кһйәһ қуйыңқа йапқынчы иге йаққа иге қыс утырады, аларға пһләк пирәте, алар чығып китәте. Йеһкәлекләр шунта бергә эшләшеп йһриләр.

Омск ллкәсе, Знаменский районы,
Усть-Тамак (Уштамак) авылы.
Эксп., 2006 ел.

Тормыш-көнкүреш. Кһк тһбә тигән йеребес пар ите. Мин йыр пашлайм. Кыруг уртаға йегет мән қысны тһшләрәтеләр, кһйәнтә уйыны тиләр. Йырлаған суһ аларны тушы (рус. тоже) барлап (парлап) тһшләрәте бер ғыс, пер паланы. Тағы йырлайтылар.

Искә тһшләрәге тә килмәс әвәлге тормышларны. Малата⁹²¹ пар ите. Кһлтәне убынта⁹²² қоротоплар. Тһрт кеше малата ман⁹²³ туқмайсыһ. Ун кһлтәне лйәсеһ, ул пишәм⁹²⁴. Картупны кһмәләр, тәпкәләр пар аныһқы һсенеһке. Әвәл кеше кән⁹²⁵ утыртқан йуғ аны. Йәсер картупны ат ман та кһмәләр. қышқыға аны итән астына қойатлар, әргемнеһке тә алыһ (шулай). Пухрап⁹²⁶ қасыйлар, кеше таптамас йиртә, минеһ йһгелде⁹²⁷ әнә.

Киём-салым. Тһшлең⁹²⁸ қуй, эчтән кийәтеләр, кһйләкнеһке эченнән ул. Чәчкә манит⁹²⁹ таққаннар ике йара⁹³⁰, йуван⁹³¹ манитлар. Карамысла

⁹¹⁴ нүгәр өй – кәләш белән кияү бергә беренче көннәрен уздыра торған бүлмә, өй яки башка урын

⁹¹⁵ күч іаву (<куу) – килен төшерү

⁹¹⁶ йорт – биредә: ишек алды

⁹¹⁷ күренеш – яшь килен белән беренче күрешкәндә, ана бирелә торған бүләк

⁹¹⁸ чөпрәк - туқыма

⁹¹⁹ өсә (басу) – ертырлык, өзәрлек (итеп басу)

⁹²⁰ түшәк пасыу – егет ягында кыз белән кияүнең кияүләп, кунак булып ятуы

⁹²¹ малата – чабагач

⁹²² убин – әвен

⁹²³ ман – белән

⁹²⁴ пишәм – көлтә чүмөләсе

⁹²⁵ кән – күп

⁹²⁶ пухрап – баз, чокыр

⁹²⁷ йүгелү – жимерелү

⁹²⁸ түшлөһ//түшлек – күлмәк астыннан кия торған күкрәк

⁹²⁹ манит – тәңкә

шигелле монтый нимә; ике йағына ике бау ман манит, ул инде бай кызларында. Чулбыныһқы усыры⁹³² бар, тиһәрәгендә (әйләнәсендә) кльмльшләр эленгән, кьсле⁹³³ ите матур шешә⁹³⁴ мән. Чала-була⁹³⁵ кьреп калынды. Николайский манитлар таза⁹³⁶ кльмльш иде.

Аляпқычлар тьмән тьрле⁹³⁷, тойоц⁹³⁸ пула йиһле шигелле. Пуйыңқа элеп куйа тығаны та бар, баулы.

Сльләүче: Кадырова Заря Садык кызы.
Омск ллкәсе, Усть-Ишим районы,
Ильчебага авылы. Эксп., 2006.

Изгеләр каберләре турында. Ус-Ишендән (район Һзәге) кьренеп торады. Ношо-Николески, уба бар, қыслар убасы. Анта әһлийә ғыслар фыронт тотқан. Йыуан ағачларны льльрльп атсалар, пер салтат қалмай игән. Тағын шық⁹³⁹ тоғомнарнықы сийәрәт пар. Әтәм пасмас тийән сийәрәт пар, киртмәсе⁹⁴⁰ бар, пер ғыс әһлийәнеке. Астана⁹⁴¹ шигелле пер йер бар, әһлийә әнбийәләр йатқан анта. Минеһ кьсем авырғанға Калычамал дейтләр. Кьскә бер сызық чыққан миһ шигелле, қалы дейтләр.

Омск ллкәсе, Усть-Ишим районы, Ашеваны авылы.
Эксп., 1997.

Киём-салым. Гуйныһқы (сарык) тирчәгендән йасап тун теккәннәр. Йонон әйереп (эрләп) сьцмән (тула) суцқаннар, аннан кейәткән⁹⁴² теккәнәр. Пилтән йақшы қоршақлар (билбау) урағаннар, аны та йьннән әйереп суғып, пуйағаннар. Йоршацны аны тушы суцқаннар. Чарыцқа⁹⁴³ бау ишәткәннәр ите қысылны, кьңне, қараны. Йылы булған ул сьцмән ирәннәргә, абышқаларға, пичәләр тә кейгән. Китән (киндер) сукқаннар, китән шабыр (юка киём) кейеп куйатылар. Әйергәннәр итенне урчыц (орчык) ман, йаланда Һсә. Гунычлы чарық кийепләр, чабата Һрепләр йьгәтән, пыйма⁹⁴⁴ куй йьннән кийепләр, пыйма калуша⁹⁴⁵ булған, ул иһел⁹⁴⁶ булған. Сестә пийләй тимесес?

⁹³⁰ йара/йары – якка

⁹³¹ йуван – зур

⁹³² усыр < рус. узор

⁹³³ күсле – кашлы

⁹³⁴ шешә – пыяла

⁹³⁵ чала-була – әз-мәз

⁹³⁶ таза – чын, табигый

⁹³⁷ төмән-төрле – мең төрле

⁹³⁸ тойоһ/тойоі – ябык

⁹³⁹ шыі – изге кешеләр

⁹⁴⁰ киртмә – бурап эшләнгән чардуган

⁹⁴¹ астана – изгеләр кабере

⁹⁴² кейәткән – киём

⁹⁴³ чарыі – күн аяк киеме

⁹⁴⁴ пыйма – киез итек

⁹⁴⁵ пыйма калуша – пима, киез ката

Йарғақлар⁹⁴⁷ булган ирәннәргә⁹⁴⁸ пеләләй тышынтан кейгәле. Йарғац чицмәнтән тә, сьцмән йьндән. Йьндән тағын йышым⁹⁴⁹лар бәйләйтхәннәр, йон ойоғы. Іәсер кьлби⁹⁵⁰ пәйләделәр, тубықтан⁹⁵¹ тьбән, кьлләп. Миней кысыл боцлы⁹⁵² чарығ ите, ах (ак) йон йышымым әл тә бар, мин аны тубыққа чақ кийәм. Атның тирчәгендән салынған⁹⁵³ кьн ите чарығым. Чабатаға аһа тьбьнә печән салып қуйасыһ онторац тип. Камсулнықы тьһәрәге⁹⁵⁴, итәге инте суцмалы⁹⁵⁵ чәмпәр⁹⁵⁶ дейтләр, минте салып қуйған, чәмпәрләгән кьйләк титләр, минейке йәшел мохмал⁹⁵⁷ ите.

Омск ьлкәсе, Усть-Ишим районы, Ашеваны авылы.
Эксп., 1997.

Балага күз тисә... Чьпрәккә тос пәйлим тә андан табаны мич тьбәгә⁹⁵⁸ утысам. Эсегән суһ чьпрәкне табаға, йышып-йышып ьчкәчә имним. Илләгән илтән килгән булса илләр-тавыллар⁹⁵⁹ алып китсен, йатқан йатууына, торлаған торлауына⁹⁶⁰ китсен, апарам та пасып, йәнчеп, тупсаға тькьльрльп-тькьльрльп қуям. Тосло чьпрәц утқа ташлым. Уттан чьпрәге кьйсә, тосо шатыртап чачрайды бы йаққа. Табаны тотам та анта табаға су қоям та баланы йығам.

Омск ьлкәсе, Усть-Ишим районы, Ашываны авылы.
Эксп., 2006.

Авыллар тарихы һ.б. легендалар. Іартауыл (ав. ис.) әлгәре булған. Іайын сиһер урысча мыс дигән сьс. Элек авыл булмаған монта, қәсер йован⁹⁶¹ авыл пулыпты. Іайын қарту - қыра⁹⁶² исеме. Монта қайын кән⁹⁶³ пулған. Монта олло кьл, Олло кьл тибес, Балшой Уват инте ул. Кьл тьгәрәктә⁹⁶⁴ йақшылар⁹⁶⁵ йатады. Аларныңқы йичкә сьйәкләре әшкәрә⁹⁶⁶

⁹⁴⁶ иңел – жиңел

⁹⁴⁷ йарғац – йонсыз тиредән, сукнодан һ.б. тегелгән тыш бияләй

⁹⁴⁸ ирән – ир

⁹⁴⁹ йышым – йон оек

⁹⁵⁰ күлби/гүлби - гольфы

⁹⁵¹ тубы – тез

⁹⁵² боһ < рус. бок. – ян

⁹⁵³ салу: күн салу – күн иләү

⁹⁵⁴ төңәрәк – итәк очы

⁹⁵⁵ суһма/суіма – ука

⁹⁵⁶ чәмбәр/чәмпәр – 1) коршау; 2) күлмәк итәгенә аркылы салынған сыр, бизәк

⁹⁵⁷ мохмал / моһмал / маімал - ситсы

⁹⁵⁸ мич төбә – тимер мичнең өсте күздә тотыла

⁹⁵⁹ илләр-тавыллар – жил-давыл

⁹⁶⁰ торлаған торлауы – яшәгән жире

⁹⁶¹ йован – зур

⁹⁶² ыра – кыр, басу

⁹⁶³ кән – күп

⁹⁶⁴ түгәрәктә – янында

⁹⁶⁵ йаішылар – изгеләр

⁹⁶⁶ әшкәрә – бик

оссон, ике митер булган, қасаганта ылчәп тә ғарағаннар.

Іалийәләрне атласағыс (Галияләрне узсағыз) кһл эргәтә⁹⁶⁷, кһпрһ қолақ⁹⁶⁸ йақта йаһа лһй, анта қартымһһқы пертуған әптәсе⁹⁶⁹ йәшәйте мап-матур. Кешеләр монта элег-электән йәшәгәннәр, цуғынғалы итмәгән кешләр монта килгән. Иһ перенче Іартаһыл пулған, иһ йәше Аусағ аһыл. Уба лһстль анта, пейегрәк, ул тектәрәк, тек⁹⁷⁰ анта, йуғары.

Іыһылып⁹⁷¹ килгән тоғом⁹⁷², аталары Мортаса, улы Муса йасақлы тоғом. Муса тәтәмнеһке⁹⁷³ йитте улы булған, Пәттәк – Моқәмәтпәшир – Рәғимчан – қысы мин – Рәғимбигә булам. Сһләмешләр пуйынчы беләмен.

Кһлнеке суһы тәмне, қотоқһһқы⁹⁷⁴ сыһы қырт тәмле⁹⁷⁵, кһлнеһке сыһы йомшақ. Нәнәһ, ти қысым, син сһйыр белән тайашма⁹⁷⁶, қыш кһн кһлтән сыу алалмайбыс қһйу⁹⁷⁷ тишеп. Мин йәшрәк пулғасын чәкәнрәк⁹⁷⁸. Іарап пақчы, аққошларыбыс пасма йанта.

Тәрәсә тльбһмнән ытәсен,
Пашыһ тьбән игәнсен;
Іайғыларыһ бик зур мәллә,
Іалтыр миһә барысын.

Шәм-шәрифкәй, Ак тирмәләр кһйлһн тә беләм. Олло Кһл (ав. ис.) мин пелертә булған ите. Ничә лһйчльгәч булғандыр. Пишәһе қуш лһй, қалғаны сыһар лһй.

Әргем аймағы белән йәшәгән: Кһлтльйле, Тет, Іайынны аһыл, Усағ аһыл, Іартаһыл, Пәйег аһылы, Іарағай тигән йирдә дә аһыл булған, Кәнчиккәй тигән йирдә дә, Нуғай дигән аһыллар булған, Нуғайда астана булған. Кәсер Усағ аһыл, Іартаһыл, Пәйек, Аусақ, Ағытпаш аһыллары ғына қалған, қалғаннары петкән. Эрһәлтһсйәдән соһ петкәннәр. Тльт тоғомлары Туғыздан, Мал. Уваттан, Ләмчәйдән (ав. исемнәре) булған. Туғыздан, паштан Олло Кһлне талашып суғышқаннар, һлтерешкәннәр. Кһл буйынта астаналар бар, Кһлчән тигән кһлтә ул. Аһйһ сәчәрәсә⁹⁷⁹ йук, исеме билгесес. Ағытпашта да астана бар, Іартаһылтан лһч чағрым.

Іартаһылта Шуркина Варақа тигән қыс йәшәпте. Кел чәрәғәтләнеп тордо, ту аһақлары пасады, чабады, ту чәрәғәтләнде. Аһйһқы тльшһнә инәте⁹⁸⁰ Кһлчән тигән астананықы. Варақаныһқы ту аһағы сынады, ту әйбир

⁹⁶⁷ эргәтә – янында

⁹⁶⁸ көпрү іолаі – күпер култыксасы

⁹⁶⁹ әптә – бертуған апасы

⁹⁷⁰ тек – тау, калкулык; тектә – тау өстендә, калкулыкта

⁹⁷¹ іаһылып – қуылып

⁹⁷² тоғом – токым

⁹⁷³ тәтәм – бабам

⁹⁷⁴ іотоі – кое

⁹⁷⁵ ырт тәмле – каты

⁹⁷⁶ тайашу – азаплану

⁹⁷⁷ ыһу – бәке

⁹⁷⁸ чәкән – тернәкле

⁹⁷⁹ сәчәрә – шәжәрә

⁹⁸⁰ (төшкә) инү – керү

чыгады, чей⁹⁸¹ часаланып торған қыс пулған ул. Ул йибәрә астанаға энесен Әлмъг Иқсанов исемне перәнь белән. Читәннәб алалар тльшендә әйткән йирне. Чыға та әйтә тәтәсенә, пес читәннәтек, тип. Тльшльнә керәте, тар читәннәдегес, пашымны кергесмәдегес. Парып тағы читәннәделәр. Пирәбес сатақа, йаawyс сьз әйтмәйделәр. Читәннәгәч ул қыс пер часа (кәза) та кьрмәде, тормошқа чығып эрәхәтләнәп йәшәде Шәрип абзый белән.

Менә кәсер әйтәйен: салача⁹⁸² кәләсәсес⁹⁸³ пулаты, ағачны йыға, пер тамырын қалдырады, кисә⁹⁸⁴ тишеп, алай сурәтәтеләр. Кльймә сурәткәннәр саста. Пьничәне⁹⁸⁵ кльрльсмән⁹⁸⁶ пелән⁹⁸⁷ чаласын, пер ағачтан пулаты, пуйничә илле-алтмыш сантиметр. Лодка тьрт йарым митер, утыс пиш-қырық сантиметер кисәсе (аркылыга). Тәсничәдән⁹⁸⁸ сороқ⁹⁸⁹ қылалар урман (чыршы) ағачыннан. Путарка сур сороқ қуй, грузы сур, кабариты та сур.

Төрле ышанулар. Элгәре кешеләрне атақлап⁹⁹⁰ атағаннар қуй⁹⁹¹. Шийгәр ьсенчә генә эшләйте, шим турачок тийән сьс. Сартлар – ьспәкләр алар. Йыған⁹⁹² қуйыннар ыздаравый. Йышлар – пәриләр, тльстә йльрите, кешене аташтыра, безвредный, кеше булып тавыш бирәте, алташтырып алып китәте. Ырқ тльльнчлькләр булған, сараннар, қомсослар.

Пичен булаты, атнықы йалын ьрәте, ьрсә тарау йарамайты, иккән⁹⁹³ вахытта аласыһ ғына, аны тараттырмайтылар, ат аурып китәде, кьреммәй пичен, атта ғына пулады.

Сырхәвәт: ут очаты тектән⁹⁹⁴, артыннан очқоннар оча, пер митер чамасы, бес тын пулып қалабыс. Йыш пулады, йасқыда, май айында, усып қына китәде.

Барғанда ут очорайды, қыш та очорайды, тльнлә булады, митыр киләде арттан, мататсикыл тип торасыһ, утыс сантиметер қала сьнәде. Миһа, абый, машина килеб утырады, как Пуранны⁹⁹⁵ тей. Іарадым, подфарник эспушкаға⁹⁹⁶ боролды да йоқ пулты. Барып қарадық Марс пелән, машина эзе дә йоқ, уты таралмайды, нуры йуғ аныһ, тльн уртасыннан алтта, тльн уртасы ьткәчен булмый, пер ьк тирәдә ул.

Чийеш тигән кьлтә, йылым пелән бардық палықларға. Ағач пашынан

⁹⁸¹ чи, чей – һаман

⁹⁸² салача – сурәтмә, ағач кәүсәсеннән ясала

⁹⁸³ кәләсә – тәгәрмәч

⁹⁸⁴ кисә – аркылы

⁹⁸⁵ пуничә – көймә, бер кәүсәне уеп ясала

⁹⁸⁶ көрәсмән – ишкәк

⁹⁸⁷ чалу – ишү

⁹⁸⁸ тәсничә – такта

⁹⁸⁹ сороі – зур көймә

⁹⁹⁰ атаілау - кушамат бирү

⁹⁹¹ іуй – бит, ич, инде

⁹⁹² йыған – зур

⁹⁹³ иккән – жиккән

⁹⁹⁴ тектән – югарыдан

⁹⁹⁵ “Буран” – қышын йөри торған транспорт

⁹⁹⁶ эспушка – иске я кечкенә каралты

пер ут йльри, ти. Ийәле⁹⁹⁷ ул тльш, қысыл, сур тьгел, пер тльшә, пер менә, ағач пашнан йльрльб утыра, тавышы йук. Пиш-ун кеше қарап тордоқ туһып пльткәнчек, ил⁹⁹⁸ қуй ул, сес чин тийәсес, шул пер урынта, пер унпиш митыр йльрльйте, йарты митыр чамасы диамитры. Пер йарты сәғәт йльрльйде. Сырхәwәт усып қына китәде, ә менә пы йльрльйде.

Аурақ⁹⁹⁹ кешенеке таваришы булады, кеше булып йльрите, аһа тийһ йарамайды, кешесе һләргә мушыт. Мин Саттар мәрхһмне кьргән, шинил льстльндә, ә мин аны кьргән қарта ойнай торған йиргә йиткәнтә. Керсәм Саттар йылап утырады, ақча отторған.

Инәлек сесчә кендег әби. Йотлоққа¹⁰⁰⁰ керәделәр пала туған лйгә. Әркем йастықчықлар¹⁰⁰¹ йасап керәсеһ. Йастықчықныһ әрбер мльйәшәсенә¹⁰⁰², башына тегеп чығалар, матур йепләр, чльпрәкләр қысыл, кьк. Шәлтльп¹⁰⁰³ йасайлар, матур килеп чығады. Йотлоққа кергән балаға қотлоқ йеп пиргәннәр. Мьлинә йепне тльрль тльстә алып әлмәкләп йасайлар, балаға бирәләр ул қотлоқ йепне.

Сльйләһчеләр: Турушева Әйтбигә Тәбһшахман кызы, Абназирова Алима Курман кызы, Бухарин Ахметшарип Усук улы. Тльмән лькәсе, Вагай районы, Осиновская (Аусак) авылы. Эксп., 2004.

Тормыш-көнкүреш. Мәшкәләр¹⁰⁰⁴ қуслайты¹⁰⁰⁵, йә кучқар¹⁰⁰⁶ бала, йә саулық палачық пулаты. Сыйыр посауласа орғачы¹⁰⁰⁷ титләр, посаучық. Сыйыр олло қайван. Тиресен кьн қыла тоғаннар ите. Тетнекен, тет¹⁰⁰⁸ қабықны пуйатқалы салатылар. Пльрмә¹⁰⁰⁹ қылатылар, тиретән кьн қылып чарық тегәделәр. Әлек Іартауылға йльрльб уқу ите, пльрмә кейеп йльрльгән йәш¹⁰¹⁰ тиретән, пауны усқарып пәйләп. Әлек сысық¹⁰¹¹ та булмаған. Сапмалы чарық кейепләр, сапашки сыман. Печенне¹⁰¹² чарық пулаты, пыбақ¹⁰¹³ пәйләйтеләр, қысқа қунычлы. Чубатаны беләмесләр? Чубата

⁹⁹⁷ ийәле – женле

⁹⁹⁸ ил – жыл

⁹⁹⁹ аураі – өрәк

¹⁰⁰⁰ йотлоққа – қотларға

¹⁰⁰¹ йастықчы – кечкенә мендәр

¹⁰⁰² мөйәшә – почмак

¹⁰⁰³ шәлтәп – бишек

¹⁰⁰⁴ мәшкә – сарык

¹⁰⁰⁵ йуслайты – бәрәнни

¹⁰⁰⁶ йучіар – тәкә

¹⁰⁰⁷ орғачы – тана бозау

¹⁰⁰⁸ тет – карагай

¹⁰⁰⁹ пөрмә – чи, әшләнмәгән тиредән теккән аяк киеме

¹⁰¹⁰ йәш (тире) – әшләнмәгән, чи (тире)

¹⁰¹¹ сысы – сызлау

¹⁰¹² печенне чары – қунычсыз күн аяк киеме, өсте киндер белән әшләнгән була

¹⁰¹³ пыбаі – бау

пуваксыс пулғалы тейеш тьгел. Iуйтиртән¹⁰¹⁴ тиртун¹⁰¹⁵ тегепләр, толоп. Iуй йльннән пойма қылыптар, поймакәт қарт пар ийе, қыш пуйына пойма басқан. Iуй йльннән нуски, чышым¹⁰¹⁶ пәйләйтеләр, эчмәк пийәләй дә. Бестә себер совоғы, тышмаксыс¹⁰¹⁷ пулмай. Ышқысын ултырам, пәйләнәм. Монтай сувық, урнастында¹⁰¹⁸ оро¹⁰¹⁹ қасабыз қартушкаға.

Гьр қорбанына сарық суйадылар кьмеп қайтқач. Кьр аызы ачылғанда лйдә қорбан чалалар. Кичә қуйылған кешегә қуй (сарық) табалмағаннар, эче, пашы ул уқ кьннль чалғаннар. Бестә лчльн, йетесен, қырық кьннль, йльсьн, йылын усқаратылар. Iаберне читәннәгәннәр сырғыйлар¹⁰²⁰ салып-салып. Бестә ньлгән кешенеке аурып йатқан урынына пер нимә, питйаулықма салатылар, қырығынача йатады микән, йитесенәчә дә, сльлгль саладылар, лстльнә қайчы. Iатем аштан (корьән ашыннан) соһ алатылар. Iатем ашқа аыс теймәй йарамайты. Пәрәмечтән йейәләр, аштан, чайтан (чәй). Аталары сыуға китеп, иснәбес (кизнәбез) рак пелән дльнйадан қайтты, кьптә башланқан пулған, пелмәпбес, лч йететә¹⁰²¹ ньлеп қуйты иснәбес. Iатемтә сатақа саласын, плтьльнльсенә атарлап саласын.

Нийәтлеккә¹⁰²² нимә суйасын, пәшәкәләр¹⁰²³ кән¹⁰²⁴ пулса, пәшәкә суйасын. Бес чей¹⁰²⁵ қас асыраған. Нийәтлекне йамқыр йаумаса та, бер йердә, кьл эргәтә пешерәтләр, йийәтләр¹⁰²⁶, сыу чачышатлар. Пы саманта сирәп¹⁰²⁷ китте, олло-қарылар қайтып китте¹⁰²⁸, мине бән (белән) пер йылғылар қалматы. Мәчет ишегентә¹⁰²⁹ генә лйльбес пулғанты.

Iльрәктән ньтә киткән ул порнағы тормошлар. Порчақ чаптырғалы йльрльтльк. Цалғы белән йылға кистергәннәр¹⁰³⁰ саслықта, пуйничәләр¹⁰³¹ йльргәннәр. Йыwaһ¹⁰³² цаһ циләкләр ите ағачтан, палықны қойа торғаннар ите, палық тослайлар. Ыскенчәкләрне (ьсмерләрне) ьрәнчеккә алып китәте, цалғыны ньткерләйтеләр. Кьлчәнтә йаттық, йылым тарттық, йегермә киланы йлькләтәтләр палықны. Йлькләп аппаратабыс ыздайт иткәле.

¹⁰¹⁴ iуйтир – сарық тиресе

¹⁰¹⁵ тиртун – тире тун

¹⁰¹⁶ чышым – сарық йоныннан бәйләнгән оек

¹⁰¹⁷ тышмаі – юка тиредән, я йонсыз тиредән тегелгән тыш бияләй

¹⁰¹⁸ урнасты – идән асты

¹⁰¹⁹ оро – чокыр

¹⁰²⁰ сырғый – колга, артық юан булмаған киртә

¹⁰²¹ йете – атна

¹⁰²² нийәтлек – нәзер қорбаны

¹⁰²³ пәшәкә – сарық, бәрән

¹⁰²⁴ кән – күп

¹⁰²⁵ чей – гел

¹⁰²⁶ йийәтләр – ашыйлар

¹⁰²⁷ сирәп – сирәгәеп

¹⁰²⁸ іайтып китү – үлү, дөнъядан китү

¹⁰²⁹ ишек – ишек алды

¹⁰³⁰ йылға кистерү – сазлыкны ерып канал ясау

¹⁰³¹ пуйничә – бер ағачтан чокып ясалған көймә

¹⁰³² йыwaң – зур

Сльйлэньчелэр: Арипова Мәликә Рамазан кызы;
Рәшитә әптә Галәэмкол кызы.
Тльмән льлкәсе, Вагай районы, Одинарская
(Картавыл) авылы.
Эксп., 2004.

Туйлар. Ысны ырисалық пелән, теләб алу булған. Ыс качып китсә, йегет йақтан йарашуға киләтеләр. Теләп килгәнтә, пашкота керәте, паш песнеһ, қылыч сеснеһ, тите. Ыриса булсалар, пес сесне қылыч белән тьгел, хуш киләсес, эрзық пелән қаршы алабыс, тиләр пы йақлар. Тосло палық, канфитлар, алма, арақы алып киләделәр. Туйны булчайдылар, булчау – қайсы чичлада икәнән әйтәләр, пулча – ул чама тийән сьс. Тльгль бер ашылта ньскән мин, сурап партылар. Инәм йәтим ньскәргән песне, пер ағам соуғыштан килмәде. Теләп¹⁰³³ килгәнсен пиртеләр, кьнтеләр. Анан йараштылар, туйлар қылтылар пер қуғыс¹⁰³⁴ льйдә. Мьгәлтәк¹⁰³⁵ пән¹⁰³⁶, йаратып пиртеләр кльйәньгә. Ыс кьчерәтеләр, алай¹⁰³⁷ булған қуй. Бестә қалым тьләйделәр. Юта сый ғылабыс, иһ перенче ир йағынта, қыс качып кергән льйтә, теләп килсә, ыриса булсалар – қота сый. Іалымта йақшы тун, атыу¹⁰³⁸, киһ, йебәк кьч кьлгә¹⁰³⁹, пы йерентә бьрмә, пы йерентә итәктә бьрмә, льстәрәк йилгән¹⁰⁴⁰, киһ, ашыр қый¹⁰⁴¹ ул. Ыс китәте, вағ ақча ишекне ацып цацадылар, кльчкьнтәйләр йийабыс. Иләк-имешнеһке (кіләк-кімешнеһ) кльрәһкәсе¹⁰⁴² тьрт-пиш тийен, лауката¹⁰⁴³ чльчль¹⁰⁴⁴ алабыс, қысның йул қайере ул. Томар йасып аятекльрсе қуйадылар қысға.

Іорбан ашынамы, қатемәнәме бетерергә әйбер алып торсалар кештән, йетесенә ғатле кире ийәсенә биргәле йарамайты, пәғытсеслек пулаты.

Іарт кеше ньлсә, туннан¹⁰⁴⁵ қалған малны¹⁰⁴⁶ йыртып пирәделәр, қулға пәйләп қуйадылар, ньсль льслльп тьшкенчек йьрльйте, осон ғомерле пулсын тип, антай осон ғомерле булсын тип. Оғалары¹⁰⁴⁷ та, йәшләрә тә аның әйтмешенчә эшләб ийәделәр.

Легенда. Пер қарт миһа пала пирте тьшльмтә, йәше, исемен әйтте, асырадым мин аны. Бер урынны цитәннәткәле бойорты бер қарт. Мин

¹⁰³³ теләү – сорау

¹⁰³⁴ іуғыс – буш

¹⁰³⁵ мүгәлтәк – көймә, киленне алып килә торған өсте ябулы арба

¹⁰³⁶ пән – белән

¹⁰³⁷ алай – шулай

¹⁰³⁸ атыу – читек

¹⁰³⁹ күч күлгә – килен булып төшкәндәге күлмәк

¹⁰⁴⁰ йилгән – балайтәк

¹⁰⁴¹ ый – бит, ич

¹⁰⁴² көрәңкә – кадак

¹⁰⁴³ лаука<лавка – кибет

¹⁰⁴⁴ чөчө – баллы, татлы ризықлар

¹⁰⁴⁵ тун – кәфен

¹⁰⁴⁶ мал - туқыма

¹⁰⁴⁷ оға<ага – абзыйлары

ойалдым, цитәннәтмәйем, авырадым мин шалай. Іалықны йыйаты
льйльбьскә. Пескә пер қарт цықты, Хәмсәмулла. Китап қараты. Синейке
авыруыһ йукты, сеһел, цитәннән кәрәк, тите. Минейке энем пар ите, иснәм
пар ите, партық, цитәннәтек. Пер қарт пашыбысқа цәнецтеһ тейте, читәнне
йылтырып, кәһәйтеп цәнецтек, шаннан авырматым. Ул астананы мин
қарайым, қәйерен Тубул мәцетенә йебәрәм, Әптелқағы тейте, йәш пала ғына
әйтте исемен. Ирәнем йәшләйен нлте шалай итеп, йльрәг ауру ите аныһқы,
ошлама та булаты. Іәмсә (бер) әкәбес мулла булған, льшкльрльб ала тоған ите.
Пер палабыс имкәкләй¹⁰⁴⁸, йөри алмайты. Сигес йәшкә утырған. Табын
қуйлар¹⁰⁴⁹ килә йатқан, тора чауып киткән. Іыйыш (кәкре) аяқлы, қыйшайып
йльрите, олғайғач тльп-тльс.

Сльйләнъче: Иксанова Варақа Абделхаир кызы.
Тльмән лькәсе, Вагай районы, Картавил авылы. Эксп., 2004 ел.

Киём-салым. Әнвәл тьһәрәг алқа, кьсле сырғалар ғата¹⁰⁵⁰ идек. Чәккә
ишәп қуйадылар дьрт тәһкәне, атлап йльргән сайын шылтыр-шылтыр
бәреләп йльриләр ийе. Шабала сырғаны¹⁰⁵¹ кьрәм, тигәрәкләре¹⁰⁵² чөлтер, әче
чубақ, льстльндә ағыйық¹⁰⁵³ пула, қайсыларының пулмай. Чулпы та пар, пер
манит, қысыл тьртлькләре булған, уртасынта ағыйық. Пашларына қыслар
кигән қалфақ, кәләпуш, қалфақ кел әнче. Іырына кел уқа теселгән,
қапчығынта гел әнче тьртлькләре. Миней әнәйней қалпағы бар ыйы.

Іалфағым бар, шәлем йуқ,
Шәл алырга хәлем йуқ.
Ходай бәхетейне бирмәгәч,
Сатыб алыр хәлем йуқ.

Іалпақ маһнайынта, қалпақ чимәйле¹⁰⁵⁴ булайте, матур йалтырақлы.
Льстльнән йаулық пәйләп қуйалар ийе цәйләргә йльргәнтә дә. Саравычлар¹⁰⁵⁵
порон булған, пестә булматы. Саравыч тьһәрәк ағач, қара қыйық белән
теккәннәр, уқа урағаннар, чәч чықмас льчльн. Ә қалфақны қыслар кейеп
йльриләр. Иһсес камсуллар кийәләр иде, иһльләрне кисәләр дә йалтырап
тора иде, уқа белән тегеп чығалар ите.

Кльйләкләрне итәкләр¹⁰⁵⁶ қуйып тегәделәр льчәр рәт. Йағалу да, арттан
қаптыра тығанны та тегәләр. Іайтарма йақа ите. Әнәйней кьльмәгәчләрән
қарап-қарап алам, иль¹⁰⁵⁷ йыл нльгәненә.

¹⁰⁴⁸ имкәкләү – мүкәләп йөрү

¹⁰⁴⁹ табын іуйлар – сарык көтүе

¹⁰⁵⁰ ғату, іату – кию

¹⁰⁵¹ шабала сырға – кашык рәвешле алқа

¹⁰⁵² тигәрәкләре – тирәләре, читләре

¹⁰⁵³ ағыйы – ахак

¹⁰⁵⁴ чимәйле – бизәкле

¹⁰⁵⁵ саравыч – тастар (хатын-кызларның милли баш киеме)

¹⁰⁵⁶ итәк – биредә: балайтәк

¹⁰⁵⁷ илү – илле

Кәшәмир шәлләре йоқа, йован¹⁰⁵⁸ сур шәл тә булған, йалтырақлары та пула. Фәртә шәл¹⁰⁵⁹ салып қуйғаннар қалфақ ыстльнән. Ақ фәртә шәл алып қайтқаныйым, бәйләп петердем.

Іаптырғыч та әйтәләр, қаптырма да, тирә йақлары чылтыр кьмльш, уртасынта ағыйық.

Йльськ қойучылар булған. Порма палтақлар булған, кейәнгә кейтерәсеһ, алар пескә кейтермей ите. Ишелгән кьмльш пеләсекләр бар ыйы. Іәситәне полый гейгәннәр, тоғалық тегеп қуйғаннар асқа. Тьшлек¹⁰⁶⁰ ите, гел тәһкә, чақыруларға¹⁰⁶¹ гел тәһкә кейеп йльриләр. Шылтырмалы беләсек, тәһкәль, тәһкәсе кьчә¹⁰⁶² генә.

Сльйләньче: Сафарова Маџинур, 1917 елгы.

Тевриз (Тәһрәс) районы, Байбы авылы.

Эксп., 1997 ел.

¹⁰⁵⁸ йован – биредә: калын

¹⁰⁵⁹ фәртә шәл – өрфия шәл

¹⁰⁶⁰ түшлек – туқымага тәңкәләр, асылташлар тезеп эшләнгән борынгы бизәнү әйбере, күкрәк турысына, алга киелә, муенга тагып арттан бәйләп я қаптырып куела

¹⁰⁶¹ чаыру – кунак

¹⁰⁶² көчә – кечкенә

